

Оноре де Бальзак

Евгения Гранде

Оноре де Бальзак

Евгения Гранде

Роман

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2016

УЎК: 821.133.1-3
КБК 84(4Фр)
Б26

Русчадан Даврон таржимаси

ЕВГЕНИЯ ГРАНДЕ

Марияга

Сизнинг исмигиз, яъни сурати бу асарга энг яхши безак бўлгувчи қизнинг исми оилангизни покдомон сақлаш учун сирли шамшод дарахтидан узилган ва лекин муқаррар дуо-ю фотиҳалар билан табаррукланган ҳамда диёнатли қўллар билан муттасил янгилаб туриладиган эзгу новдача хизматини ўтасин.

Де Бальзак

Баъзи чекка шаҳарларда шундай уйлар бўладики, улар ташқи кўриниши билан тим қоронғи монастырлар, яйдоқ чўллар ёки ғамгин харобазорлар каби киши дилини хира қилади. Эҳтимол, бу уйлар айна вақтда монастырь сингари сукунатга чўмган, чўллар каби ҳвиллаган, ҳаётдан ном-нишон қолмаган вайронадек мудҳишдир. Бу уйларда ҳаёт ва ҳаракат шу қадар сокундирки, кўчадан нотаниш оёқ товушини эшитиб, деразадан қони қочган, рангпар юзини кўрсатиб, шамдай қотиб турган кишининг совуқ назарига инсоннинг кўзи тушмагунча, бу уй эгасиз қолган деб ўйлаш мумкин. Сомюрдаги, шаҳар чеккасидан қасрга олиб борадиган дунг кўча охиридаги уйнинг ташқи кўриниши ҳам киши кўнглини мана шундай ғаш қилади. Ҳозир камқатнов бўлиб қолган, ёзда иссиқ, кишда совуқ бўладиган, баъзи жойлари қоронғи бу кўча майда тош ётқизилган йўлининг доимо қуруқлиги ва тозаллиги, тор ва қинғирқийшиқлиги, эски шаҳарга бориб тақаладиган ҳамда шаҳар истеҳкомлари устидан кўришиб турадиган уйларнинг жимжитлиги билан диққатга сазовордир. Уч асрдан бери турган бу иморатлар, гарчи ёғочдан ишланган бўлса-да, ҳали мустаҳкам эди; Сомюрнинг бу қисмидаги уйлар ташқи кўринишларининг хилма-хилли-

ISBN 978-9943-28-621-4

© Оноре де Бальзак, 2016
© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2016

ги, ўзига хос услубда ишланганлиги билан осори атиқа ҳаваскорларини ва санъат аҳиллари диққатини ўзига тортади. Бу уйларнинг ёнидан ўтар экансан, ҳар бир қаваг ўртасидаги учлари жимжимадор қилиб ишланган, нақш солинган катта тўсинларни кўриб ҳавасинг келади. Уларнинг чап-рост тўсинлари шифер билан қопланганидан, иморатнинг нураган деворларидан кўм-кўк бўлиб ажралиб туради. Томлари тахтадан чўкқили қилиб ясалган, лекин вақт ўтиши билан чўккан, тахталари чириган, қуёш ва ёмғирдан қийшайиб қолган. Бу уйларнинг қорайиб, ўйилиб кетган дераза токчалари, ундаги нақшлар зўрға кўзга ташланади; бу токчалар бир бечораҳол, заҳматкаш аёл парвариш қилган чиннигул ёки атиргулларнинг қоп-қора сопол туваклари учун жуда торлик қиладигандек туюлади. Сал нарида каттакон дарвоза, унинг ҳамма ёнига катта-катта қалпоқли миҳлар қоқиб ташланган, унга авлодаждодларимизнинг заковати оилавий ҳаётга хос ҳар хил ажи-бужи сўзларни ёзиб қолдирганким, уларда нима дейилганини ҳеч қачон билиб бўлмайди. Унга бирорта протестант ўз эътиқодини ёзиб қолдирганми ёки лиганинг бирор аъзоси Генрих IVни лаънатлаб сўкиб ёзганми, ким билади дейсиз.¹ Шаҳарнинг номаълум бир фукароси бунга ўзининг машҳур гражданлик тамғаларини, аллақачон унутилган ратманлик унвонининг шаклини ўйиб қўйган. Буларга Франциянинг бутун тарихи ёзилган. Деворлари хунарманднинг санъатини абадийлаштирган хом сувоқли омонатгина уйнинг ёнгинасида дворяннинг ҳашаматли пурвиқор иморати бўй чўзиб турарди. 1789 йилдан бошлаб мамлакатни ларзага келтирган ҳар турли революциялар дав-

¹ XVI асрда Католиклар иттифоқи деб аталган жамиятга бирлашган католиклар билан бўлгуси қирол Генрих IV бошчилигидаги протестант мазхабидагилар ўртасида бўлган қаттиқ урушлар кўзда тутилган.

ида парчаланиб кетган герб қолдиклари тош дарвоза
давқонинг қок ўртасида ҳамон бўй кўрсатади. Бу
сўчадаги уйларнинг савдо-сотик қилинадиган пастки
саватларида дўкон ёки омборларни кўрмайсиз. Ўрта
иср мухлислари бу жойда ота-боболаримизнинг хонаки
сапшонини асли ҳолида кўришлари мумкин. Пештахта-
из, витринасиз, ойнасиз бўлган бу пастаккина заллар-
да ҳеч қандай ички ва ташқи безаклар йўқ. Қўполдан
қўпол қилиб ту누ка қопланган қўшқават эшикларнинг
ташқарисига қўнғироқли пружина ўрнатилган бўлиб,
синимсиз очилиб-ёпилиб туради. Зах, коронги юрга
ўхшаган бу хонага ҳаво билан ёруғлик ё эшик те-
расидан, ё гумбаздаги туйнукдан тушиб туради, хо-
нанинг пастаккина деворларига қопқоқли дарчалар
ўрнатилган бўлиб, қопқоқлари эргалаб олиб қўйилади,
сечқурунлари яна ўз жойига қўйилиб, темир болт-
ли лўкидонлар билан тамбаланади. Мана шу деворга
дол ёйиб қўйилади. Бу жойда харидорларни сира
иддаб бўлмайди. Савдонинг турига қараб молларнинг
тамуналари ҳам ҳар хил: туз ва треска балиғи би-
лан лик тўлдирилган икки ёки уч бочка, бир неча
той елканбоп мато, арқонлар, тўсинларга илинган мис
идишлар, девор тагига тизиб қўйилган чамбараклар,
тоқчаларга қўйилган бир неча тўп мовутлар бор. Ич-
сари кирасиз. Оппоқ дуррачани дол қўйган, юзлари
юларанг бир барно қиз тўкиб турган ишини қўйиб,
юнасини ёки отасини чақиради. Улардан бири дўконга
иқиб, сизга керакли нарсани сотади. Қанча харид
қилишингизга — икки суликми ёки йигирма минг су-
ликми, шунга яраша у ё бепарво, ё мулозаматкорона,
ё такаббуруна муомала қилади. Сиз эман тахталари
отувчи савдогарнинг ўз эшиги олдида, бармоқларини
ўйнатиб қўшнисини билан гаплашиб ўтирганини кўрасиз.
Қўринишидан унда кичкина бочка қилинадиган арзи-
нас тахталар, икки-уч борлам тахтакачдан бошқа ҳеч

нарса йўққа ўхшайди. Ҳолбуки, денгиз бўйидаги унинг тахта омбори Анжудаги ҳамма бочкасоларни таъмин қилиб туради. Ҳар бир тахта унинг кўз остида, агар узум ҳосили мўл бўлгандай бўлса, неча бочкага тахта етказиб бера олишини билади. Ҳаво очик бўлса, иши юришади. Ёнинггарчилик бўлса, иши касод бўлади. Бир чиқиб кетади, бир қарасангиз, олти ливрга¹ тушиб қолади. Худди Турень вилоятидаги сингари бу ўлкада ҳам савдо аҳлининг тақдири об-ҳавога боғлиқ. Соҳибкорлар, ер эгалари, тахта сотувчилар, бочкасолар — ҳаммалари ҳам қуёш нурига муштотлар. Улар кечкурун ётиш олдидан, кечаси совуқ тушмаса гўрга эди, деб хавотир оладилар. Улар ёмғирдан, шамолдан, қурғоқчиликдан кўрқишади, намгарчилик, иссиқ, ёмғир бўлса дейишади, хуллас, ҳар ким ўзига керагини кутади. Ер юзидаги ғараз билан осмон ўртасида муттасил кураш боради. Барометрнинг чехраси гоҳ очилиб, гоҳ ғамгин бўлиб, дам-бадам ўзгариб туради. Зап ажойиб кун бўлди-да, деган сўзлар Сомюрдаги қадимги Катта кўчанинг у бошидан-бу бошига, у хонадондан-бу хонадонга кўчиб юради. Сахий қуёш нури ёки айни вақтда ёққан ёмғир нималар келтиришини тушунган одамлар бир-бирига «Осмондан Луидорлар² ёяпти», дейди. Дала ишлари айни қизиган пайтларда шанба кунлари тушдан кейин бу ҳалол дўкондорларнинг дўконидан икки пуллик ҳам мол сотиб ололмайсиз. Ҳар қайсисининг узумзори бор, қўрғончаси бор, уларнинг ҳар қанақаси ҳам икки кунга шаҳарга жўнаб кетади. Қанча харид қилиш, қанчага сотиш ва қанча фойда қилишини савдо аҳллари олдинданок тийинтийинигача ҳисоблаб қўйишади, улар ўн икки соат вақтининг ўн соатини хушчакчақ сайр-саёҳатга, тур-

¹ *Ливр* — французларнинг қадимги кумуш тангаси (қиммати 20 суга тенг).

² *Луидор* — 20 франкка тенг олтин танга.

ти томошаларга, майда-чуйда гапларга, бир-бирларини гинмай таъқиблашга сарф этиши мумкин. Агар бирор-га хотин каклик сотиб олган бўлса, эртасига, албатта, қўшилар унинг эридан: «Хўш, кечаги каклик яхши қовурилдими?» — деб сўрамай қўйишмайди. Бирор-га қизнинг деразадан бошини чиқариши амри маҳол, дарров бекорчиларнинг кўзи тушади. Уйлар сукунат қўйнида, қоп-қоронғи бўлишига қарамай, у ерда ҳеч қандай сир сақланиб қолмаганидай, бу ердаги ҳар бир сишининг ички ҳаёти ҳам ҳаммага ойнадай равшан эди. Бутун ҳаёт киши кўз ўнгидан ўтиб туради. Ҳар қайси оила ўз эшиги олдида жой қилиб ўтиради, нопуштасини ҳам, тушлик овқатини ҳам, жанжалини ҳам шу ерда қилади. Кўчадан ўтган биронта йўловчи ҳам одамларнинг синчков назаридан қочиб қутулолмайди. Бир вақтлар шаҳарга битга-яримта беғона киши келиб қолгудек бўлса, уни роса калака қилишарди. Шаҳарда бўладиган ҳар хил фисқу фасод гапларда Анжер ҳолиси «хизмат кўрсатар эди», шунинг учун ҳам ларга майнабозлар деб лақаб беришганди.

Эски шаҳарнинг кўхна уйлари кўчанинг юқори қисмига ўрнашган, бир маҳаллар бу ерда маҳаллий дворянлар яшаган. Шу қиссадаги воқеалар рўй берган бу ватанона уй ҳам ўтмиш замондан қолган табаррук меросларнинг бири эди. У замонларда одамлар ҳам, нарсалар ҳам соддалиги, оддийлиги билан ажралиб турарди. Бу фазилат ҳозирги француз одатлари ичида сундан-кунга йўқолиб бормоқда. Бу илон изи бўлиб селган хушманзара йўлни томоша қилиб борар экан-сиз, ҳар бир ғадир-будур жойни кўриб, нимадир эсин-сизга тушади, бориб-бориб умумий таассурот сизни саёл дарёсига фарқ этади, юра-юра сиз кун тушмас бир тастқамликка дуч келасиз. Шу жойда жаноб Гранде йининг дарвозаси бор, у ҳадеганда кўзга ташлана-айди. Жаноб Гранденинг таржимаи холини билмай

туриб, шахар ахोलисининг уни нима учун жаноб деб чақиришининг сабабини билиб бўлмайди.

Гарчи озгина вақт бўлса ҳам, чекка жойларда яшамаган одам Сомюрда жаноб Гранденинг қанчалик обрўси борлигини тушуниши қийин. Жаноб Грандени баъзилар «Гранде ота» деб атардилар (лекин бундай кексалар анча камайиб қолган). 1789 йилда Гранде бадавлат бир бочкасоз устоз эди, ёзишни, ўқишни ва ҳисоб-китобни биларди. Франция Республикаси Сомюр вилоятидаги руҳонийларнинг ер-мулкани сота бошлаганда, бочкачи қирқ ёшда бўлиб, тахта-ёғочлар билан савдо қилувчи бой бир савдогарнинг қизига эндигина уйланган эди. Гранде қўлидаги нақд пули, хотинининг сепи — ҳаммаси бўлиб икки минг луидорни ёнига солиб, вилоятнинг энг катта шахрига жўнади. Бу ерда унинг қайнатаси миллий мол-мулкларни сотишни бошқарувчи баджаҳл бир республикачига икки юз дублон олтин ваъда қилгани туфайли, гарчи жуда қонуний бўлмаса ҳам, қонуний деб расмийлаштириб, вилоятнинг энг яхши боғзорларини, черков ерларини ва бир неча фермани арзон-гаровга сотиб олди. Сомюр фукаросида революцион руҳ жуда суст бўлгани учун Гранде отани жасоратли одам, республикачи, ватанпарвар, янги ғояларга майли бор ақл эгаси деб ҳисобладилар. Ваҳоланки, бочкасозни токзорлардан бошқа нарса қизиқтирмас эди. У, Сомюр вилояти маъмурий маҳкамасига аъзо бўлиб сайланган эди. Унинг тинчликни севиши бу ерда сиёсат соҳасида ҳам, савдо-сотик соҳасида ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Сиёсат соҳасида у собиқ кишиларга ҳомийлик қилди ва муҳожирларнинг ер-сувларини сотишга қўлидан келганча қаршилик кўрсатди. Савдо-сотик соҳасида республика армиясини минг ёки икки минг бочкада оқ вино билан таъминлаб турди. Бунинг эвазига унга бир аёллар жамиятининг энг кейин сотиш учун қолдирилган мулкларидан ях-

шигина ўтлоқлари тегди. Консуллик¹ замонасида соддадил, кўнгилчан Гранде шаҳар ҳоқими бўлди, жуда яхши ишлади, лекин узумдан яна ҳам кўп ҳосил олди. Империя даврида эса у — *жаноб Гранде* бўлиб қолди. Наполеон республикачиларни ёқтирмасди. Шунинг учун кизил² қалпоқ кийиб, олифтагарчилик қилиб юриши билан ном чиқарган жаноб Гранденинг ўрнига катта бир ер эгасини тайинлади. Бу одамнинг фамилиясида де кўшимчаси бўлиб, Империянинг бўлажак барони эди. Жаноб Гранде шаҳар ҳоқими вазифасидан тушганига, шунчалар иззат-хурматдан махрум бўлганига сира ҳам ачинмади. Шаҳар фойдаси учун, ўз мулкига олиб борадиган йўллар қуришга фармон берди. Унинг уй ва ер-мулки, бахтига, юқори баҳоланмагани учун, у унчалик кўп солиқ тўламас эди. Турли участкалар яхши-ёмонлигига қараб тақсимлангач, Гранденинг токзорлари тинимсиз яхши парвариш қилинганидан, «ўлка боши»га айланди. Аъло навли вино чиқадиغان токзорларни ана шундай деб аташар эди. Гранде ўзига Фахрий легион крести олиши мумкин эди. 1806 йилда худди шундай бўлди ҳам. Бу маҳалда жаноб Гранде эллик етти ёшда, хотини эса ўттиз олтиларда эди. Ҳақиқий муҳаббат меваси бўлмиш, битта-ю битта қизлари ўн ёшга тўлганди. Афтидан, жаноб Гранденинг хизматдаги нуқсонлари эвазига тақдир уни сийламоқчи бўлди шекилли, шу йили бирин-кетин бир неча меросга эга бўлди: де ля Годиньер хонимдан мерос тегди. Бу кампир Гранде хонимнинг онаси бўлиб, қизлик вақтидаги фамилияси де ля Бертельер эди. Кейин, шу марҳуманинг отаси жаноб де ля Бертельер чолдан мерос тегди. Яна она томондан катта буви ҳисобланган Жангийе хонимдан ҳам мерос қолди. Ҳаммаси бўлиб

¹ Наполеоннинг дастлаб бош кўтараётган даври.

² Француз революцияси вақтида яқобинчилар озодлик симболи сифатида кизил қалпоқ кийиб юрганлар.

қанча меросга эга бўлганлиги ҳеч кимга маълум эмас эди. Ҳар учала қария ҳам шу қадар хасис эдики, улар пулни бир жойга уйиб қўйиб, кейин унга четдан қараб хузур қилардилар. Жаноб де ля Бартельер чол умуман пул ишлатишни исрофгарчилик деб ҳисоблар, олтинни томоша қилиб ўтириш судхўрликдан кўра кўпроқ фойда беради, дерди. Сомюр шахри унинг бойлигини тахминан, ердан оладиган даромадига қараб белгиларди. Мана шу вақтларда жаноб Гранде аслзодаликнинг янги бир даражасига миндиким, биз тенглик бўлсин деб минг бор жар солганимиз билан барибир бу нарса йўқолмасди. Яъни, у вилоятда энг биринчи тўловчи бўлиб қолди. Гранденинг юзта токзори бўлиб, ҳосили мўл бўлган йиллари у бу узумлардан етти юз, саккиз юз бочка вино қилар эди. Унинг ихтиёрида ўн учта ферма, черков ерлари бор эди, эҳтиёт шарт деб черковнинг деразаларини, пештоқларини ва меҳробларини суваб қўйган эди. Бундан ташқари, яна юз йигирма етти арпан¹ пичанзори бўлиб, бу ерга 1793 йилда уч минг терак кўчати ўтказилган эди. Ниҳоят, турган уйи ҳам ўзиники эди. Унинг қанчалик бой-бадавлат эканлигини, ҳаммага маълум бўлган мол-мулкига қараб белгилар эдилар. Лекин қанча сармояси борлигини фақат икки кишигина сал-пал билар эди: улардан бири нотариус, жаноб Крюшо бўлиб, жаноб Гранденинг сармояларини фойдага қўйишда доимо ваколат берарди. Иккинчиси эса Сомюрнинг энг бой банкири де Грассен бўлиб, унинг фойдаларига виночи яширин шартнома билан шерик бўларди. Гарчи чол Крюшо билан жаноб де Грассен чекка шаҳарларда одамларни обрў ва пул билан таъминловчи писмиқлик хусусиятига эга бўлсалар-да, бироқ бировларнинг олдида иккови ҳам жаноб Гранденинг ҳурматини жуда жойига

¹ Арпан — эски француз ер ўлчови, тахминан 51,07 ар.

қўйишарди. Буни кўрган кишилар собиқ шаҳар ҳокимининг қанча сармояси борлигини унга кўрсатилган ҳурмат-эътиборга қараб билишарди. Жаноб Гранденинг маҳсус хазинаси борлигига, бу хазинада тиллаларнинг уюм-уюм бўлиб ётишига, кечалари чолнинг бу тилла уюмларига қараб завқланишига Сомюрда ҳеч ким шубҳа қилмас эди. Бахил одамлар буни чоли тушмагурнинг кўзига қарабоқ сезишарди. Чунки унинг кўзларига гўё олтиннинг сариқ ранги уриб қолгандай эди. Ўз сармоясидан катта фойда чиқаришга ўрганиб қолган одам шахватпараст, қиморбоз ёки сарой аҳлига ўхшаб очкўзлик билан боқади, олазарақ кўзларида аллақандай бир сир яширингандай бўлади. Унинг хатги-ҳаракатини, нималарга мохир эканлигини билиш қийин. Лекин бу одам ўз ҳамкасбларидан қочиб қутулолмайди. Бу нарса франкомасонларга¹ хос хислат тувдирарди. Шундай қилиб, жаноб Гранденинг обрўси баланд эди. Бундай обрў, иззат-ҳурматга умрида ҳеч кимдан қарз олмаган, узум ҳосили учун қанча бочка тайёрлаш кераклигини — мингтами ёки фақат беш юзтами — астрономдай аниқ айтиб бера оладиган кекса бочкачи ёки кекса виночигина сазовор бўлиши мумкин. Бу одам хонаси келганда, муғомбирликни сира қўлдан бермайди, бочка винодан қиммат бўлиб кетган чоғларда, ҳар доим сотишга тайёр бочкалари бўлади. Узум ҳосилини ертўласига яшириб қўйиб, майда савдогарлар ўз бочкаларини беш луига зўрға сотганларида, у пайт пойлаб, шундай бочкани икки юз франкдан сотарди. 1811 йили яшириб қўйган узумидан нархига етказиб сотгани учун, у икки юз қирқ минг ливрдан ортиқроқ фойда кўрди. Пул хусусига келганда, Гранде йўлбарс ё илонга ўхшар эди: ерга ётиб, ўлжасига узок вақт кўз тикиб, бирдан унинг устига ташланар, сўнгра

¹ Франкомасонлик — диний-мистик оким.

хамёнининг оғзини катта очиб, навбатдаги экию хис-сасини ютиб юборар, кейин нафси бироз ором олиб, овқатни ҳазм қилишга ётган илондай совуқ, бепарво равишда аста кулча бўлиб оларди. Гранде кўчадан ўтганда хамма унга қойил қолиб қарарди, лекин уларнинг бу қарашида хурмат-эҳтиром билан бир қаторда кўркув ҳам бор эди. Сомюрда Гранденинг «юмшок» темир панжасига тушмаган одам бормикин? Фалончига хурматли Крюшо мулк сотиб олгани пул топиб берган, лекин ўн бир фоиз фойдаси билан беришни шарт қилганмиш; жаноб де Грассен биттасининг савдо векселини ўз ҳисобига олган-у, лекин қўшимча фоизни ўлгудек кўп олган. Бозорда ёки кечқурунги гурунглarda жаноб Гранденинг номи тилга олинмаган кунлар жуда кам бўларди. Баъзи бировлар эса, бу кекса виночининг бойлигини ватанимиз фахри деб юришарди. Савдогар, майхона эгаларидан кўплари хорижликларга:

— Таксир, шахримизда икки-учта миллионер корхона бор. Жаноб Гранде бўлса-ку, бойлиги қанча эканини ўзи ҳам яхши билмайди! — дейишарди гурур билан.

1816 йилда Сомюрнинг энг абжир ҳисобчилари бу чолнинг ер-сувларини сал кам тўрт миллионга баҳоладилар. Бу ер-сувларидан 1793 йилдан 1817 йилгача ўрта ҳисоб билан ҳар йили юз минг франкдан даромад олиши керак эди. Шундай бўлган тақдирда, унинг қўлидаги нақд пуллари ҳам ерининг баҳоси билан бараварлашиб қоларди. Бостон ўйинидан кейин ёки узумзорлар тўғрисида гап очилган пайтда фаросатли одамлар жаноб Гранде ҳақида шундай дейишарди:

— Гранде отами? Гранде отанинг нақд пули олти-етти миллионга етади.

Башарти жаноб Крюшо ёки де Грассен бу хил гапларни эшитиб қолгудай бўлсалар:

— Сиз мендан эпчил чикдингиз. Мен унинг қанча пули борлигини ҳеч билолмаган эдим, — деб жавоб қайтаришарди.

Париждан келган бирорта мусофир Ротшильд ёки жаноб Лафит¹ ҳақида сўз очса, сомюрликлар:

— Улар жаноб Грандечалик боймикин? — деб сўрашарди.

Агар парижлик меҳмон, Грандени менсимасдан, ўз гапни маъкулласа, ўтирганлар бир-бирларига қарашиб, ишонмасдан бош чайқардилар. Гранде ўта бойбадавлат бўлганидан бу одам нима демасин, нима қилмасин — ҳаммаси одамларга тўғридек туюларди. Агар илгарилари одамлар унинг баъзи галати қилиқларидан кулиб, хазиллашиб юришган бўлса, энди бу нарсаларга чек қўйилди. Жаноб Гранденинг айрим майда-чуйда ноўрин ишларини ҳам унинг катта обрўйи ювиб кетарди. Бутун вилоятдагилар учун унинг айтгани айтган, дегани деган. Одамлар унинг гапиришидан, кийинишидан, юриш-туришидан андаза олар эди. Ҳар бир одам, худди натуралист ҳайвонлар инстинктини ўргангандай, Гранденинг қилиқларини олдиндан ўрганиб олиб, унинг ҳар бир хатти-ҳаракатидаги доноликни билиб олиши мумкин эди.

— Гранде ота жун қўлқоп кийяптими, демак, киш қаттиқ келар экан, — дейишарди одамлар, — узумларни узиб олиш керак. — Гранде ота бочка яшаш учун жуда кўп тахта ғамлаяпти, демак, бу йил вино сероб бўларкан-да.

Жаноб Гранде ҳеч қачон на гўшт сотиб оларди, на нон. Дехқонлари ҳар ҳафта хўроз гўшти, жўжа, тухум, ёғ ва буғдойдан керагича келтириб туришарди. Тегирмони ҳам бор эди: тегирмонни ижарага олган кини шартномадаги тўловдан ташқари, Грандедан маъ-

¹ *Лафит (1768–1844)* — Июль монархиясининг биринчи вазирлиги даврида бош вазир бўлган Париж банкири.

лум миқдорда дон олиб кетиб, ун ва кепак келтириб бериши керак эди. Ягона хизматкор Нанета-давангир, гарчи ёши анчага бориб қолган бўлса ҳам, ҳар шанба Гранде оиласи учун ўзи нон ёпар эди. Жаноб Гранде қўл остидаги ижарачи резаворчиларга, мени сабзавот билан таъминлаб турасиз деб қўйганди.

Мевадан-ку, Гранде шу қадар кўп ҳосил олар эдики, ҳосилнинг кўп қисмини бозорга олиб чиқиб сотар эди. Ўтинга йўл бўйидаги дарахтларни кестирар ёки ўз ерларининг четидаги чириб кетган тўнгаларни кундаков қилдирар эди. Дехқонлари ўтинларни текинга арралаб тайёрлаб шаҳарга олиб келишар, ҳурмат қилиб саройга тахлаб ҳам беришар ва бунинг эвазига куруқ раҳматдан бошқа нарса эшитишмасди. Унинг ҳамёнидан диний расм-русмларга ион учун, хотини билан қизининг кийим-кечаги ва уларнинг черковдаги кресло ҳақларини тўлаш учунгина пул сарфланарди. Бундан ташқари, чирокка, Нанета-давангирнинг ойлигига, кастрюль оқлашга, солиқларга, иморатларнинг таъмирига ва устахоналар харажатига ҳам пулни ўзи сарфларди. Унинг яқинда сотиб олган олти юз арпан ўрмони бор эди, бу ўрмонга қараб туришни қўшни қоровулга топшириб, пул ваъда қилди. Шу ўрмонни сотиб олгандан кейингина илвасин гўшти ейдиган бўлди. Бу одам кишилар билан жуда эркин, бемалол гаплашади. У камгап эди. Одатда у ўз фикрини, кўнглида борини чўзмай, секин, бир-икки насихатомуз гаплар билан айтиб қўя қоларди. Революция давридан бери (шу даврда Гранде кишилар диққатини ўзига жалб қилган эди) чоли тушмагур узоқ гапиришга тўғри келса, ёки баҳслашиб қолгудек бўлса, жуда қаттиқ дудуқланадиган бўлиб қолди. Бу дудуқлик, пойма-пой гаплар, фикрларнинг сўзларга кўмилиб кетиши, маълумоти йўқлигидан мантиқнинг етишмаслиги — буларнинг ҳаммаси Гранде томонидан

атайлаб бўрттирилардики, буларга шу қиссанинг баъзи воқеалари ичида кераклигича изоҳ берилади. Шуниси ҳам борки, Гранде шахсий ҳаётида ва савдо ишларида учраган ҳар қандай қийинчиликларни одатда: «Билмадим. Қўлимдан келмайди. Истамайман. Ҳали кўрамиз» деган тўртга гап билан ҳал қилиб ташларди. Ҳеч қачон у «ҳа» ёки «йўқ» деб очик гапирмас, ёзишга ҳам асло ёзмасди. Агар унга бирор нарса тўғрисида гапирсалар, совуққонлик билан қулоқ соларди, иягини ўнг қўли билан ушлаб, ўнг тирсагини чап қўлининг кафтига гирарди-да, ҳар бир иш тўғрисида ўзича қатъий бир фикрга келарди. Кейин бу фикридан сира қайтмасди. У майда-чуйда савдо ишларини ҳам яхшилаб ўйлаб кўрарди. Ҳамсухбати ўзича, гапни қотирдим, энди айтганимга юради, деб қаттиқ ишониб, унга бутун сир-асрорини айтса, Гранде шундай жавоб берарди:

— Хотиним билан маслаҳатлашмай, бир нарса деёлмайман.

Қўли косов, сочи супурги бўлиб қолган хотини, унинг учун бир ниқоб вазифасини ўтарди. Гранде ҳеч қачон бировнинг уйига бормас, ўзи ҳам ҳеч кимни меҳмонга чақирмас эди. У ҳеч қачон шовшув кўтармас, гўё ҳар бир нарсани тежаб-тергаб ишлатаётгандай туюларди, ҳатто ортиқча қимирлашга ҳам хуши йўқдек эди. Хусусий мулкни дахлсиз деб билганидан, бировларнинг ҳеч нарсасига қўл теккизмасди. Юмшоқ, мулойим гапиришига, ўзини эҳтиёт тутишига қарамай, барибир, баъзан айрим қилиқлари билан бочкасозлигини билдириб қоларди. Айниқса, уйда бемалол юрган вақтларида шундай бўларди. Гранде семиз, йўғон, болдирининг томирлари бўртиб чиққан, баланд бўйли, елкаси кенг, бақувват одам эди, юзи юмалоқ, чўтир эди. Ияги узун, лаблари юпқа, тишлари эса оппоқ. Унинг бойқушникига ўхшаган кўзлари хотиржам, совуқ боқарди. Ажин

босган пешонасида гуддаси бор эди. Жаноб Гранде билан ҳазиллашиш анойи эмаслигини билмаган ёшлардан баъзилари унинг оқ оралай бошлаган малла сочи ҳақида: «Худди кумушдек товланади-я», — деб кулишарди. Йўғон бурнида қон талашган шиши бўлиб, одамлар уни *ёмонлик аломати* дейишарди, бу бежиз эмасди. Товламачилик, хасислик билан бойлик орттиришни ўзича бир эрмак, хузур-ҳаловат деб билувчи, бутун умиди бирдан-бир меросхўри, қизи Евгенияда бўлган бу одамнинг хавфли, айёр, содда-муғомбир, худбин эканлиги шундай юзидан билиниб турарди. Ўзини тутишидан, юриш-туришидан, унинг ўзига қаттиқ ишониши кўриниб турарди, бу хил ишонч доим иши ўнгидан келишига ўрганиб қолган кишида бўлади. Кўринишидан хушчақчақ, мулойим, хушфеъл жаноб Гранде аслида эса иродаси кучли, қаттиққўл одам эди. Доим бир хилда кийиниб юргани учун, ташқи қиёфаси 1791 йилда қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай эди. Тагчарми қалин кавушини чарм ип билан боғлаб оларди. У, йил — ўн икки ой қалин жун пайпоқ, жигарранг қалин мовутдан тикилган кумуш тўқали калта шим, сариқ ва тўқ жигарранг йўлли икки ёқлама бахмал нимча, этаги кенг қўнғир кафтан квакер¹ нусха шляпа кийиб, қора галстук тақиб юрарди. Жандармларники сингари пишиқ қўлқопини йигирма ой киярди, кир бўлмасин деб уни доим бир жойга, шляпасининг гардишига қўярди. Сомюр шаҳарчасининг аҳолиси бу киши тўғрисида бошқа ҳеч нарса билишмас эди.

Шаҳар фуқаросидан фақат олти киши унинг уйига кира оларди. Биринчи уч кишининг бири жаноб Крюшонинг жияни бўлиб, у жуда ажойиб йигит эди. Бу ёш йигит Сомюрдаги биринчи даражали суд раисли-

¹ *Квакер* — Англия ва АҚШ томонларда тарқалган диний христиан мазҳабларидан бирининг аъзоси.

ига тайинланган кунидан бошлаб, Крюшо фамилия-ига яна *де Бонфон* сўзини кўшиб олди ва Бонфон ўзининг Крюшо сўзидан кўра жаранглироқ эшитишига, устун туришига кўлидан келганча ҳаракат қилди. У, К.де Бонфон деб имзо кўядиган бўлди. Битта-яримта калтафаҳм арзғўй уни «Жаноб Крюшо» деган бўлса, хато қилганини қабул вақтида дарров сезарди. Судья «жаноби раис» деб мурожаат қилганларга ҳомийлик қилар, бироқ кимки уни «Жаноб де Бонфон» деб атаса яна ҳам хурсанд бўлиб, йўрларча бир жилмайиб кўярди. Жаноб раис ўттиз уч ёшда эди; Бонфон (*Boni fontis*) деган жойда унинг эр-мулки бўлиб, етти минг ливр даромад берарди. У нотариус амаким билан Сен-Мартен де Тур капителининг мансабдор аъзоси аббат¹ Крюшо амакимнинг мол-мулки менга мерос қолади деб юрар эди. Уларнинг иккови ҳам жуда бадавлат, бой эди. Мана шу учта Крюшо шаҳардаги йигирма оилага боғлиқ бўлган бехисоб қариндош-уруғлари билан бирга бир маҳаллар Флоренциядаги Медичилар гуруҳи сингари бир гуруҳни ташкил этишарди. Худди шу Медичиларга ўхшаш Крюшоларнинг ҳам ўз Пацци²лари бор эди. Йигирма уч яшар йигитнинг онаси де Грассен хоним қар доим Гранде хонимнинг ёнига қарта ўйнагани келарди, у меҳрибон ўғли Адольфни мадемуазель Евгенияга уйлантириш ниятида эди. Банкчи жаноб де Грассен хотинининг кекса хасис чолга қилган макрқийлаларига кўмаклашиб турарди ва бирор ишкали чиқиб қолса, дарров ҳозир бўларди. Бу учала де Грассенларнинг ҳам ўз тарафдорлари, амакиваччалари, содиқ иттифоқдошлари бор эди.

¹ *Аббат* — монастырь ноziри.

² *Пацци* — XV ва XVI асрларда Флоренциядаги машхур бир уруғ медичилар гуруҳи билан рақобатда ўтган.

2 — *Опоре де Бальзак*

Аббат Крюшо — бу оиланинг Талейрани¹ эди. Бу одам ўзининг нотариус укасига орқа қилиб, банкирнинг хотинини чув туширмоқчи ва бой меросни ўзининг раис жияни учун сақлаб қолмоқчи бўларди. Евгения Грандега уйланиш учун бўлган Крюшолар билан Грассенлар ўртасидаги яширин кураш, Сомюр жамоатчилигининг турли доираларини жуда қизиқтирарди. Мадемуазель Гранде Грассенга тегармикин? Баъзилар жаноб Гранде қизини унисига ҳам, бунисига ҳам бермайди, дейишарди. Ном чиқараман деб ўлиб юрган собиқ бочкасоз Франциянинг бирорта катта амалдорини куёв қилмоқчи, дейишарди улар; чолнинг ҳар йилги уч юз минг ливр даромади, ҳар қандай катта амалдорни ҳам Гранде оиласининг ўтмишдаги, ҳозирги ва келажакдаги ҳамма бочкаларига кўнишга мажбур этади. Баъзилар эса бунга эътироз билдиришиб: «Эр-хотин де Грассенлар киборлар авлодидан бўлиб, жуда бой одамлар, уларнинг ўғли Адольф ҳам жуда дилбар йигит, папанинг жияни билан жуда яқин, Гранде сингари паст табақадан чиққан, кўлига ранда ушлаганини бутун Сомюр кўрган, бир маҳаллар қизил қалпок кийиб юрган бу одам шундай куёвга жон деб рози бўлиши керак», — дейишарди. Бамаъни, мулоҳазали одамлар: «Жаноб Крюшо де Бонфон учун уларнинг эшиги доим очик, ваҳоланки, унинг рақибини фақат якшанба кунлари қабул қилишади», — дейишарди. Яна баъзи бировлар, Крюшога нисбатан Гранде оиласидаги аёллар билан иноқроқ бўлган де Грассен хоним, ахийри ишнинг уддасидан чиқади, деб ўйлашарди. Бошқа бировлар бу фикрга қўшилмай аббат Крюшо дунёда энг писмиқ одам, монахнинг олдида хотин киши ип эшолмайди, деб гап қилишарди. Лекин сомюрлик доно

¹ *Талейран (1754–1838)* — субутсизлиги, порахўрлиги ва снёсий найранглари билан ном чиқарган француз дипломати.

кишилардан бири хотин киши билан монах ҳақида га-
шриб: «Иккаласи ҳам бир гўр», — деган эди.

Кўп нарсадан хабари бор маҳаллий оқсоқолларнинг
фикрича, Гранде жуда эҳтиёткор одам, бойлигини бе-
госаларга чиқармайди, шу сабабли Евгения Гранде
Парижда улгуржи вино савдоси билан шуғулланувчи
амакисининг ўғлига тегиши керак эди. Бу фикрга
крюшочилар ҳам, грассенчилар ҳам куйидагича жавоб
кайтарардилар:

— Аввало шуни айтиш керакки, иккала ака-ука ўт-
ти: йил мобайнида ақалли икки маротаба ҳам кўри-
шмаган. Қолаверса, парижлик жаноб Гранде ўғлини
таажойли мўътабар одамларнинг қизига уйлантирмоқчи.
У ўз вилоятининг бошлиғи, депутат, миллий гвардия
поковниги, тижорат судининг раиси. У, сомюрлик
Гранде билан ҳисоблашмайди, Наполеон қаноти ости-
да и бирорта герцог оиласи билан қариндош бўлмоқчи.

Гранде бойликларининг меросхўри тўғрисида ҳам
нижалар дейишмади, бу ҳақда йигирма чақирим атроф-
да ҳатто Анжердан Блуага қатнайдиغان фойтунларда
ҳат гап бўлди. 1811 йилнинг бошида крюшочилар
грассенчилар устидан ошкора ғалаба қозонди. Ажойиб
бойи, чиройли қалъаси, фермалари, анҳорлари, ҳовуз-
лари, ўрмонлари бор уч миллион сўмлик Фруафон ер-
мулки сотиладиган бўлиб қолди. Бу мулкни ёш маркиз
де Фруафон пулга зориққанидан сотмоқчи эди. Чол
Крюшо, ранс Крюшо, аббат Крюшо ўз муридлари-
нинг ёрдами билан бу мулкни лахтаклаб сотишга йўл
қўйишмади. Агар лахтаклаб сотилса, ҳар қайси участ-
канинг пули қўлга киргунча айрим харидорлар билан
сул расмиятларини бажаришга кўп вақт керак деб,
нотариус ёш йигитни лаққа тушириб, ишни осонгина
пайириб қўя қолди. Яхшиси, жаноб Грандега сотилса
бўларди, у пулдор одам, пулни нақд тўлайди. Шундай
қилиб, маркиз Фруафоннинг бой мулки жаноб Гранде-

нинг жигилдонига тушиди. Гранде ҳам ҳаммани хайрон қолдириб, зарурий расмиятчиликлардан кейин керакли фоизларни ҳисобга олиб, қолган пулни пақд тўлади. Бу ходиса Нант ва Орлеанда катта шов-шув кўтарди. Жаноб Гранде ўша томонга қайтиб кетаётган йўловчи аравачага тушиб, янги сотиб олинган қалъасини кўриб келгани кетди. Ўз ер-мулкини яхшилаб кўздан кечиргач, пулни беш фоиз фойдасига қўйганига қаноат ҳосил қилиб, маркиз Фруафондан сотиб олган ер-мулкига ўзиникини қўшиб, яна ҳам кенгайтиришни қатъий ният қилиб Сомюрга қайтиб келди. Шундан сўнг деярли бўшаб қолган пул сандиғини қайтадан пулга тўлдириш учун чакалакзор ва ўрмонларни бутунлай кестириб ташламоқчи, шунингдек, пичанзорларидаги теракларини ҳам пулламоқчи бўлди.

Шаҳарнинг юқори қисмида ўрнашиб, қалъа деворининг харобалари билан тўсилган жаноб Грандининг уйи кўримсиз, хунук, сув сепилгандай жимжит деган гапларнинг маъносига энди тушуниш осонроқ бўлади. Кираверишдаги пештоқ ва унинг иккита устуни қумтошдан ясалган эди. Қумтош — махсус оқ тош бўлиб, Луара қирғоқларида кўп учрайди. Бу тош шу қадар юмшоқки, икки юз йилга зўрға чидаши мумкин. Бетайин иқлим бу тошларда катта-кичик, ғалаги тешиклар пайдо қилгани учун пештоқ ва унинг ёнбошлари худди қурт еган ёғочга ўхшарди. Бу нарса француз архитектураси учун характерли бўлиши билан бирга, турма эшигига ҳам бир мунча ўхшаб кетарди. Пештоқ устида қаттиқ тошдан ясалиб, йилнинг тўрт фаслини тасвирловчи чўзинчоқ барельеф қад кўтариб туради, лекин у нураб, жудаям қорайиб кетганди. Барельеф тепасидаги плинтусда бир неча тасодифан тушиб қолган ўсимликлар: сариқ чамандагул, зарпечак, чирмовуқ ва кичкинагина бир олича дарахти ўсиб ётарди. Яхлит эман ёғочидан ясалган,

қоп-қорайиб қуриб, ҳамма томони ёрилиб кетган эшик кўринишдан мўртга ўхшаса-да, лекин у болтлар билан маҳкамлаб қўйилган эди. Эшик ўртасидаги занг босиб кетган кичкина тўрт бурчакли темир панжара эшик тақиллатадиган тўқмоқча панжарага ҳалқа билан бирлаштирилган бўлиб, қатта бир миҳнинг қалпоғига бориб уриларди. Ота-боболаримиз, «жакмар» деб атаган бу тўқмоқ узунчоқ бўлиб, кўриниши йўғон, хитоб аломатига ўхшаб кетарди. Агар антиквар¹ уни диққат билан кўздан кечирса, унда масхарабоз башарасига ўхшаб кетувчи айрим жимжима безакларни топган бўларди, лекин вақт ўтиши, тўқмоқнинг кўп ишлатилишидан бу безаклар ўчиб кетганди. Гражданлар уруши вақтида узоқдан келаётган дўст-душманни таниб олиш мақсадида ўрнатилган кичкина панжарадан қараган одам тўқ зангор гумбаз шаклида ишланган дарвозанинг ичкарасида бир неча зинапояни кўриши мумкин. Ушбу зинапоядан боққа чиқишган. Боғ калин деворлар билан ўралган бўлиб, девор қаттиқ намиққанидан четини ўт босиб кетганди. Булар шаҳар қалъасининг деворлари эди, уларнинг устидан бир неча қўшни уйларининг боғлари шундоққина кўриниб турарди.

Уйнинг пастки қаватидаги энг чиройли хона зал эди. Залга дарвоза тагидан кириларди. Анжу, Турень ва Берри сингари кичкина шаҳарчаларда залнинг аҳамиятини санокли одамларгина тушунади. Зал айни вақтда ҳам даҳлиз, ҳам меҳмонхона, ҳам кабинет, ҳам бадуар, ҳам ошхона вазифасини ўтайди. Зал оилавий ҳаёт саҳнаси, кўпчилик тўпланадиган жой эди. Шу ерлик сартарош йилига икки марта келиб, жаноб Гранденинг сочини олиб кетарди. Бу ерга фермерлар, черков руҳонийси, супрефект, тегирмончи хизматкори ҳам келиб турарди. Иккита деразаси кўчага қараган бу зал

¹ *Антиквар* — Ноёб китоблар ва антик нарсалар билан савдо қилувчи киши.

тахта полли эди. Залнинг ҳамма ёғи қадимги нақшлар ўйилган сарғимтир тахталар билан қопланганди. Очиқ тўсинларда қилинган шифти ҳам бўз рангга бўялган бўлиб, тўсинлар орасига сарғайиб кетган зифирпоя толаси тикилган эди. Қадимий нақш солиб ишланган эски мис соат наридан-бери тарашланган оқ тошдан ясалган камин бетини безаб турарди. Камин устида яшилсимон кўзгу бор эди, кўзгунинг қалинлиги кўриниб турсин деб, чеккалари қиррали қилиб кесилганди. Готик услубида ишланиб, пўлат рамкага солинган, олтин нақшли катта тошойнанинг пастдан-юкорисигача заррин бир лента товланарди. Каминнинг икки бурчагини безаб турган бир жуфт зарҳалли қандил икки хил ишлатиларди: қандил кўкимтир мрамардан ишланиб, сиртига мис қошланган пьедестал устидаги гул солиб ишланган тош шамдон олиб қўйилса, пьедесталнинг ўзи оилавий ўтиришларда шамдон ўрнида ишлатиларди. Қадим услубда ишланган креслоларнинг жилдларига Лафонтен масалларини тасвирловчи манзаралар тикилганди, лекин бу масалларни илгаридан билмаган одам, бу креслоларга қараб ҳеч нарсани тушунолмасди, чунки унинг бўёқлари ўчиб, йиртилиб кетганди. Залнинг тўрт бурчагида, ён томонида, токчалари бор буфет шаклида, махсус бурчакка қўйиладиган қилиб ишланган шкафлар турарди. Деразалар ўртасидаги бўш жойга тепаси шахмат тахтаси шаклида ишланган қадимий йиғма стол қўйилганди. Стол тепасида қора гардишли чўзинчоқ барометр осиб қўйилган, унинг гардишлари зарҳалли ёғоч белбоғчалар билан безатилган бўлсада, пашшалар ифлос қилиб ташлаганидан зарҳали билинмай кетганди. Камин қаршисидаги девор-да бўёқ қаламда солинган иккита сурат осифлик турарди: улардан бири — француз гвардияси лейтенанти кийимида тушгани жаноб де ля Бертельер чол, иккинчиси — чўпон кийимидагиси мархума хоним Жантийе

бўлса керак. Икки деразага учлари попукли қизил пардалар осилганди. Гранденинг хулк-атвориға унча мос келмайдиган бу ҳашаматли жиҳозлар уй билан бирга сотиб олинган, катта тошойна, соат, жилд тикилган стол-курсилар ва махсус бурчакка қўйиладиган қилиб пушти ёғочдан ясалган шкафлар ҳам илгари сотиб олинган эди. Эшик олдидаги дераза ёнида похол курси турарди. Гранде хонимнинг ўтган-кетганларни томоша қилиб ўтириши учун курси сал баландроқ бўлсин деб, унинг оёқлари тагига бирон нарса қўйишарди. Олича дарахтидан ясалиб, бўялган иш столчаси дераза тагига тақаб қўйилганди, унинг ёнида эса Евгения Гранденинг кичкина креслоси турарди. Мана, ўн беш йил бўлди, она билан қиз бутун умрини мана шу жойда тинч-тотув ўтказарди, апрель ойидан то ноябргача улар тинмай ишлашарди. Биринчи ноябрь куни улар каминга ўт ёқишарди. Гранде фақат шу кундан бошлаб ўт ёқишга рухсат берар, 31-мартда эса хавонинг қандай бўлишидан қатъи назар ўт ёқилмасин деб буйруқ қиларди. Гранде хоним билан қизи апрель ва октябрнинг энг совуқ сахарлари ёки оқшомларида оёқ-қўлларини Нанета-давангир эҳтиётлик билан ошхонадаги ўчоқдан олиб келган чўғда иситишар эди. Онабола бутун оилага қўйлак-лозим тикишарди, ҳар иккови куни билан шундай жон куйдириб ишлашардики, кўрган одам уларни кунбай ишлайдиган ишчи аёллар деб ўйлаши мумкин эди. Евгения онасига ёқа тикиб бермоқчи бўлса, уйкуга ажратилган соатларда ҳам ишлашга ва шамни ортиқча ёққанини отасидан яширишга мажбур бўларди. Хасис чол бир кунлик овқатни эрталабдан бўлиб бериб қўйгандай, шамни ҳам қизи билан Нанета-давангирга кўпдан бери ўлчаб берарди.

Ўз хўжайинининг барча жабр-зулмига ғиқ этмай чидаш берадиган бирдан-бир одам Нанета-давангир эди. Одамлар, жаноб Гранде билан Гранде хоним хиз-

маткордан жуда ёлчиган, дейишиб уларга ҳаваслари келарди. Бўйи беш футу саккиз дюйм бўлгани учун Нанета-давангир лақаби берилган бу аёл жаноб Гранделар эшигида ўттиз беш йилдан бери хизмат қилиб келарди. У бор-йўғи олтмиш ливр маош оларди, шунга қарамай, уни бутун Сомюрдаги энг бой чўрилардан биттаси шу деб ҳисоблашарди. Яқинда, у ўттиз беш йил мобайнида олтмиш ливрдан йиғиб тўплаган пулидан, қариган чоғида еб ётиш учун, нотариус Крюшога тўрт минг ливр бериб қўйди. Нанета-давангирнинг узоқ муддат машаққат билан жамғарган бу пули кўпларга ҳеч тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада кўп бўлиб туюлди. Олтмиш ёшга кирган бечора аёлнинг қариган чоғида бир бурда нонга зор бўлмаслигини билган ҳар қандай чўри хотиннинг ҳам унга ҳаваси келарди-ю, лекин бу пулларнинг нақадар овир машаққатлар билан тўплангани тўғрисида ҳеч ким ўйламасди. Қиз бечора йиғирма икки ёшга кирганида ҳеч кимнинг эшигида ўзига бошпана тополмади, унинг ташқи қиёфаси жуда ҳам бесўнақай эди; аслида эса, бу ниҳоятда адолатсизлик билан берилган баҳо эди, чунки агар шу қизнинг калласи гвардия зобитининг елкасида бўлганда ҳамма завқ билан томоша қилган бўларди, лекин нима ҳам дердик, ҳар нарсанинг ўз ўрни бўларкан-да. Нанета сигир боқиб юрган ферма ёниб кетгач, Сомюрга келиб иш қидира бошлади. Қиз ҳар қандай иш бўлса ҳам қайтмайдиган қатъий кайфиятда эди. Шу вақтларда жаноб Гранде уйланиш тараддудида уй-рўзғор ишларини тартибга солмоқчи бўлиб юрган эди. У ана шу пайтда ҳеч ерда ўзига бошпана топа олмай сандироқлаб юрган шу қизни учратиб қолди. Ўзи чинакам бочкасоз бўлгани учун одамнинг жисмоний кучига катта эътибор бера оладиган Гранде бу чорпахилдан келган жуссаси паҳлавоннамо, сонлари йўғон, оёқлари олтмиш йиллик эман дарахтининг илдизлари каби бақувват,

елкаси тўрт бурчак, қўллари барваста аравакашнинг қўлдай кучли ва кўнгли ҳам худди ўз иффати каби пок за бўлган аёл кишидан қандай манфаат чиқариш мумкинлигини дарров пайқади. Бу жангчинамо давангир аёлнинг бетидаги сўгаллар ҳам, унинг кип-қизил юзи ҳам, томирлари бўртиб чиққан қўллари ва жулдур кўйлаги ҳам ҳали юрак ўти ёниб турган ёш бочкасозни асло чўчитмади. Мана у, бечора қизга кийим-бош берди, қорнини тўйдирди, унга маош тайинлади ва иш буюрган чоғларида ҳам унчалик каттиқ муомала қилмади. Бундай муомалани кўрган Нанета-давангир шодлигидан пиқ-пиқ йиғлар ва бочкасоз уни молдай ишлатиб азоблаётган бўлишига қарамай, унга жуда ҳам эллашиб қолди. Нанета ҳамма ишни ўзи қиларди: овқат пиширар, кир ювиш учун ишқор эритар, кирларни Луарага олиб бориб чайр, сўнг яна ўзи орқалаб кўтариб келарди, хуллас, у, тонг қоронғусида ўрнидан турганча, то қора кечгача тинмай ишларди; узум узидиган пайт келганда у ҳамма хизматкорлар учун овқат пиширар, уларни кузатиб, ўз хўжайинининг мулкани вафодор ит сингари қўриқларди ва ниҳоят, ўз хўжайинига кўр-кўрона ишонган бу аёл унинг фирт бематни хатти-ҳаракатлари ва фармойишларига ҳам чурқ этмасдан итоат қиларди. Ўша доврўғи оламга кетган 1811 йили, яъни узум узиш мавсуми гоят машаққат билан ўтган йили Нанетанинг Гранделар хонадонидан хизмат қила бошлаганига йигирма йил тўлган вақтга тўғри келди. Шу муносабат билан Гранде ўзининг эски соатини Нанетага тақдим этдики, бу Нанетанинг умр бўйи ишлаб ўз хўжайинидан олган бирдан-бир совғаси эди. Гарчи Гранде ҳар доим Нанетага ўзининг эски кавушларини тақдим этиб турса-да, (хўжайиннинг кавуши унинг оёғига ҳам тўғри кела берарди) Гранде уч ой судраб юриб жуда ҳам тўзитиб юборган бу кавушни асло совға деб айтиб бўлмасди. Бу бечора

ўчириб ошхонадан чиқар ва ўз хўжайинлари ёнида зигир каноп йигириш учун йўлакнинг нариги четидаги залга кирарди. Чунки бу ерда бир дона шам бутун оилага кифоя қиларди.

Хизматкор аёл уй йўлагининг тўридаги қоронғи каталакда ухларди, бу каталакка ойнаси чапланган кичкинагина дарчадан ёруғ тушарди, холос. Бу забардаст гавдали аёл учун каталакда ётиш ҳеч гап эмас эди, қайтага ушбу хонадонда кеча-ю кундуз ҳукм суриб турган сукунат ичида қилт этган шарпани ҳам эшитиб ётарди. Нанета худди пойлоқчи ит сингари бир кулоғини динг қилиб ётиши, сергак тортиб дам олиши зарур эди.

Бу истиқоматгоҳнинг бошқа хоналари ҳақида қиссамиздаги воқеалар билан бирга навбат-банавбат баён қилажакмиз. Аммо хонадондаги жамики зеб-зийнатлари йиғилган залга назар ташлашингиз билан юқори қаватдаги хоналарнинг нечоғлик ғарибона ҳолда эканлигини олдиндан тасаввур қила оласиз.

1819 йил, октябрь ойининг ўрталарида Нанета-давангир биринчи маротаба кеч кириш олдида чироқни ёқди. Ажойиб куз фасли эди. Бу кун, крющочилар билан грассенчилар учун унутилмас бир байрам эди. Олтов рақиб ҳам гўё жангга ҳозирлик кўргандек шайланиб, бугун Гранденинг залига тўпланмоқчи ва дўстлик изҳор этишда бир-бирларидан устун бўлмоқчи эдилар. Гранде хоним билан қизи ва Нанета эрталаб шаҳар черковига, кундузги ибодатга борганини бутун Сомяр аҳолиси кўрди-ю, бугун мадемуазель Евгениянинг туғилган куни эканини эслади. Шунинг учун нотариус Крюшо, аббат Крюшо ва жаноб де Бонфон Гранделар оиласида тушки овқат дастурхони йиғиштирилиши пайтини мўлжаллаб туриб шошилиш равишда, Грассенлардан олдинроқ, мадемуазель Грандени табриклашга бордилар. Ҳар учовлари ҳам ўзларининг кичкина

ис сикхоналарида ўстирилган гуллардан биттадан катта гулдастани боғлаб олдилар. Раис тақдим этмоқчи бўлган гулдаста ғоят зўр моҳирлик билан зар попукли оғ шохи лентага ўралган эди. Жаноб Гранде ҳар йили Евгения туғилган куни қиладиган одат бўйича, бугун ҳам эрталаб қизи ҳали ўрнидан турмасданок, унинг ёнига кирди ва тантанали вазиятда ўз совғасини, яъни жуда поёб тилла тангани ҳадя қилди; у қизига ўн уч йилдан бери доимо шундай совға тақдим қиларди. Гранде хоним шароитга қараб одатда қизига кишки ёки ёзги кўйлак сотиб оларди. Янги йилда ва туғилган кунда отасидан тегадиган иккита тилла танга билан отасидан иккита кўйлак, қизнинг даромади бўлиб, булар тахминан юз эюгога тенг келарди. Гранде қизининг бу даромадларини сақлаб қўйишидан хурсанд эди. Ахир, қизига берилган пул қўйнидан тўкилса қўнжиги тўшип билан баравар эди-да; яъни шу тарздаги икир-чикирлар билан ўз меросхўрини хасисликка ўргатиб бериши ҳам керак эдики, у баъзан айнан ана шу мақсадда қизининг қимматбаҳо буюмларини, ҳатто бир вақтлар ля Бертельер оиласи қўшган мол-бисотларгача бирма-бир текшириб турар ва қизига:

— Булар сенинг тўёна дўжнанг бўлади, — дерди.

Тўёна дўжнаси қадимдан одат бўлиб қолган ва ўрта Франциянинг баъзи жойларида ҳозир ҳам авж олган ва ҳурмат билан ўтаб келинади. Беррида, Анжуда агар биронта қиз турмушга чиқмоқчи бўлса, унинг оиласи ёки куёвнинг оиласи қизга бир ҳамён танга совға қилиши ва ҳамёнда оиланинг қудратига қараб, ўн иккита ёки ўн икки дўжна, ёки ўн икки кизта кумуш ё олтин танга бўлиши керак эди. Энг қимбағал чўпон қиз ҳам тўёна дўжнасисиз турмушга чиқмайди, ҳеч бўлмаганда, иримига бир дўжна мис чиқа бўлиши керак. Иссуденда ҳали ҳозиргача бир тўёна дўжнаси тўғрисида гапирадилар. Бир бадавлат

меросхўрга тақдим этилган бу тўёна дўжнаси юз қирк тўртта, яъни ўн икки марта ўн иккита португал тилласидан иборат экан. Папа Климент VII ўз жияни Екатерина Медичини¹ Генрих II га эрга бераётганда унга тўёна учун бир дўжна жуда қимматбаҳо антик давр медалларини тақдим этган экан.

Тушки овқат пайтида Евгениянинг отаси қизининг янги кўйлак кийиб, яна ҳам очилиб кетганини кўриб суюниб кетди:

— Модомики, бугун Евгениянинг туғилган куни экан, чироқ ёқсак ҳам бўлади! Ишқилиб, бу ишимиз хайрли бўлсин!

— Ойимқиз бу йил албатта турмушга чиқсалар керак, — деди Нанета-давангир, у бочкасоз таъбирича қирговул ҳисобланган ғоз гўштининг суякларини йиғиштириб чиқиб кетаётган эди.

— Сомюрда қизимизга муносиб куёв йўқ, — деб жавоб қайтарди Гранде хоним кўрқа-писа эрига киё боқиб кўяркан; бу ҳол бояқиш аёлни шунча ёшга етиб эрига мутлақо қул бўлиб қолганидан, унинг зулми остида азоб чекаётганидан далолат берарди.

Гранде қизига назар ташлади ва қувонч билан:

— Кўзичоғим бугун йигирма уч ёшга тўлди, энди уни эътиборсиз қолдириш ярамайди! — деб юборди.

Евгения билан онаси маъноли кўз уриштириб олишди.

Гранде хоним эти бориб устихонига ёпишган, қотма, ранги заъфарон, эпашанг ва имиллаган хотин эди, хуллас, бу тоифа зотлар эрларининг зулми остида яшаш учун яратилганга ўхшарди. Хоним суяги бузук, танқа бурун, дўнг пешона, кўзлари катта-катта бир хотин эди ва бир кўрган кишига маза-матраси ҳам, шираси ҳам қолмаган, сўлиб ажин қоплаган мевани

¹ *Екатерина Медичи (1519–1589)* — француз қироличаси.

эслатар, и. Унинг сийрак тишлари қоп-қора, лаблари буришган, ияги эса чорикнинг учига ўхшарди. Аммо у жуда ажойиб аёл эди, наинки ажойиб чинакам ля Бертельер эди. Аббат Крюшо, бир эмас, бир неча марта гап ораганда сиз, хоним, бир вақтлар хийлагина гўзал аёл эдингиз, деб қистириб ўтишга муяссар бўлган эди, Гранде хоним эса унинг бундай хушомадларига рўй-рост ишонарди. Хоним ўз табиатидаги мусича сингари ювошлик, болалар қийноққа солган капалак сингари фидойилик, ғайриоддий диёнатлилик, муттасил бир тарздаги хушвақт рухий кайфият, оққўнгилик каби фазилатлари билан кишиларни ўзига ром қилган эди, ҳамма уни хурмат қилар ва ҳолига ачинарди. Эри унга чакана харажатлар учун ҳеч қачон бир йўла олти франкдан ортиқ пул бермас эди. Бу хийла хунук аёл ўз кепи ва ҳақи маҳрига теккан мерослари билан жаноб Грандега уч юз минг франкдан ортиқ бойлик келтирган бўлса ҳам, ўзини муттасил равишда эрига қарам ўридек ҳис қиларди, аммо хонимнинг рухий гўзаллиги эрининг золимлигига қарши бош кўтаришга йўл қўлмасди, шу сабабли у ҳеч қачон эридан бир тийин ҳам пул сўраб олмасди. Шу сабабли у нотариус Крюшо олиб келган турли ҳужжатларга имзо чекаётган пайғанда бирон марта бўлсин эъгироз билдирмади. Ана шу бемаъни ва мавҳум такаббурлик жаноб Гранде томонидан муттасил таҳқирланувчи рухий олижаноблик бу аёлнинг ахлоқида катта ўринни эгалларди. Гранде хоним доимо зангор левантиндан кўйлак кияр ва у кўйлак бир йилгача устидан тушмас эди: каттакон оқ чиг рўмол ўрар ёки похол шляпа кияр ва деярли ҳамма вақт қора шойидан фартук тутарди. Кўчага чиқса-сонда бир чиқар, шунинг учун унга оёқ кийимининг ҳам унча кераклиги йўқ эди. Хуллас, хоним ўзи учун ҳеч қачон ҳеч нарса истамасди. Шунинг учун ҳам Гранде хотинига олти франк пул бер-

ганига жуда кўп вақт ўтганини эслаб қолиб, баъзан виждон азобини ҳис қиларди, натижада, у ҳар йили узум хосилини сотган пайтда хонимга тўғноғич пули беришни одат қилди. Қисқаси, Гранде хонимнинг ҳар йилги муайян даромади голландиялик ё белгиялик савдогарларнинг Гранде узумзоридан олинган ҳосил учун тўлаган ақчаларидан тўрт ё беш луидорни олган пайтларда, кўпинча эри: «Менга бир неча сўм қарз бериб тура олмайсанми?» — деб, гўё ўзиникини сўрагандек сўраб қоларди. Шунда бояқиш аёл, руҳоний отанинг таърифи бўйича, ўз хўжайини ва ҳукмдори ҳисобланган бу одам учун озгина бўлса ҳам хайрли иш қилиб кўйишидан суюниб, «тўғноғич» пулидан бир неча эюсини бутун киш давомида яна эрига қайтариб беради. Гранде ҳар ойда ип, игна ва қизининг упа-элиги сингари майда-чуйдаларга сарфлаш учун чўнтагидан юз сулик тангани чиқариб бериб, желаткасини тугмаларкан, хотинидан:

— Сенга ҳам оз-моз пул керак эмасми, онаси? — деб сўраб кўйишни асло унутмасди.

-- Азизим, — дерди шунда ўзининг она эканлигидан кўнгли кўтарилиб кетган Гранде хоним, — кейин кўрармиз.

Беҳуда ҳиммат! Жаноб Гранде хотинига нисбатан ўзини ғоят даражада сахий ҳисобларди. Ҳаётда Нанетага, Гранде хонимга, Евгенияга ўхшаган одамларни учратган файласуфлар тақдири илоҳининг моҳияти киноядан иборат десалар ҳақли эмасмилар?

Евгениянинг турмушга чиқиши ҳақида биринчи марта гап очилган шу тушқи овқатдан кейин, Нанета бир шиша смородинали ичимлик келтириш учун жаноб Гранденинг хонасига чикди ва у ердан қайтиб тушаётиб, зинадан йиқилиб кетишига сал қолди.

-- Нотавон! -- деди унга хўжайин, — шу ердан ҳам беғалва тушолмадингми, кўзинг қаёқда эди?

— Таксир, зинапоянғиз зўрға илиниб турибди.

— Тўғри айтяпти, — деди Гранде хоним, — ўша зинапояни аллақачон тузаттириб қўйиш керак эди. Кеча шу зинада Евгениянинг ҳам оёғи қайрилиб кетиб, йикилиб тушишига озгина қолди.

Нанетанинг ранги қув ўчиб кетган эди. Буни кўрган Гранде унга:

— Хайр, майли, қани, Евгениянинг туғилган куни шарафига ва йиқилмасдан омон қолганинг учун бир дюмка смородинадан ичақол, қувват бўлади.

— Рост, ичсам арзийди, — деди Нанета, — менинг ўрнимда бошқа хотин бўлганда шишани синдирган бўларди, мен бўлсам, тирсагим лат еса ейдики, шишани сақлаб қоламан.

— Бечора Нанета, — деб қўйди Гранде унга вино дуяркан.

— Бирор жойинг лат едимиз? — деди Евгения унга раҳмдиллик билан термилиб.

— Йўқ, белимни тутиб қолдим.

— Ҳа, майли, бўлмасам, Евгениянинг туғилган куни шарафига ўша зинапояни тузатиб бера қолай. Ахир, зинапоянинг четлари хали бақувват, ўша ерига оёқ қўйиш эсларингга келмапти-да.

Гранде хотини, кизи ва чўрисини каминда лангиллаб олиниб турган ўт ёруғида қолдириб, ўзи мих, тахта ва ёсбобларини олгани ошхонага шамни кўтариб чиқиб кетди.

— Ёрдамлашворайми? — деб қичқирди Нанета, зинапоядан келаётган тақир-туқур овозни эшитиб.

— Йўқ, йўқ! Ўрганган ишим, — деб жавоб қилди бошиқ бочкасоз.

Бочкасоз ёшлик даврини эслаб, баралла хуштак чашиб, чириган пиллапояни тузатаётганда, учала Крюшо баравар келишиб, эшикни тақиллатишди.

— Сизмисиз, жаноб Крюшо? — деб сўради Нанета жанжара орқали кўчага қараб.

— Мен, — деди раис.

Нанета эшикни очди, каминдан шипга шуъласи уриб турган аланга ёруғида учала Крюшо зал эшигини топиб олишди.

— Ха, оймқизни табриклагани келдиларингми? — деди Нанета улар олиб келган гулларни ҳидлаб.

— Афв этасиз, жаноблар, — деди Гранде, дўстларининг овозини эшитиб, — хуш келибсизлар! Фақир киши панада дегандек, пиллапоямни ўзим бир иложини қилиб тузатаётган эдим.

— Ишлайверинг, ишлайверинг, жаноб Гранде: «Фақир киши ҳам ўз хонадонида хон ҳисобланади», — деди раис насиҳатомуз оҳангда. Унинг нимага шама қилаётганини ҳеч ким тушунмагани учун бир ўзи тиржайиб кўя қолди.

Гранде хоним билан қизи меҳмонларга пешвоз турдилар. Раис хонанинг қоронғилигидан фойдаланиб Евгенияга шундай деди:

— Оймқиз, сизга туғилган кунингизда узоқ умр, бахт-саодат ва худди шу кунгидай сиҳат-саломатлик тиланга рухсат этгайсиз.

У Сомюрда жуда сийрак учрайдиган гуллардан катта гулдаста тақдим этди; кейин қизнинг тирсакларини қисиб туриб, бўйнининг икки томонидан меҳрибонлик билан ўпган эди, Евгения уялиб кетди. Занг босган узун миҳни эслатувчи бу раис, олий табақанинг шилқим йигитлари қизларга шу хилда мулозамат қилади деб ўйларди.

— Бахузур, — деди Гранде залга кираркан. — Ойлавий маросимларни эсингизда яхши сақлар экансиз, жаноби раис!

— Лекин менинг жияним учун, — деди кўлида гулдаста ушлаб турган аббат Крюшо, қизингиз билан бирга ўтказилган ҳар қандай кун ҳам катта байрам ҳисобланади.

Аббат Евгениянинг қўлини ўпди. Кекса Крюшо эса бемалол қизнинг икки бетидан ўпди-да:

— Умрнинг визиллаб ўтишини қаранг! Йил деганда ўн икки ой кетиб турибди.

Бирорта қизик гапни эшитиб қолса-ю у кўнглига ёкиб қолгудай бўлса, то жонига теккунча ҳадеб так-рорлайверадиган Гранде кўлидаги шамни ўз ўрнига, соат рўпарасига қўйиб, деди:

— Модомики, бугун Евгениянинг байрами экан, шамлардан кўпроқ ёқайлик!

Гранде серхашамат қандилни пастга туширди, ҳар қайси шамдонга косача кийдирди. Нанетанинг қўлидан учи қоғоз билан ўралган янги шамни олиб, шамдонга ўрнатиб ёндирди ва хотини ёнига ўтириб, гоҳ дўстларига, гоҳ қизига ва гоҳ ёниб турган ҳар иккала шамга кўз югуртира бошлади. Хўпга семиз, гавдаси момикдек юмшоқ, пакана бўйли, афти қарта ўйинига ўч кампирларнинг юзини эслатувчи, бошига малларанг силлиқ парик кийган аббат Крюшо пухтагина тикилган кумуш тугмали бошмоқни ҳафсала билан кийган оёқларини узатаркан:

— Грассенлар келгани йўқми ҳали? — деб сўради.

— Йўқ, ҳали, — деди Гранде.

— Ие, келишлари керакмиди? — деди кекса нота-риус валвир сингари чўтир бетини бужмайтириб.

— Келишса керак, — деб жавоб қилди Гранде хоним.

— Қалай, узумларни йиғиштириб олдингизми? — деб сўради суд раиси Бонфон Грандедан.

— Тамомладим! — деди унга кекса виночи ва ўридан туриб, шу айтган сўзига монанд кўкрагини маррурона кериб, залнинг у бошидан-бу бошига юра бошлади.

Шу пайт у ошхонага ўтадиган йўлак эшигидан Нанета-давангирни кўриб қолди, у бугунги маросимга

халал бермаслик мақсадида, ўчоқ ёнида чироқ ёқиб ўтириб, ип йигиришга ҳозирланаётган эди.

— Нанета, — деди Гранде йўлакка чиқиб, — ўчокни ҳам, чироқни ҳам ўчириб, ёнимизга келиб ўтир. Залга ҳаммамиз ҳам сиғамиз.

— Ҳали азиз меҳмонлар келишади-ку.

— Сен ҳам улардан кам эмассан. Улар ҳам, Одам Атодан тарқаган, сен ҳам.

Сўнгра Гранде раиснинг ёнига қайтиб келиб:

— Ҳосилни пулладингизми? — деб сўради.

— Йўқ, гапнинг сираси — сақлаб турибман. Вино ҳозир шунчалик яхши, бир йилдан кейин янада яхшироқ бўлади. Хабарингиз бор, узумчилар шартлашган баҳодан камига сотмасликка келишиб қўйишди, бу йил ҳам бельгияликларга бўш келмаймиз. Олмасдан кетишса, кетишаверсин, барибир, яна қайтиб келишади.

— Шундай, лекин биз қаттиқ туришимиз керак! — Гранде бу гапни шундай оҳангда айтдики, раис бир сесканиб тушди.

«Нима бало, кимошди савдосини бошламоқчимиз дейман?» — деб ўйлади Крюшо.

Айни шу пайт эшик тақиллаб, грассенлар оиласи келганидан дарак берди. Уларнинг келиши Гранде хоним билан аббат ўртасидаги суҳбатни ҳам бўлиб қўйди.

Де Грассен хоним пойтахтдан узоқдаги хилват шаҳарда яшаб, фазилатли урф-одатлар туфайли қирк ёшида ҳам ёш кўринадиган, бичими чоғина, ўзи питрак, кулча юзлари қип-қизил, бадани момикдек оппоқ, дўмбоққина, беташвиш аёллар тоифасидан эди. Бундай аёллар кеч кузақда очилган гулга ўхшайдилар: кўринишлари ёқимли бўлса ҳам, гул барглари аллақандай шумшук, муаттар ҳидлари ҳам анча сўнган бўлади. Де Грассен хоним хийла дуруст кийинар, Париждан мода журналлари ёздириб олиб, кийим ки-

йишида бутун Сомюрга ибрат кўрсатар, бундан ташқари, ўз уйида ўйин-кулги кечалари ўтказиб турарди. Хонимнинг эри император гвардиясининг собиқ квартирмейстери бўлиб, у Аустерлиц ёнидаги жангда овир яраланиб истеъфога чиққан эди. Бу одамнинг жаноб Грандега нечоғлиқ ихлоси баланд бўлса ҳам, у ҳамон ҳарбийларга хос чўрткесарлик одатини ташламаган эди.

— Салом, Гранде, — деб у виночига бирмунча такаллуф билан қўл узатдики, айнан ана шу хатти-ҳаракати билан доим Крюшолар оиласидан ўзини устун қўярди. — Ойимқиз, — деди у Гранде хонимга таъзим қилгандан сўнг, Евгенияга ўгирилиб, — сиз ҳар қачонгидай гўзал ва оқиласиз. Очиғини айтсам, сизга яна қандай яхшилик тилашимни билмайман.

Шу гаплардан кейин у, хотинининг қўлидан яшикчага ўрнатилган арчагулни олиб уни Евгенияга узатди. Бу Европага яқиндагина келтирилган ва жуда кам топиладиган гул эди.

Де Грассен хоним Евгенияни самимий меҳрибонлик билан бағрига босди ва қўлини сиқиб шундай деди:

— Менинг кичкинагина совғамни сизга топширишни Адольф ўз зиммасига олди.

Бир қараганда ювошгина кўринса ҳам, аслида ҳуқуқшунослик фанини ўрганиш учун Парижга бориб, ўзига тайинланган пулдан ташқари яна саккиз ўн минг франкни созуриб, эндигина қайтиб келган баланд бўйли, оқ-сарикдан келган, рангида қони йўк, нимжонгина, аммо хийлагина одобли кўринган йигит Евгенияга яқин келиб, унинг икки бетидан ўпди ва унга тилла суви юритилган кумуш аслаҳали чок қутича тақдим этди. Тахта қутича устидаги Е.Г. ҳарфлари готик услубида усталик билан ўйилган бўлишига ва айни вақтда унинг чор атрофи жуда қунт билан ишланган деб ўйлашга кишини мажбур этишига

карамай, у росмана бозор моли эди. Евгения кутичани очаркан, ногахон ўзида йўқ қувониб кетди, бундай қувончдан ёш қизлар қизариб, этлари сесканиб ва лаззатли туйғу таъсиридан титраб кетадилар. Қиз, совғани олсам майлими дегандек отасига қараб қўйди, жаноб Гранде «ола қол, қизим» деган маънода шундай бир қиёфа билан гапирдики, бундай вазиятга кириш унақа-бунақа артистнинг қўлидан келавермайди. Такдим этилган совға меросхўр қиз учун бекиёс улкан хазина бўлиб кўриндики, натижада, қиз Адольф де Грассенга хушчақчақ ва шўх назар ташлаб қўйди. Буни кўрган учала Крюшо эса турган ерларида данг қотиб қолишди.

Жаноб де Грассен Грандега бир чимдим тамаки таклиф этди, ўзи ҳам бир чимдимини олиб ҳидлади, сўнг хаворанг фрагининг ёқасини безатиб турган Фахрли легион лентасидаги чангни қоқиб туриб, жаноб Крюшога шундай бир қараб қўйдики, бу қараш гўё «хўш, қани, бу зарбага жавоб қайтариб кўринчи!» дейишга ўхшарди. Де Грассен хоним хазилкаш аёлларга хос ясама соддалиги билан Крюшолар олиб келган совғани кидираётгандай, уларнинг гулдасталари солинган кўк вазаларга кўз ташлаб қўйди. Вазиятнинг нозиклашишини пайқаган аббат Крюшо, ўчоқ атрофида ўтирганлардан ажралиб, Гранде билан залнинг нариги бошига кетди. Иккала чол, Грассенлардан энг узокдаги дераза олдига боришгач, рухоний чол бахил чолнинг қулоғига шундай деди:

— Булар пулни ҳавога учиришяпти.

— Учиб келиб менинг сандигимга тушса, ҳеч зарари йўқ, — деди кекса виночи.

— Агар сиз қизингизга тилла қайчи совға қиламан десангиз ҳам қурбингиз келади, — деди аббат.

— Мен берган совғалар тилла қайчидан минг қара афзал, — деб жавоб қайтарди Гранде.

«Жиянимнинг ҳеч ҳам фаросати йўқ экан! — деб ўйлади аббат, сочлари хурпайиб, қорачадан келган башараси яна ҳам совук кўринган раисга қараб. — Битта-яримта баҳоси баландроқ такинчоқ совға қилса бўлмасмиди?»

— Биз ҳам сиз билан ўйнаймиз, Гранде хоним, — деди де Грассен хоним.

— Лекин одамимиз етарли, иккита столда ўйнасақ ҳам бўлаверади...

— Модомики, бугун Евгениянинг туғилган куни экан, ҳаммаларинг бирга лото ўйнаб қўя қолинглар, — деди Гранде ота, — ўйинга мана бу икки ёш ҳам қатнашади.

Умрида ҳеч қачон ҳеч қандай ўйин ўйнамаган собиқ бочкасоз ўз қизи билан Адольфга ишора қилди.

— Қани, олиб кел столларни, Нанета.

— Сизга кўмаклашворамиз, мадемуазель Нанета... — деди хушчақчақ де Грассен хоним. У Евгенияни хушнуд қилганидан ўзи ҳам беҳад хурсанд эди. — Умрида ҳеч қачон бунчалик хурсанд бўлмаган эдим, — деди унга вориса қиз. — Бундай ажойиботни ҳечам кўрмаганман.

Де Грассен хоним қизнинг кулогига:

— Буни Адольф Париждан ўзи танлаб олиб келган, — деб пичирлади.

— Майли, майли, кўрсатавер хунарингни лаънати жодугар, — деб ўзича тўнғиллаб қўйди суд раиси. — Бир кун эмас, бир кун ё сенинг, ё эрининг иши судга тушиб қолар, ўшанда сенларни расво қилмасамми.

Нотариус эса бир бурчакка бориб бамайдиҳотир аббатга тикилиб ўтирар ва ўзича шундай мулоҳаза юритарди:

«Майли, бу де Грассенлар билган номаъқулчиликларини қилаверсинлар, агар бойлигимни укам билан жиянимнинг бойлигига қўшсам, бир миллиону бир

юз минг франкка етади. Де Грассенларнинг бойлиги нари борса — шунинг ярмисигача келади, бунинг устига, яна эрга берадиган қизи ҳам бор уларнинг. Майли, истаганларича совға қилаверсинлар. Барибир, вориса ҳам, совғалар ҳам, ахийри бир кун ўзимники бўлади».

Соат саккиз яримда иккита стол тайёрланди. Дўндик де Грассен хоним ўғлини Евгениянинг ёнига ўтқозишга муяссар бўлди. Гарчи, бир қараган кишига шунчаки оддий йиғиндек туюлса ҳам, аслида жуда қизиқарли бўлган бу маъракада қатнашувчилар қатор рақамлар ёзилган ола-була карталар билан кўк шиша синиғидан қилинган маркаларни ушлаб олишиб, гўё кекса нотариуснинг ҳар сафар халтачадан рақам олганида унга илова қилиб айтган қизиқ гапларидан кулишарди-ю, лекин ҳаммаларининг фикри ёди жаноб Гранденинг миллионларида эди. Кекса бочкасоз эса, де Грассен хонимнинг бошидаги пушти ранг патларга ва кўзни қамаштирувчи либосига, банк хўжайинининг забардаст калласига, Адольфнинг бошига, раисга, аббатга, нотариусга мағрурона назар ташлаб, ўз-ўзига дер эди.

«Буларнинг ҳаммаси менинг пулим учун келиб ўтиришибди. Бу ерга улар менинг қизим туфайли диққатпазликка келишади. Ҳе-ҳе! Менинг қизим на унисига, на бунисига насиб қилади, бу жаноблар бамисоли менинг қармоғимдек гап».

Иккита шам хирагина ёритиб турган эски ва зах залдаги бу оилавий хурсандчилик; Нанета-давангир йиғириб ўтирган чарх овози остида эшитилувчи бу кулгилар (лекин фақат Евгения билан унинг онасигина самимий кулишарди); оладиган даромаднинг қанчалик кўп бўлишига қарамай бу одамларнинг нечоғлиқ пасткашлиги; баланд нарх деб, қурбон бўлган қушларни эслатувчи ва ўзи самимий деб ўйлаган

изхори дўстлик домига илиниб, унга кўр-кўрона эргашган бу қиз — мана шуларнинг барчаси қўшилиб, ҳозирги ўтиришни ҳам қайғули, ҳам кулгили бир манзарага айлантирмоқда эди. Дарвоқе, айнан шундай манзаралар барча халқлар ҳаётида ҳамма вақт ҳам содир бўлиб турмаганмикин, агар шу тўғри бўлса, бундай манзара илгарилари ниҳоятда соддалик билан галқин этилмаганмикин?

Ушбу йиғинда икки оиланинг бундай сохта меҳрибончилигидан катта фойда кўришни ўзига мақсад қилиб олган кекса Гранденинг чехраси хукмронлик қилар ва барчага нур бахш этиб турарди. Ҳозирги замонда ягона худо деб ҳисобланувчи, яъни, ҳар қандай ишга кодир бўлган пул ёлғиз шу Гранде киёфасида акс этмаганмикин? Инсонга хос бўлган нозик туйғулар бунда фақат иккинчи даражали аҳамиятга эга эди; бу хил туйғулардан фақат учта покиза кўнгил, яъни Нанета, Евгения ва унинг онасигина баҳраманд эди, холос. Бироқ улар шу оққўнгиликлари туфайли ниҳоятда содда эдилар! Евгения билан онаси Гранденинг бойлиги тўғрисида ҳеч қандай тасаввурга эга эмас эди; улар тирикчилик ишларига ўз хира тушунчалари орқалигина баҳо беришарди; пулсиз кун кечиришга ўрганиб қолганликлари учун, пулни ёмон ҳам кўрмас, яхши ҳам кўрмас эдилар. Бу аёлларнинг ўзларига номаълум равишда таҳқирланган ва лекин жуда яшовчан туйғулари улар ҳаётининг бирдан-бир сири эдиким, турмушлари фақат моддий манфаатлар билан чекланган кишилар орасида бундайлар ажиб бир тарзда яққол ажралиб туришарди. Одамзод пешонаси шўр қилиб яратилган! Ҳар қандай омаднинг манбаи ғофиллик. Гранде хоним ўртадаги ўн олти су «ганак»ни — бу зал бунёд бўлгандан бери ҳеч қачон бунақа катта ютуқни кўрмаган эди — эндигина ютиб олиб, уни чўнтагига солаётганида, Нанета-давангир

эса ўз бекасининг омадидан севиниб кула бошлаганда, кўча эшик тўсатдан шундай қаттиқ тақилладики, аёллар ўтирган ерларида бир сакраб тушдилар.

— Сомюрликлар бунақа тақиллатмайди, — деди нотариус.

— Бунча қаттиқ тақиллатишмаса? — деди Нанета. — Нима бало, эшикни бузиб киришмоқчими, дейман?

— Қандай бадбахт экан у? — деб юборди Гранде.

Нанета икки шамдан биттасини олиб, Гранде билан бирга эшикни очгани чиқиб кетди.

— Гранде! Гранде! — деб чақирди уни хотини ва аллақандай кўркув хиссиёти уни ўрнидан кўзватиб, залдан ташқарига чиқишга ундади.

Лото ўйнаб ўтирганлар бир-бирларига қараб қўйишди.

— Биз ҳам чиқсакмикин-а? — деб қўйди жаноб де Грассен. — Назаримда, бундай тақиллатишдан яхшилик кутиб бўлмайди.

Шу пайт, жаноб де Грассен очик турган меҳмонхона эшигидан ёш бир йигитни ва иккита каттакон чамадон билан ўрин-кўрпа кўтариб, ўша йигитни кузатиб кираётган почта-пассажир маҳкамасининг вакилини кўз қири билан кўриб қолди. Гранде шахт билан хотинига ўгирилиб:

— Гранде хоним, бориб лотонгизни ўйнайверинг. Бу жаноб билан ўзим гаплашаман, — деди.

Шундан кейин у шоша-пиша меҳмонхона эшигини ёпиб қўйди. Безовта бўлган меҳмонлар яна жой-жойларига ўтиришди, лекин ўйинни давом эттиришмади.

— Келган сомюрлик эканми, жаноб де Грассен? — деб сўради ундан хотини.

— Йўқ, мусофир.

— Назаримда, Париждан келганга ўхшайди.

— Дарвоке, — деди нотариус чўнтагидан голланд кемасини эслатувчи, икки энлик қалинликдаги эски соатини оларкан, — ҳозир роппа-роса соат тўққиз, гақсир. Оббо, бало ургур-э! Бош маҳкаманинг дилижони ҳеч қачон кечикмайди-я.

— Келган киши ёшми ўзи? — деб сўради аббат Крюшо.

— Ха, — деб жавоб қилди де Грассен. — Юки ҳам камида уч юз кило келади.

— Нанета хаяллаб қолди, — деб қўйди Евгения.

— Келган фақат ўзингизнинг битта-яримта қариндошингиз бўлса керак, — деди суд раиси.

— Келинлар, ўйнайверамиз, — деди мулойим оҳангда Гранде хоним. — Жаноб Гранде овозидан авзойи бузукрок туюлди менга. Унинг ишлари тўғрисида гап-лашаётганимизни эшитса, балки хафа бўлар.

— У сизнинг амакиваччангиз бўлса керак, — деди Адольф ёнида ўтирган Евгенияга, — жуда ўктам йигит, мен уни жаноб де Нусингенникида¹, балда кўрган эдим.

Адольф гапдан таққа тўхтади, чунки онаси унинг оёғини босиб қўйган эди, у ўйинга тикиш учун баланд овоз билан ўғлидан икки су сўради-да, кейин кулоғига пичирлади:

— Юм оғзингни, анқов!

Шу пайт залга Гранде кирди, лекин Нанета-давангир кирмади: у билан комиссионернинг оёқ товуши зинадан эшитилди. Гранденинг орқасидан бояги мусофир йигит кириб келди; у бу ерда ўтирганларни ниҳоятда қизиқтирган ва уларнинг фикру хаёлини мутлақо банд этган эдиким, бу томдан тараша тушгандек кутилмаган гашриф гўё асалари инига шиллиқ қуртнинг кириб қолишини ёки аллақандай хароба бир кишлоқдаги

¹ *Нусинген* — «Одамзод комедияси»даги бир персонаж, банк хўжайини.

товуқлар орасида товуснинг пайдо бўлишини эслатарди.

— Оловга яқинроқ ўтиринг, — деди унга Гранде.

Мусофир йигит ўтиришдан олдин залдагиларга одоб билан таъзим қилди. Эркаклар ўринларидан туриб назокат билан саломлашдилар, хонимлар такаббу-рона реверенс¹ қилдилар.

— Яхшигина совуққотгандирсиз, таксир? — деб сўради Гранде хоним.

— Сиз, эҳтимол, Париждан...

— Хотинларга теккан касал экан-да ўзи! — деди кекса виночи қўлидаги хатни ўқишдан тўхтаб. — Бир оз нафасини ростлаб олсин.

— Ахир, дадажон, бу жанобга бирон нарса керакдир балки, — деди Евгения.

— Ўзининг тили бор, — деди виночи жаҳл билан.

Бу гапдан фақат янги келган меҳмон ажабланди. Қолганлар эса уй эгасининг бағритошлигига кўникиб қолган эдилар. Шунга қарамай, мана шу икки оғиз савол-жавобдан сўнг, мусофир ўрnidан туриб, оловга орқасини ўгирди-да, оёғини кўтариб, уни оловга тутди ва айни вақтда Евгенияга:

— Миннатдорман, синглим, мен Турда овқатланиб олган эдим, — деди. Кейин, у Грандега қараб илова қилди, — менга ҳеч нарса керак эмас, ҳеч ҳам чарчаганим йўқ.

— Сиз пойтахтдан келдингизми, таксир? — деб сўради де Грассен хоним.

Ўзига берилган саволни эшитган Шарль — парижлик жаноб Гранде ўғлининг исми шундай эди — стол устидаги нарсаларни ва стол атрофида ўтирганларни яхшироқ кўриш учун бўйнида занжирга осилган кичкина лорнетини олиб, ўнг кўзига тутди, де Грассен

¹ *Реверенс* — аёлларнинг хиёл тиз букиб салом бериши.

хонимга эса ҳаёсизларча бошдан-оёқ разм солиб чикди-ца, сўнг жавоб қилди:

— Шундай, хоним. Лото ўйнаётганмидинглар, келиноийи? — деб сўради у яна. — Марҳамат, бемалол ўйнайверинглар: жуда қизиқарли ўйин, уни тамомламай тўхтатиш яхшимас...

«Евгениянинг амакиваччаси бўлса керак деган эдим ўзим ҳам», — деб ўйлай бошлади де Грассен хоним йигитга меҳрибон бир назар ташларкан.

— Қирк етти! — деб қичқирди кекса аббат. — Тош қўймайсизми, де Грассен хоним, бу рақам сизда бор-ку.

Жаноб де Грассен хотинининг картасига тош қўйди, бу орада кўнгли вaш бўла бошлаган хоним лото ўйинини унутиб қўйиб, гоҳ Париждан келган йигитга, гоҳ Евгенияга тикиларди. Ёш вориса онда-сонда амакиваччасига кўз қирини ташлаб кўярди, бу манзарани сузатиб ўтирган банкчининг хотини эса у нигоҳларнинг сагида ажабланиш ёки қизиқсиниш ҳиссиётининг тобора ортиб бораётганини осонлик билан пайқаетган эди.

Йигирма икки ёшга кирган бу ўктам йигит Шарль Гранде бутун қиёфаси билан ҳозир бу ерда ўтирган қинлоқинамо содда кишиларга мутлақо зид эдиким, унинг киборларга хос хатти-ҳаракатининг ўзи уларни юзят нафратлантираётганди ва шу сабабли барчалари масхара қилиб кулиш мақсадида уни синчиклаб кузатаётган эдилар. Бу ўринда изоҳ бериб ўтишга тўғри келади. Йигирма иккига кирган йигитлар кўпроқ боталиқ хатти-ҳаракатларига мойил бўладилар. Ҳа, бундай ёшларнинг юздан тўқсон тўққизтаси ўзини худди Шарль Гранде сингари тутган бўларди. Шарлнинг отаси бундан бир кун олдин унга Сомюрдаги амакисиникига бориб, бир неча ой туришни таклиф қилган эди. Парижлик жаноб Гранде бу билан, эҳтимол Евгенияни назарда тутгандир. Умрида провинциал шаҳарчага биричи марта бораётган Шарль эса бу ерда ўзини

олифта йигитларга хос бўлган жамики афзалликларини намоиш қилмоқчи, ўзининг зарвароқ либослари билан теварак-атрофдаги ҳамма одамларнинг кўзини ўйнатмоқчи, у ердагилар учун янгича даврон бошлаб, Парижнинг энг сўнгги янгиликларини ўша ерда татбиқ этмоқчи бўлган эди. Хулласи калом, у Сомюрда Париждагига қараганда кўпроқ вақтини тирноқларини ярақлатиш билан шуғулланмоқчи, ўзининг нечоғлиқ назокат билан башанг кийинганини намоиш қилмоқчи эдиким, баъзан бундай башанг йигитлар ўзларини бепарво кўрсатишга уринсалар ҳам, ҳар бир оёқ олишларида улардаги нафосат ялт этиб кўзга ташланиб туради. Шарль ўзи билан париждача фасонда тикилган энг яхши ов костюмини, энг яхши милтиғини, энг нафис қинга солинган энг яхши пичоғини олиб келган эди, у яна ўзи тўплаган ғоят ажиб желатлар жамламасини ҳам олиб келганди; у желатлар орасида кулранг, оқ, қора, жигарранг, тилладек товланувчи, пистонли, олди очик, икки қаватли, ёйиқ ёқали, тик ёқали, қайтарма ёқали, этагидан ёқасигача олтин тугма қадалган турли фасондаги желатлар бор эди. Ўша пайтларда расм бўлган ёқалар ва бўйинбоғларни ҳам ҳар хилидан ўзи билан олиб келганди. У яна Бюиссондан икки жуфт костюм ва энг ҳарир ички кийим олди. Онаси совға қилган, олтиндан ясалган энг нафис пардоз буюмларини ҳам ўзи билан бирга олганди. Олифтагарчилик қилиш учунгина зарур бўладиган турли-туман безак буюмларини ўзи билан оларкан, у аёллар ичида ҳеч бўлмаганда ўзига нисбатан ўта илтифотли муносабатда бўлган ва Шарль уни Анета деб атовчи, ҳозир эса, баъзи бир шубҳалар қурбони сифатида, вақтинча ўз бахт-иқболидан воз кечишга мажбур бўлиб, эри билан Шотландия бўйлаб диққатпаз саёҳатга чиққан киборлар даврасига мансуб олий зот хоним совға қилган жажжигина, ғоят гўзал ёзув асбобларини ҳам ўзи би-

лан бирга олган эди. Шу билан бирга, у хонимга ҳар икки ҳафтада мактуб ёзиб туриш мақсадида анчамунча чиройли қоғозлардан ҳам ғамлаб олганди. Хуллас, бу Парижнинг мумкин қадар мукамал тўпланган матахлари эдиким, дуэлни бошлаш учун ишлатиладиган қамчидан тортиб, то уни поёнига етказишда керак бўладиган жимжимадор пистолетларгача мавжуд бўлган бу буюмлар ёш такасалтангнинг ўз умрини бевурд ўтказиши учун хизмат қиларди. Отаси унга сафарда ўзингни одамлардан четда тут, камсуқум бўл деб насиҳат қилган эди. Шунинг учун ҳам, у ўзига буюртирилган дилижоннинг алоҳида хонасида ўтириб келди ва бу билан Бадендаги курортда учрашишмоқчи бўлган зодагон хоним Анетани қарши олиш учун махсус буюртирилган серхашам сафар файтонига тегмаганидан ўзини беҳад мамнун ҳис қилди. Шарль, амакимникида юз нафарли жамоа бўлса керак деб ўйлаб, унинг ўрмонларида ит билан ов қилиш ниятида, хуллас, бамисоли феодалча ҳаёт кечириш орзусида йўлга чиққан эди. У амакисини Сомюрда учратишни асло ўйламаган эди, бу ерда у Фрауфонга борадиган йўлни сўраб туриб, амакисининг шу ердалигини билиб қолгач, демак, бу шаҳарда ҳам амакимнинг қасрнамо данғиллама ҳовлиси бўлса керак, деб ўйлади. Шарль амакисининг хонадонидаги кишилар кўзига — хоҳ Сомюрда бўлсин, хоҳ Фрауфонда бўлсин — биринчи сафардаёқ тузукроқ кўриниш мақсадида, энг олифга, энг нафис, энг жозибали сафар либосини кийиб олдиким, бундан мақсад ўша замонда бирон буюм, ё одамнинг нақадар мукамал эканлигини аниқловчи мактов сўзларига сазовор бўлиш эди. Боягина Тур шаҳрида сартарош унинг чиройли кўнғир сочини жингалак қилиб тараган эди. Ўша ерда Шарль ички кийимларини ҳам алмаштириб, доирасифат ёқасига қора атлас бўйинбоғ таққан эди, доим табассум қилиб тура-

диган оппоқ чехраси яна ҳам очилиб кетди. Ярмигача тугмаланган сафар камзули унинг хипча белини сиқиб турар, ёйиқ ёқали кашмири желати унинг остидаги иккинчи оқ камзул ёқаси остидан кўриниб турарди. Унинг бепарволик билан чўнтагига ташлаб қўйган соати ҳар аҳтимолга қарши тилла занжир билан камзул тугма тешигига илиб қўйилган эди. Кулранг шимининг тугмалари икки ёнбошидаги қора ипак билан гул тикилган чоклари олдида қадалган эди. У қўлидаги таёқчасини жуда чиройли қилиб ўйнатарди, таёқнинг олтин нақшли тутқичи кулранг қўлқопига жуда мос тушган эди. Фуражкеси ҳам ниҳоятда ўткир дид билан тапланган эди. Фақат парижлик киши, энг юксак зодагонлар даврасига мансуб парижлик кишигина шундай либосда ҳам кулгили кўринмас, аксинча, мана шу ортиқча тақинчоқлар орқали энг назокатли олифталикни ўзида мужассамлаштирган бўлардики, бу ҳолат уни мардона қиёфада, яъни энг ажойиб пистолетлари бор, ўткир кўзли ва гўзал Анетага сазовор бўлган йигит қиёфасида намоён қиларди.

Мана энди, агар сиз сомюрликлар билан парижлик-йигитнинг бир-бирларига ажабланиб тикилиб қолганлари сабабини яхшилаб билгингиз келса, залда ўтирганларнинг — бу оила аъзоларининг кўримсиз либослари орасида сайёхнинг кўркамлиги нечоғлик алоҳида ажралиб турганини тасаввур қилмоқчи бўлсангиз, жаноб Крюшоларни кўз олдингизга келтиришга уриниб кўринг. Улар учови ҳам тамаки искаб ўтирар, лекин кўндан бери на бурунларидан томган суюқлик изини артишга, на ёқалари вжимланиб, тарам-тарам сариқ из қолган, кирлигидан ранги ўзгариб кетган кўйлақларининг манишкаларидаги қора доғларини тозалашга уринардилар. Улар шалвираган бўйинборларини бўйинларига боғлашлари билан худди арқон сингари буралиб кетарди. Уларнинг ички кийимлари шу

а дар кўп эдики, ярим йилгача кир ювмасдан яшашлари мумкин эди. Натижада, кир бўлган кийимларини шкафнинг ичкари томонига тикиб ташлашарди ва кўп вақт ўтиши билан бу кийимларнинг ранги айниб, оғор босиб қоларди. Учовлари ҳам турқи совуқликда ва қаримсиқликда бир-бирларига жуда ўхшаб кетарди. Уларнинг эскирган кийимларига ўхшаш ранглар, нимлари сингариғижимланган юзлари худди унникиб, буришиб, буришиб кетганга ўхшарди. Уларнинг дуч келган исқирт ва эски-туски кийимларни бепарволик билан илиб кетаверишлари провинциал шаҳарларда одат тусини олган бир ҳол эдиким, кўпинча у ерларда одамлар бошқалар кўзига яхши кўриниш учун йиниماётганларини беҳосдан унута бошлашарди. Ана шунда бир жуфт қўлқоп олиш зарур бўлиб қолганда, унинг аввал унинг нархига эътибор берардилар — Крююларнинг палапартишлиги мана шундай бепарволик киёбати эди. Грассенлар ва крющолар фақат бир масадада — моладан хазар қилишда мутлақо ҳамфикр эдилар. Париждан келган йигит, хонанинг ўзига хос безаклари, шифтдаги тўсинлари, тахталарнинг бўёқлари ва ки «Методик энциклопедия» ё «Монитор» китобларининг ҳамма ёғини доғ қилиб ташлаш даражасида сероб бўлган напшшлар қолдирган шифтдаги қора нуқталарни томоша қилиш мақсадида лорнетини кўлига олган шахоти лото ўйнаётганлар бурунларини жийириб, худди аррафни томоша қилаётгандек, унга қизиксиниб тикинишарди. Жаноб де Грассен билан унинг ўғлига модатарафат бу йигитнинг қиёфаси таниш бўлса ҳам, шунга қарамай, стол атрофида ўтирганларнинг ажабланишига берик бўлдилар — бунга сабаб улар ё умумий таассурот кучини енга олмадилар, ё бўлмаса, ўтирганларнинг бир-бирларига: «Ана кўрдингми, парижликлар мана шунақа бўлишади» демоқчи бўлишгандай киноявий арзда кўз қисиб, олифта йигитни маъқуллашаётганини

пайкаб колдилар. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, бу ерда ўтирганларнинг ҳаммаси ҳам уй эгасининг дилини ранжитишдан асло хавфсирамай, кўнгилларига сикқанча Шарлни кузатиб ўтириши мумкин эди. Чунки Гранде ўз кўлидаги узундан-узок мактубни ўқиш билан банд эди. У меҳмонларни қандай ноқулай вазиятда қолдираётганига парво қилмай, мактубни ўқиш учун, стол устида турган битта-ю битта шамдонни олиб кетди. Евгения бундай камолотни, кийим кийишдаги бу хил бекаму кўстликни умрида ҳеч қачон кўрмагани учун, ҳозир амакиваччаси қиёфасида фаришталар олдидан тушган малакни тасаввур қилиб, хайратга тушган эди. У йигитнинг ялт-ялт қилиб турган чиройли кўнғир сочларидан анқиб турган хушбўй атир хидини ҳузур қилиб ҳидлар, йигитнинг қўлларидаги атласдан тикилган юпка қўлқопнинг ажиб сиртини силаб кўришни истарди. У Шарлнинг жажжигина қўлларига, момикдек оппоқ, нафис ва нозик чехрасига ҳавас билан сукланиб тикиларди. Хуллас, агар бу сиймо, ҳеч нарсадан хабари бўлмаган, бутун умрини онда-сонда битта йўловчи ўтиб қоладиган шу хилват кўчадаги мана шу искирт штуркатуркали уйда муттасил пайпоқ тўқиш, отасининг кийимларини ямаш билан ўтқазадиган қизга ғоят ўктам бир йигит кўрсатиши мумкин бўлган жамики таассуротни ўзида мужассамлаштира олса, у пайтда амакиваччасининг келиши ҳам Евгениянинг қалбида шундай нафосатли эҳтирос туйғусини уйғотган эдиким, инглиз кипсекларидаги¹ Вестолл² томонидан чизилган ва финденлар³ зўр маҳорат билан нақшлаган пари чехра аёлларни кўрган ёш йигитларнинг қалбида айнан шундай туйғу намоён бўларди. Чунки у аёллар шу

¹ *Кипсек* — инглиз тилида нашр этилган расм ва безакларга бой шеър ва проза тўнлами.

² *Вестолл (1765–1836)* — портрет чизувчи инглиз rassоми.

³ *Ака-ука Финденлар* — инглиз наққошлари.

қадар латиф ва нозик тасвирланган бўлардики, яна саришта сингари учиб кетмасин деб расмга хиёлгина тўфлашдан ҳам кўрқарди киши. Шарль чўнтагидан дастрўмолини олди — унга ҳозир Шотландияда саёҳат қилиб юрган олийзот хоним ўзи гул тикиб совға этган эди. Евгения муҳаббат изҳор этиш имкони бўлмаган дамларда, зўр муҳаббат билан тикилган нафис дастрўмолнинг гўзаллигига маҳлиё бўлиб тикиларкан, ниҳотки шундай йигит ҳам рўмолча ишлатса, деган ёмон билан амакисининг ўғлига қаради. Шарлнинг киликлари, хатти-ҳаракатлари, лорнет ушлаши, ҳар бир нарсага ҳаёсизларча тикилиши, хали яқиндагина бодавлат ворисани ниҳоятда мамнун этган қутичага ё сариқ чақалик матах, ё кулгили бир нарса деб бўлса керак, жирканиш билан қараши — хуллас, кривошларга ҳам, грассенларга ҳам ёмон туюлган барча хитти-ҳаракати қизга шу қадар ёққан эдики, у ухлашдан олдин алламаҳалгача, амакиваччалар ичида анқо кишидек сийрак учрайдиган бу йигит ҳақида ширин хиёллар суриб ётди.

Рақамни суғуриш жуда чўзилиб кетса ҳам, ниҳоят, лото ўйини тугади. Нанета-давангир хонага кириб баланд овоз билан:

— Бека ойим, манави жанобга ўрин солмоқчиман, мана чойшаб берсангиз, — деди.

Гранде хоним Нанетанинг ортидан чиқди. Шунда д: Грассен хоним пичирлаб:

— Пулларимизни олиб, ўйинни тўхтата қолайлик, — деди.

Хамма ўйин бошида икки судан тиккан пулини сари кўчган эски ликопчадан қайтиб олди; кейин барвар ўринларидан туриб, оловга бироз яқинроқ келиб ўйринди.

— Ҳа, ўйнаб бўлдингларми? — деб сўради Гранде мактубдан кўз узмай.

— Ха, ха, — деб жавоб қилди де Грассен хоним Шарлнинг ёнига ўтираркан.

Евгения бўйи етган қизларнинг қалбида биринчи дафъа муҳаббат хиссиёти уйғонганда ҳосил бўладиган мулоҳазалардан бирига итоат этган ҳолда, онаси билан Нанетага кўмаклашгани залдан чиқиб кетди. Агар борди-ю шу топда у уддабурон кафоратчига дуч келиб қолса, шубҳасиз, онасини ҳам, Нанетани ҳам ўйламаганини, балки амакиваччаси учун ҳозирланаётган хонани кўриш иштиёқи билан ёнаётганини, амакиваччасининг яхши жойлашиши учун у хонани иложи борица серхашам ва озода қилишга ҳаракат қилмоқчи, ул-бул олиб кириб қўймоқчи, бирон нарсани унутиб қўйишмадимикин деб текшириб қўймоқчи бўлганши эътироф этган бўлар эди. Евгения амакиваччасининг диди ва фикрига ўзидан бошқа тушунадиган ҳеч ким йўқ деб ҳисобларди. Чиндан ҳам, у хонага жуда вақтида кириб келди ва ҳамма тайёргарчилик кўрилиб бўлди деб, энди чиқиб кетишаётган онаси билан Нанетага асосий тайёргарликнинг энди бошланишини исбот қилди. У Нанета-давангирга чўғдонга ўчоқдаги чўғдан солиб келиб чойшабларни иситиш кераклиги хақида фикр айтди, ўзи эски стол устига дастурхон ёзди ва Нанетага ҳар куни эрталаб дастурхонни алмаштириб туришни қаттиқ тайинлади. Камига яхшилаб ўт ёқиш керак деб онасини ишонтирди. Нанетани эса, отасига айтмасдан йўлакчага бир кучоқ ўтин олиб келиб қўйишга кўндирди. Ўзи залга чопқиллаб кириб, бурчак-бурчакда турган шкафларнинг биридан мархум бобоси де ля Бертельердан мерос қолган, локланган эски патнис, яна олти қиррали биллур бордоқ, тилла суви ўчиб кетган қошиқча, муҳаббат маъбудаларининг расмлари солинган қадимий шиша идишларни олди-да, ҳаммасини олиб келиб, камининг бир бурчагига териб қўйди. Қизнинг гуғилиб шу ёнга етгунча юритган фикр-мулоҳазалари, ҳозир чорак соат вақт ичида қилган фаросатича келмас эди.

— Ойижон, — деди у, — бу мой шамнинг хиди акамнинг димоғига ёкмайди. Мум шам сотиб олиб кел-сакмикин-а?..

Евгения, ўзига ойлик харажат учун берилган юз сулик тангани ҳамёнидан олиш учун бамисоли кушдек енгил қанот қоқиб ўрнидан турди.

— Ма, ол, Нанета, визилла.

Шу пайт Гранде хоним қизининг қўлида олий нав Севрес чиннисидан ясалган қадимий қандонни кўриб, кўрқиб кетганидан эътироз билдирди:

— Даданг кўрса нима дейди?

Бу қандонни Фрауфон қалъасидан Гранденинг ўзи олиб келган эди.

— Қандни қаёқдан оласан? Эсингни еб қўйдингми?

— Ойижон, Нанета шам билан бирга қанд ҳам олиб келади.

— Даданг нима дейди?

— Ахир, ўз жиянлари уйимизда бир бордоқ ширин сув ҳам ичолмаса уят бўлмайдами? Кейин, шуниям кўриб ўтирибдиларми?

— Дадангнинг кўзи ҳамма нарсани кўради, — деди Гранде хоним бошини сарак-сарак қилиб.

Нанета тараддудга тушиб қолди: чунки хўжайинининг феълени яхши биларди.

— Боравер, Нанета, ахир менинг туғилган куним-ку бугун!

Нанета шарақлаб кулиб юборди: у ёш бека қизнинг ҳазил ганини умрида биринчи марта эшитиши эди, кейин, дарҳол Евгениянинг айтганини бажаришга киришди. Она-бола жаноб Гранде томонидан жияни учун ажратилган хонани безатиш билан овора эканлар, де Грассен хоним Шарлнинг диққатини ўзига тортиш мақсадида унга хушомад қилиб ўтирарди.

— Модомики, сиз, — деди у Шарлга, — пойтахтдаги қишки хузур-ҳаловатлардан воз кечиб Сомюрда яшаш-

га журъат этибсиз, демак, роят довурак йигит экансиз, таксир. Лекин, агар бизлардан унча хайикмасангиз, бу ерда ҳам яхшигина кўнгил очиш мумкин.

Де Грассен хоним Шарлга провинциал шаҳарлик аёлларга хос маънодор боқди: бу ерларда аёллар ниҳоятда сиқолик ва эҳтиётлик билан нигоҳ ташлашга одатланганларки, уларнинг нигоҳларида, ҳар қандай ҳузур-ҳаловатни ё ўғрилиқ, ё йўлдан озиш деб билувчи руҳонийларга мансуб бўлган чучмал ҳис-туйғулари яққол кўзга ташланиб туради. Шарль ҳозир бу ерда ўзини шу қадар бегона, ўзи тасаввур қилган амакисининг ҳашаматли қасридан ва ундаги дабдабали ҳаётдан шунчалик узоқда ҳис қила бошладик, ниҳоят, де Грассен хонимга тикилиб туриб, унинг чехрасида сийқаланиб кетган паришга хос аломатларни учратишга муяссар бўлди. У ўзига қарата айтилган қандайдир таклифнамо сўзларга илтифот билан жавоб қилди, шундан сўнг суҳбат ўз-ўзидан уланиб кетди, айна пайтда де Грассен хоним, ўз дилидаги гапларни изҳор этишига қараб, тобора овозини пасайтира бошлади. Ҳозир хоним ҳам, Шарль ҳам бир хилда бир-бирларига ишониш эҳтиёжи тугилганини ҳис қила бошладилар. Шундай қилиб, бир печа дақиқа давом этган ноз-ишвали суҳбатдан ва жиддий тарзда айтилган ҳазил гаплардан сўнг, бу устумон провинциал аёл вино савдоси ҳақида суҳбатлашиб ўтирган бошқа одамлар (йилнинг шу пайтида ҳар бир сомюрликнинг ташвиши шу эди) уларнинг гапини эшитмаётганига қаноат ҳосил қилгач, Шарлга қуйидагиларни айтишга улгурди:

— Таксир, борди-ю мурувват қилиб, бизникига қадам ранжида қилсангиз, менинг ҳам, эримнинг ҳам бошимиз кўкка етарди. Бизнинг мехмонхонамиз Сомюрда ягона ҳисобланади, у ерда сиз йирик савдогарлар ва дворянлар намояндалари билан учрашини

парафига муяссар бўласиз: биз жамиятнинг шу ик-сала табақасига мапсубмиз, улар фақат бизникида ўиланишади, чунки фақат шу ерда вақти чоғлик қилиш мумкин. Мен фахрланиб айтишим мумкин-си, эримни ҳар иккала табақа намояндалари ҳам бир хилда ҳурмат қилишади. Хуллас, сизни бу ерда ериктириб қўймасликка уринамиз. Агар сиз жа-юб Гранденинг уйида қолгудек бўлсангиз — худо сўрсатмасин — аҳволингиз нима кечади! Амакингиз ўзининг узумзорларидан бўлак ҳеч нимани ўйла-майдиған, ўлгудек зикна одам, келинойингиз эса ик-сита жумлани бир-бирига қовуштириб айтолмайди-ған худоқўй аёл, амакиваччангиз Евгения бўлса, умр ўйи йиртиқ-ямоқ билан овора бўлиб ўтирувчи бефа-восат, саводсиз, сепи йўқ, овсар қиз.

Шарль де Грассен хонимнинг ноз-қарашмали ху-помадига жавоб қиларкан, ўзича: «Бу бойвучча ҳам тақки эмасга ўхшайди», деб ўйлаб қўйди.

— Хотин дейман, жаноб Грандени ўзингга ром қилиб олмоқчимисан, — деди кулиб хўппа семиз, мал-ласоч банкир.

Буни эшитган нотариус билан раис бироз қочирик қилишди; аммо аббат уларга муғамбирона кўз ташлаб қўйди-да, бир чимдим тамаки олиб, уни атрофида ўтирганларга тутди, сўнг уларнинг фикридан қуйидаги мазмунда хулоса ясади:

— Сомюрликлар илтифотини жаноб Грандега де Грассен хонимдан афзалроқ ким ифодалаб бера олар-ди?

— Шундай денг! Бу гапни сиз қай маънода тушу-насиз, жаноб аббат? — деб сўради жаноб де Грассен.

— Буни мен, таксир, сиз учун, рафиқангиз учун, Сомюр шаҳри учун ва жаноб меҳмон учун, — деб Шарль томонга ўтирилди айёр чол, — гоят манзур бўладиган маънода тушунаман.

Аббат Крюшо кўринишдан ҳеч нарсага эътибор бермагандай ўтирса ҳам, Шарль билан де Грассен хонимнинг суҳбати мазмунини аниқлаб олишга улгурган эди.

Нихоят, Адольф ўзини бетакаллуф кўрсатишга уришиб, Шарлга мурожаат қилди:

— Таксир, билмадим, эсингизда бормикин: мен жаноб барон Нусинген берган зиёфатда сизнинг рўпарангизда ўтириш шарафига муяссар бўлган эдим, кейин...

— Мутлақо тўғри айтдингиз, таксир, мутлақо, — деб жавоб берди Шарль ҳамманинг диққат-эътибори ўзида эканлигидан ажабланиб.

— Бу жаноб сизнинг ўғлингизми? — деб сўради у де Грассен хонимдан.

Аббат йигитнинг онасига истехзоли назар ташлади.

— Шундай, таксир, — деди она.

— Парижга шунақа жуда ёш пайтингизда борган экансиз-да? — деди яна Шарль Адольфга қараб.

— Нима ҳам қилардик! — деди аббат. — Фарзандларимизни кўкракдан ажратишлари билан дарҳол Парижга юборамиз. — Де Грассен хоним албатта гоят ажиб бир тарзда, савол маъносида тикилди. — Ўғиллари ҳадемай ҳуқуқшунос бўлиб етишадиган, — деб яна гапида давом этди у, — де Грассен хонимдек ёши эндигина ўттиздан ошган, аммо ўзи қиз боладек жуда ёш кўринувчи аёлни учратиш учун провинцияга келиш керак. Хоним, сизнинг балда танца тушишингизни томоша қилиш учун йигит ва қизлар стуллар устига чиққан пайт ҳалиям кўз олдимда, — деб илова қилди аббат ўзининг аёл қиёфасидаги ганимига ўгирилиб. — Назаримда, сиз гўё куни кеча ҳаммани қойил қолдиргандексиз...

«Вой қари жодугар-э! — деди кўнглида де Грассен хоним. — Наҳотки ниятимни фахмлаган бўлса?»

Шарль эса: «Сомюрда омадим келадиганга ўхшайди», — деб ўйларкан, камзулининг тугмаларини ечиб,

қўлини желатига тикди-да, Чантри¹ тасвирлаган лорд Байроц қиёфасида узоқ бўшлиққа кўз тикиб турди.

Кекса Гранденинг бепарволиги, ёки дурустроқ қилиб айтганда, мактуб ўқиётгандаги унинг ташвишли қиёфаси нотариус билан раиснинг диққат-эътиборидан четда қолмади. Булар иккови, хўжайиннинг шам ёруғи гушнб турган юзидаги билинар-билинемас иборалардан мактубнинг қандай мазмунда эканлигини аниқлашга уринардилар. Виночи ўзининг одатдаги осойишта қиёфасини зўр-базўр тушуниб турарди. Аммо қуйидаги машъум хатни ўқиган ҳар бир киши Гранденинг нечоғлик совуққонлик билан атайлаб ўзини бамайлихотир тутганини тасаввур қилиши мумкин.

«Ака, сен билан дийдор кўришмаганимизга ҳадемай йигирма уч йил бўлади. Менинг уйланишим баҳонаси билан сўнгги марта кўришган эдик. Тўйдан кейин бир-биримиздан хурсанд бўлиб хайрлашдик. Ўша пайтларда оиламнинг гуркираб яшнаётганидан хурсанд бўлганингни билган эдим, аммо вақти келиб бу оиланинг ягона таянчи сенинг ўзинг бўлиб қолишингни асло хаёлимга келтирмаган эдим. Бу мактуб сенинг қўлингга бориб текканда, мен оламдан ўтган бўламан. Мен шундай бир мушкул аҳволга тушиб қолдимки, бундай шармандалиқдан ўлимни афзал кўрдим — мен банкрот бўлиб синдим. Энг сўнгги дақиқагача нажотга умид боғлаб, тубсиз жар ёқасида турган эдим. Энди ўша жарга қулашга тўғри келади. Биржадаги даллолим билан нотариусим де Рогеннинг синиши, мени энг сўнгги маблағларимдан жудо қилди ва ўзим учун ҳеч вақо қолдирмади. Тўрт миллионга яқин қарздор бўлдим, лекин бор-йўғи йигирма беш фоизгина актив² ваъда қилишим мумкинки, бу умидсизликдан

¹ *Чантри* (1781—1842) — ўз замонасида машҳур бўлган инглиз хайкалтароши.

² *Актив* — нақдина.

кутулишнинг ҳеч иложи йўқ. Сизлар узумдан ҳам сифатли, ҳам мул ҳосил олганинглр туфайли омборимдаги виноларимнинг баҳоси пасайиб кетди. Яна уч кундан кейин Париж менинг тўғримда: «Жаноб Гранде муттаҳам одам экан!» деб овоза қилади... Мен эсам, у пайтда номусли одам бўла туриб, номуссизлик кафанига ўралиб ётаман. Мен ўз ўғлимнинг покиза номига ҳам дор соляпман, ҳам онасидан қолган мулкдан маҳрум этипман. Лекин, яхшиям у шу видолашув чоғида ҳаётимнинг энг сўнгги тўлқинлари мавжланганини пайқамади. Наҳотки, у бир вақтлар келиб менга лаънат ўқиса? Акажон! Фарзандлар лаънати нақадар мудҳиш! Улар бизнинг қарғишимиздан тавбатазарру қилиб қутулишлари мумкин, аммо уларнинг қарғишидан қутулиб бўлмайди. Гранде, сен — акамсан, сен менинг ёнимни олишинг керак. Шундай қилгинки, ўғлим Шарль менинг қабрим устида бирорта ҳам аччиқ сўз айтмасин. Ака, агар сенга қоним ва кўз ёшим билан ёзганимда ҳам мактубим ушбучалик изтиробли бўлмасди; унда қоним тирқираб оқаётган бўлар, кўз ёш тўкиб йиғлаётган бўлардим, кейин ўлиб кетардим, изтироб чекишдан халос бўлардим. Аммо мен изтироб чекапман ва қатра ёшсиз кўзларим билан ажалнинг башарасига тик қараяпман. Мана энди сен Шарлга ота бўлиб қоляпсан; она томондан унинг ҳеч бир қариндоши йўқ — сабаби ўзингга маълум. Нима учун ўшанда жамоатчиликнинг бидъат гапларига қулоқ осмадим? Нима учун муҳаббат ҳиссиётига шўнғиб кетдим? Нега энди мен давлатманд кишининг никоҳсиз хотинидан туғилган қизига уйландим? Энди Шарлнинг ҳеч кими қолмади. О, менинг бахти қора ўғлим! Ўғил-гипам!

Гранде, сенга ўзим учун ёлвораётганим йўқ, — эҳтимол, гаровга уч миллион бериб туришга қурбинг ҳам етмас, аммо ўғлим учун ёлвораман. Шуни бил-

инки, ака, сени ўйлаганимда ҳақинга дуо қилиб, қўлларимни кўкка кўтараман. Гранде, ўлимим олди-дан Шарлни сенга топшираяпман. Сендан кўнглим тўк бўлгани учун энди тўппончага руҳим азобланмасдан баҳузур боқмоқдаман, сен унга оталик қиласан деган умиддаман. Шарль мени жуда яхши кўрарди; мен ҳам унга меҳрибон эдим, ҳеч қачон хафа қилмагандим, шунинг учун у мени лаънатламайди. Ўзинг кўрарсан ҳали, у қўйдаи ювош йигит, худди онасига ўхшайди, сени ҳеч қачон хафа қилмайди.

Бола бечора дабдабали ҳаёт кечиришга одатланган эди, сен билан бизнинг дастлабки пайтларда қандай қашшоқлик билан кун кечирганларимизнинг биронга-сидан ҳам хабари йўқ унинг. Мана энди у бутун бор-йўғидан жудо бўлди, ёлғиз ўзи қолди. Ҳа, энди дўстлари ҳам ундан юз ўгиришади, унинг бунчалик хор бўлишига мен сабабчимапман. Ох, қани энди етар-ли даражада қаттиққўл бўлсам, бир зарб билан уни ҳам арши аълога, онасининг ёнига юборган бўлардим. Қандай бемаънилик!

Ўз бахтсизлигим, яъни, Шарлнинг бахтсизлиги ҳақида яна икки оғиз гапириб ўтмоқчимиз. Ўғлимни сенинг олдинга шунинг учун юбордимки, токи сен унга менинг ўлимим ва унинг келгусидаги тақдири ҳақида батафсил тушунтиргин. Сен унга оталик қил, меҳрибон сўзларингни дариг тутма. Уни беташвиш ҳаётдан бирданига маҳрум этма, акс ҳолда, ўғлимни жувонмарг қиласан. Яна тиз чўкиб унга ёлвораманки, онасининг меросхўри сифатида бировлардан асти пул даъво қилмасин. Аминманки, бу ёлворишим ортиқча, негаки, ўғлим ор-номусли йигит, менинг кредиторларим сафига киришдан хайр кутиб бўлмаслигини яхши тушунади. Унга айт, эси борида менинг меросимдан воз кечсин. Мен туфайли нечоғлиқ мушкул аҳволга тушиб қолганини унга англат, агар мени бояги-боягидай яхши

кўрса, менинг номимдан унга айт: ҳали яна ишлари ўнглиниб кетади. Ҳа, меҳнат, бир вақтлар икковимизга ҳам нажот бахш этган оғир меҳнат, мен совуриб юборган бойликларни яна ўғлимга қайтиб бериши мумкин. Агар ўз фарзандининг висолига бир лаҳзагина боқиш учун ҳам қабридан туришга рози бўлган отасининг васиятларига кўнса, Ҳиндистонга жўнаб кетсин! Ака! Шарль — номусли, довурак йигит. Агар сен уни мол билан таъминласанг, ўлса ўладики, унга дастлабки харажатлар учун берган пулингни қайғиб беради! Аминманки, ўғлимга қарз берасан, Гранде! Акс холда, ўзинг виждон азобига мубтало бўласан. О, борди-ю менинг дилбандим сендан нажот олмас, меҳрингга сазовор бўлмас, худои таолога илтижо қилиб, шу тошбағирлигинг учун то абад сени интиқом қилишини сўрардим. О, қани энди, озгина бўлса ҳам қимматбаҳо буюмлардан сақлаб қололган бўлганимда эди, онасининг мулки ҳисобидан ўғлим номига бироз пул ўтказишим мумкин бўларди, афсуски, ой охиридаги тўловлар бор-йўқ маблағимни юлқиб кетди. Мен ўғлимнинг тақдири нима бўлишини аниқ билмасдан олдин ўлишни истамасдим; менга умид бағишловчи қўлларингни маҳкам сиқиб, муқаддас ваъдаларингни ўз қулоғим билан эшитсам, аини муддао бўлур эди: бироқ менинг вақгим битди. То Шарль етиб боргунча, мен баланс тузиб чиқишим керак. Бу баланс орқали мен доимий ишларимда раҳнамолик қилган соф виждоним билан ўзимнинг хонавайрон бўлишимда айбли ҳам эмаслигим, виждонсизлик ҳам қилмаганимни исботламоқчиман. Шунинг ўзи ҳам Шарлга гамхўрлик эмасми? Алвидо, акажон! Менинг томонимдан сенга топширилган ва қабул этишингга имоним комил бўлган васийлик учун доим бошингга худонинг раҳмати ёғилиб турсин. Жамики одамзод эртами-кечми рихлат қиладиган нариги дунёдан сенинг ҳақингга то абад

дуо килгайман. Бу мактуб кўлингга текканда, мен аллақачон париги дунёда бўламан.

Викто-Анж-Гийом Гранде».

Кекса Гранде мактубни яна аввалги букланган еридан сидқидиллик билан тахлади-да, желаткасининг киссасига сола туриб:

— Гаплашиб ўтирибсизларми? — деб сўради.

У ўз хаяжони ва ниятини яширишга уриниб жиянига камсукумлик билан эҳтиёткорона назар ташлади.

— Исиниб олдингизми?

— Жуда яхши исиндим, амакижон!

— Хонимларимиз қани? — деди амаки, жиянини шу ерда тунашини унутиб.

Шу пайт хонага Евгения билан Гранде хоним кириб келишди.

— Тепада ҳамма нарса тайёрми? — деб сўради чол бирмунча ўзини босиб.

— Тайёр, дадажон.

— Қани, жияним, агар чарчаган бўлсангиз, На-нета сизни бўлмангизга кузатиб қўйсин. Лекин айтиб қўяй, у жой қошона эмас! Хамёнида бир тийин ҳам сармоясини йўқ қашшоқ вичочиларни айбга буюрмайсиз. Солиқлар бор-йўғимизни сўриб оляпти.

— Сизларга халал бермайлик, Гранде, — деди банкчи, — балки жиянингиз билан у ёк-бу ёқдан гаплашмоқчидирсиз. Оқшомингиз хайрли ўтсин! Эртагача хайр!

Бу сўзлардан кейин ҳамма ўрнидан кўзгалди ва ҳар бир меҳмон ўз табиатига мувофиқ таъзим қилиб хайрлашди. Кекса нотариус эшик олдида турган фонусни олиб ёқди ва де Грассенларни кузатиб қўйишни таклиф қилди. Де Грассен хоним, меҳмон келиб қолишини ва бугун оқшомги ўтириш эрта тугашини хаёлига келтирмаган эди, шунинг учун хизматчисига кечроқ келиб олиб кетишни буюрган эди.

— Сизни қўлтиқлаб олсам майлими, хоним? — деди аббат Крюшо де Грассен хонимга.

Хоним куруккина қилиб:

— Миннатдорман, аббат жаноблари. Ёнимда ўғлим бор, — деди.

— Мен билан юрган аёллар ҳеч қачон гапга қолмайди, — деб эътироз билдирди аббат.

— Жаноб Крюшога қўлингни тутсанг-чи, — деди хонимнинг эри.

Аббат бошқалардан бир неча қадам илгарилаш учун, ўзи қўлтиқлаб олган дўндик хонимни тез-тез етаклаб кетди.

— Меҳмон жонон йигит экан, — деди аббат хонимнинг қўлини қисиб. — Узумлар узилиб бўлди, хайр энди, саватлар. Гранденинг қизидан умид узишимга тўғри келади. Евгенияни париждик йигит илиб кетади энди. Агар у йигитнинг Парижда кўз остига олиб қўйган битта-яримта жонони бўлмаса, ўғлингиз Адольфга рақиб...

— Қўйсангиз-чи, жаноб аббат! Бу йигитча ҳадемай Евгениянинг овсарлигини, бунинг устига қаримсиқ эканлигини пайқаб қолади. Қизга тузукроқ тикилиб қарадингизми? Ранги заъфарон бўлиб кетибди.

— Амакиваччасига шу тўғрида ҳам гапиргандир-сиз?

— Ҳагго ҳеч тортинмай гапирдим.

— Энди сиз, хоним, доим Евгениянинг ёнига ўтининг, шунда йигитга қиз тўғрисида маломат қилишдан қутуласиз, чунки париждик йигитнинг ўзи бир-бирларингизни такқослаб...

— Барибир у индинга бизникига меҳмон бўлиб келадиган бўлди.

— Агар сиз хоҳласангиз, хоним... — деди аббат.

— Хўш, нимани хоҳлашим керак экан, нимага шама қиялпсиз, жаноб аббат? Ёки менга биронга бе-

баъни маслаҳат бермоқчимисиз? Худога шукур, мана, титиз тўққиз йил умр кўриб, номимга доғ туширмай белганман, энди етти иқлимнинг хирожини тутишганда ҳам, номимга доғ туширишларига кўнмайман. Сиз билан бизнинг ёшимизда одамлар аввал мулоҳаза қилиб олиб, кейин гапириши керак. Сизнинг овзингиздан сикаётган гаплар эса, асло художўй одамнинг гапига хишамайди. Фоблазбон¹ гаплар-ку бу.

— Сиз «Фоблаз»ни ўқиганмидингиз?

— Йўқ, жаноб аббат, «Хавфли муносабатлар»²ни ўйтмоқчийдим.

— О, у китоб бағоят юксак ахлоқ ҳақида ҳикоя қилади, — деди аббат қулиб туриб. — Сиз мени ҳам ҳозирги ёшларга ўхшаб ахлоқи бузуқ экан деяпсиз оғи. Мен сизга фақат...

— Бемаъни маслаҳат бермоқчи эмас эдим, деб ўринг-чи! Ниятингиз очиқ-ойдин сезилиб турибди-ку. Ахир париждик йигитнинг, — истараси иссиққина эканнинг, — агар шу йигит менга кўнгил кўйса борми, бир умда амакисининг қизини унутиб юборган бўларди. Ўзиламан. Парижда баъзи бир олийҳиммат оналар ўз фарзандларининг бахти ва келажаги учун шу тарзда эларини қурбон қиладилар, аммо биз провинцияда шаймиз, жаноб аббат...

— Шундай, хоним.

— На мен, на ўғлим Адольф, — деб давом этди хоним, — юз миллион учун ҳам бундай йўлга юрмаймиз.

— Хоним, мен юз миллион тўғрисида гапирганим йўқ. Борди-ю чиндан ҳам шундай бўлса, унда сиз ҳам, мен ҳам эриб кетган бўлар эдик. Мен фақат пуни айтмоқчиманки, ҳар қандай бамаъни аёл усули

¹ *Фоблаз* — француз ёзувчиси Лувс де Кувренинг «Кавалер Фоблазнинг саргузаштлари» романининг (1789) қаҳрамони.

² «*Хавфли муносабатлар*» — француз ёзувчиси Шодерло де Лаксониинг романи.

одобни тўла саклаган ҳолда, меҳмонга беозор ноз-ишва қилиши мумкинки, бу тарздаги таннозлик зодагонлар даврасида одат тусини олгандир.

— Сиз шундай деб ўйлайсизми?

— Ахир, ҳар қайсимиз, бир-биримизга ёқимли кўринишга уринишимиз керак эмасми, хоним?.. Рухсат этсангиз, бурнимни қоқиб олсам. Амин бўлинг, хоним, у йигит лорнет билан караганда, мендан кўра сизга кўпроқ тикилиб қаради. Модомики, у қарилиқдан кўра гўзалликни афзал кўраркан, бунинг учун мен уни кечираман.

— Масала равшан, — деди раис ўзининг дағал овози билан, — париждик жаноб Гранде Сомюрга ўз ўғлини фақат уйлантириш ниятида юборган.

— Ундай бўлганда, — деди нотариус, — бу йигит худди томдан тарашиа тушгандай ногаҳондан кириб келмас эди.

— Бунинг аҳамияти йўқ, — деди де Грассен, — чолимиз тушмагур эсли-хушли одам.

— Де Грассен, азизим, — деди унинг рафиқаси, — мен у йигитни уйимизга меҳмондорчиликка таклиф этдим. Сен энди жаноб Ларсоньер билан унинг хотинини, кейин, эр-хотин Дю Отуа жанобларини, албатта ўша соҳибжамол қизи билан бирга таклиф этиб келишинг керак. Ишқилиб, ўша қуни қиз дурустрок ясаниб келсин-да. Опасининг ғайирлиги келиб, доим қизига беўхшов кийимларни кийдириб қўяди... — Сўнг де Грассен хоним иккала Крюшога ўгирилиб қараш учун қадамларини секинлатди-да, гапига илова қилди. — Умид қиламанки, жаноблар, сиз ҳам уйимизга ташриф буюриб, дилимизни хушнуд этгайсиз?

— Мана, уйингизга ҳам етиб келдингиз, хоним, — деди нотариус. Учала Крюшо учала Грассен билан хайрлашиб, уйларига кетишди. Йўл-йўлакай улар провинциалларга хос воят зўр таҳлил қобилиятини ишга

солиб, бўлган муносабатларини мутлақо ўзгартириб юборган бугунги оқшомдаги буюк воқеани ҳар томонлама муҳокама қила бошладилар. Бу зўр дипломатларга йўл-йўриқ кўрсатиб турган ниҳоят даражада ўткир, соғлом фикр, ҳар икки томонни ҳам, ҳозирча умумий душманга қарши иттифоқ тузиш зарурлигини сезишга мажбур этди. Ахир, ҳар иккала томон бир ёқадан бош чиқариб туриб, Евгениянинг ўз амакиваччасини севишига, Шарлнинг эса ўз амакисининг қизи тўғрисида ўйлашига халал беришлари зарур эмасми? Агар парижлик йигит атрофида муттасил равишда турли-туман микро-хийлалар, чучмал бўхтонлар, қалбаки мактовлар, камсукумлик билан айтилган уйдирмалардан тузок тўқилса, арихонага тушиб қолган шўрлик шиллиққурт атрофида виз-виз учиб, ҳамма ёғига мум чапиб ташланган асаларидек йигитни ҳам теварак-атрофдан ўраб олишса, унда бу ёвуз кучлар куршовини ёриб чиқишга йигитнинг кучи етармиди?

Залда тўрт қариндошининг ўзи қолгандан кейин жабоб Гранде жиянига шундай деди:

— Ухлаш керак. Бу ерга нима мақсадда келганингиз тўғрисида гаплашиш учун вақт кеч бўлиб қолди. Ўртага қулай бир вақт топармиз. Биз соат саккизда қонушта қиламиз. Тушда озгина хўл мева билан бир сурда нон еймиз ва устидан бир бордоқ оқ вино ичамиз, сўнг, париждиклар сингари соат бешда иссиқ овқат еймиз. Кун тартибимиз шунақа. Агар шаҳарни бизнинг атрофларини томоша қилмоқчи бўлсангиз, ихтиёр ўзингизда. Иш туфайли сизга баъзан ғамхўрлик билолмасам, мени кечирасиз. Бу ерда, эҳтимол менинг бойлигим тўғрисида «Жаноб Гранде ундай, жаноб Гранде бундай» деган миш-миш гапларни ҳам шитарсиз. Майли, гапираверсинлар: бу вайсашлардан қамёнимга зиён етмайди. Аммо менинг сарик чақа ҳам гулим йўқ, кексайиб қолганимга қарамай, бамисоли

эски рандаси-ю бир жуфт соғлом кўлидан бошқа ҳеч вақоси йўқ шогирд болалардай тинмай ишлайман. Пешона тер тўкиб топилган ҳар бир чақа пул нечоғлик қадрли бўлишини, мана, ҳадемай ўзингиз ҳам билиб қоласиз... Ҳей, Нанета, шам келтир!

— Ётоқхонангизда кўнглингиз туссаган ҳамма нарса-ни топасиз деган умиддаман, мухтарам қайним, — деди Гранде хоним. — Агар бирор нарса етмагудек бўлса, Нанетани чақирарсиз.

— Қимматли келинойи, сизларни ташвишга қўймоқчи эмасман. Ўзимга керакли барча нарсаларни бирга олиб келганман. Ҳозирча сизга ҳам, келинойи, синглимга ҳам хайрли тун тилашга рухсат этинг. Яхши тушлар кўринг.

Шарль Нанетанинг кўлидан ёниб турган шамни олди. Шам Анжу шами бўлиб, дўконда узоқ ётаверганидан сарғайиб, оддий мой шамга ўхшаб қолган эди. Ўз уйида мум шам бўлишини хаёлига келтирмаган жаноб Гранде шу сабабдан бу дабдабани пайкамади.

— Мен сизни кўзатиб қўяман, — деди чол.

Гранде залдан тўғри пештоқ остидаги катта эшик орқали чиқиш ўрнига, Шарлни тантанали вазиятда зални ошхонадан ажратиб турган йўлак орқали бошлаб кетди. Овал шаклда катта ойна ўрнатилган пружинали эшик йўлакни зина томондан беркитиб, ташқаридан совуқ киргизмай турарди. Шундай бўлса-да, қахратон қиш кунлари эшик остига қўйилган пистирмаларга ҳам қарамасдан, совуқ шамол ғувиллаб кирар ва натижада унинг иссиғи маълум меъёрда зўрға сақланарди. Нанета кўча эшикни тамбалагани борди, зални беркитди, кейин отхонага кириб, гўё ларингит¹ касалига мубтало бўлгандек овози хирқироқ бўрибосар итни бўшатиб юборди. Бу ўта копағон ит фақат Нанетани танир

¹ Ларингит — ҳиқилдоқ яллиғи.

ди, холос. Хар иккала кишлокдан келганлар бир-бирларини тушунишар эди.

Деворлари ис босиб кетган каталакнамо хужрада-и зинанинг чириган пиллапоялари Гранденинг вазини оёқлари остида фикрларди. Бу манзарани кўрган Шарль кўзларини катта-катта очганча ҳанг-манг бўлиб қолди. У ўзини товукнинг катагига кириб қолгандай ҳис қилди. Кейин ажабланганидан келинойиси билан макиваччасига савол маъносида тикилган эди, улар бу зинапояга жуда ўрганиб қолганликлари учун, унинг ажабланиш сабабини тушунмасдан, шунчаки дўстона тигох ўрнида қабул қилдилар-да, ёқимли табассум билан жавоб қайтардилар. Бу ҳол Шарлнинг энсасини хотирди.

«Отам нима балога юбордийкин мени бу ерга?» — деди у ўзига ўзи. Шарль зинанинг биринчи майдончасига чиққанда юқорида қадим замоннинг қизил бўёғи билан бўялган учта эшикни кўрди. Чанг босган девор билан қўшилишиб кетган, бу чорчўпсиз эшикка учтари аланга тахлит қирқилган тунукалар қалпокли тиликлар билан парчинлаб қоқилган эдики, унинг калит соладиган узунчок тешиги ҳам тунукадан холи эмас эди. Зина рўпарасидаги эшик орқали ошхона устида-и хонага кириларди, аммо бу эшик ҳар хил қақир-қукурлар билан тўсиб ташланган эди. Бу хонага фақат Гранденинг хонаси орқали кириш мумкин эди. Устидан устак бу хона уй эгаси учун кабинет вазифасини бажарарди. Хонага ёруғ бериб турган битта-ю битта дераза ҳам ҳовли томондан йўгон темир панжара билан тўсиб қўйилганди. Бу хонага ҳеч кимнинг, ҳатто Гранде хонимнинг ҳам киришига рухсат йўқ эди. Ўз ичига олдида тадқиқот билан шуғулланувчи кимёгарингари уй эгаси ҳам бу хонада ўзи ёлғиз ўтиришни маъқул кўрарди. Ушбу хужра, шубҳасиз, воят зўр маҳорат билан хилватгоҳга айлантирилган эди. Мол-

мулкларга эгалик қилиш ҳақидаги турли хил ҳужжатлар ҳам, олтин луидорларни тортиб ўлчаш учун тарози ҳам шу ерда эди. Бу ерда кечалари махфий равишда квитанциялар, тилхатлар ёзилар, ҳисоб-китоб қилинарди; натижада, Грандени ҳеч қачон ғафлатда қолдирилмаган уддабурон кишилар, бу одамнинг ё парилардан, ё иблислардан хизматкорлари бўлса керак деб ўйлайдиган бўлдилар. Қари бочкачи бу ерга албатта Нанета уй деворларини зириллатиб хуррак отиб уйкуга кетган, бўрибосар ит ҳовлини кўриқлаб эснаб ётган, Гранде хоним билан қизи маст уйкуга кетган пайтда келар ва олтинларини эркалаб силаш, ҳовучлаб олиб бир ердан иккинчи ерга тўкиш, жойлаштириш билан машғул бўларди. Хонанинг деворлари қалин, дераза қошқаси эса мустаҳкам эди. Кишиларнинг мишмишига қараганда, Гранде ўз мулкидаги ҳар бир мева дарахтининг ҳатто ҳар битта шохчаси, ҳар бир токнинг ҳар бир новдасидан оладиган даромадлари планини шу лабораторияда муҳокама қиларкан. Бу хонанинг калити ўзидан бошқа ҳеч кимда йўқ эди.

Евгениянинг хонаси шу беркитиб ташланган эшикнинг рўпарасида эди. Ундан нарида, йўлакнинг охирида эр-хотиннинг ётоқхоналари бўлиб, бу хоналар бутун уйнинг олд қисмини эгаллаган эди. Гранде хоним Евгениянинг ёнидаги хонада яшарди. Бу хонага ойнаванд эшик орқали кириларди. Уй эгасининг хонаси хотинининг хонасидан тўсиқ билан ажратилган, хилватгоҳ кабинетдан эса қалин девор билан ажратилган эди.

Гранде ота жиянини иккинчи қаватдаги баланд мансардага¹ жойлаштирди, бу уйча ўз хонасининг тепасида бўлиб, йигитнинг у ёқ-бу ёққа юрганини эшитиб туриш мумкин эди. Евгения билан онаси уй йўлаги ўртасига етгач, бир-бирлари билан хайрлашиб ўпишдилар;

¹ Мансарда — уйнинг томига (чердакка) қўндирилган уй.

сўнгра Шарль билан хайрлашиш учун, гарчи овизда совуқкина бўлса ҳам, лекин қиз юрагида, шубҳасиз, аланга олган бир-икки сўз айтишиб, ҳар қайсилари ўз хоналарига кириб кетишди.

— Мана бу сизнинг хонангиз, жиян, — деди кекса Гранде эшикни очиб, — агар ташқарига чиққингиз келса, Нанетани чақиришингиз мумкин. Нанетасиз — афв этасиз, камтарин кулингизни — ит бир зумда ражиб гаплаши мумкин. Хайрли тун, яхши ётиб турунг. Ҳа! Ҳа! Хонимларимиз уйингизни иситиб қўйишибди, — деб қўшиб қўйди у.

Шу пайт хонага грелка кўтариб Нанета-давангир кириб келди.

— Мана, яна биттаси келди, — деди жаноб Гранде. — Сизларга нима бўлди, жиянимни ҳомиладор хотин деб ўйлаётисизми? Олиб кет чўғларни, Нанета.

— Ахир, хўжайин, чойшаблар нам тортиб қолибди, бу жаноб бўлса худди қизлардек нозик эканлар.

— Хайр, шу фикрни ўзингга маъқуллаб олган бўлсанг, майли, кира қол, — деди Гранде унинг елкасидан туртиб, — лекин эҳтиёт бўл, чўғ туширма.

Шундан сўнг бахил чол, алланималар деб гудурлаб, пастга тушиб кетди.

Шарль, ўз юклари орасида ҳайрон бўлиб туриб қолди. У мансардага ўхшаш бу хонанинг худди йўл устида учрайдиган ошхоналардагидек гулдаста суратли сариқ гул қоғоз ёпиштирилган деворларига, оҳақгошдан новга ўхшатиб ясалган ва бир кўргандаёқ кишини жунжиқтириб юборадиган каминга, локланган гаров билан безатилган, афтидан, бурчаги тўрттадан ортиққа ўхшайдиган сариқ ёғочдан ясалган стулларга, бутун бошли дарвоз кўғирчоқ сиғадиган, қопқоғи очиб қўйилган тунги столчага, чодирли каравот олдига тўшалган, куя еб титилиб кетган ҳошияли юпка ги-

ламга бир-бир кўз югуртириб чикди-да, сўнг Нанета-давангирнинг афтига жиддий суратда тикилиб туриб, сўради:

— Менга қаранг, азизим, чиндан ҳам мен ҳозир паришлик жаноб Гранденинг акаси, Сомюр шаҳрининг собиқ мэри жаноб Гранденинг уйида турибманми?

— Шундай, таксир, сиз ҳозир энг саховатли, энг ширинсўз, энг олижаноб одамнинг уйида турибсиз. Сандиқларингиздаги буюмларингизни чиқаришга ёрдамлашайми?

— Ҳа, ҳа, жуда яхши иш қилган бўлардингиз, кекса дўстим. Дарвоқе, сиз мабодо император денгизчиларининг гвардиячи экипажида хизмат қилган эмасмисиз?

— О-хо-хо! — деб юборди Нанета. — Экипаждаги денгизчилар қанақа бўлади ўзи? Шўрттак бўладими?

— Қани, менинг халатимни топиб беринг-чи, хув анави чамадонда эди. Мана калит.

Нанета антиқа гуллар солиниб зар билан тикилган зангори шоҳи халатни кўриб, худди бир мўъжиза кўргандай ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Кечаси ўрнингизда кийиб ётасизми шуни? — деб сўради Нанета.

— Ҳа.

— Ё тавба! Агар буни черков минбарига ёпадиган қилинса, қандоқ чиройли бўларди! Тасаддуфингиз кетай, хўжам, буни сиз, албатта черковга инъом қилинг. Жуда савоб иш қилган бўласиз, бўлмаса бекорга нобуд бўлиб кетади. Вой, сизга бирам ярашар эканки, ойимқизни чақириб келай, бир томоша қилсин.

— Бўпти, Нанета, агар сиз Нанета бўлсангиз, бас қилинг. Уйқумга халақит берманг. Ҳамма ишларимни эртага тўғрилайман. Айтгандай, агар халатим сизга жудаям ёқиб қолган бўлса, савоби сизга бўлади. Мен

дам мўмин христианман, жўнаб кетиш олдидан халатни сизга қолдираман, кейин уни нима қилсангиз ихтиёрингиз.

Нанета Шарлнинг гапларига ишонгиси келмасдан нга тикилганича, турган ерида донг қотиб қолди.

— Шундай бежирим халатни менга ҳадя қилариниш! — деди у чиқиб кетаётиб. — Тушида гапираётганга ўхшайди. Тунингиз хайрли бўлсин!

— Сизнинг ҳам, Нанета... Нима сабабдан мен бу ерга келиб қолдим? — деб сўради Шарль ўзидан ўзи, сўзи уйқуга кетаркан. — Отам фаросатли одам, бу жойга сафар қилишимдан бирор мақсадни кўзлаган бўлиши керак. Майли, «жиддий ишларни эртага қолдир» деган экан аллақайси бир юнон галварси.

Евгения эса, дуо ўқишдан тўхтаб, ўзича: «Ё парвардигор! Амакимнинг ўғли мунчаям келишган йигит экан!» — деди; хуллас, у бу оқном дуони охиригача ўқиб тугата олмади.

Гранде хоним, ўрнига ётаётганда, ҳеч нарса тўғрида ўйламади. У тўсиқ ўртасидаги эшиқдан бахил юлнинг ўз хонасида ҳадеб у ёқдан-бу ёққа юрганини эшитиб ётарди. Эридан ҳадиксировчи ҳамма хотинлар тингари, Гранде хоним ҳам аллақачонлар ўз хукмдорининг феъл-атворини яхши ўрганиб олган эди. Балиқчи қуш бўрон бўлишини олдиндан сезгандай, хоним ҳам сезилар-сезилмас шарпа орқали Грандени хаяжонга сола бошлаган ички бўронни сезиб турарди. Бундай вайтларда у, ўзининг одатдаги таъбирига кўра, мурдадек қимир этмай ётарди.

Гранде ўзи буйруқ бериб, ичкари томондан қалин тунока қопланган кабинет эшигига дамо-дам кўз югуртираркан, ўзига ўзи дер эди:

— Ўз ўғлини менга васият қилиб қолдиришдек бу аҳмоқона фикр укамнинг калласига қаёқдан кела қолди экан! Ўргулиб кетдим бу меросингдан! Мен уни

йигирма эю¹га ҳам олмайман. Кейин, барометрим-га лорнет оркали қараб, уни худди ёқиб юборгудек кўзини олайтирган олифта йигит учун йигирма эю нима ҳам бўларди!

Гранде бу мотамсаро васиятнонинг оқибатлари тўғрисида ўйларкан, эҳтимол, ҳозир ўша укасининг васиятнома ёзаётган пайгидагидан ҳам кўпроқ ҳаяжонлангандир.

— Ўша зарбоф халат меники бўладими-а... — дерди Нанета. Евгения умрида биринчи марта ишқ-муҳаббат тўғрисида хаёл сурганидек, Нанета ҳам гуллар, гиламлар, ранго-ранг шоҳилар тўғрисида умрида биринчи марта хаёл сура-сура, гўё ўзини минбарга ёпиладиган зарбоф матога ўрангандек ҳис қилиб ухлаб қолди.

Қизларнинг покиза ва бир зайлдаги ҳаётида шундай ажиб дам бошланадики, қиз қалби қуёш нурлари билан порлайди, гуллар унинг фикрларини ифодалай бошлайди, юрак уриши мияга ишчанлик бахш этиб, ғира-шира истаклар мужассамлашади — бу кун қизларнинг беғуноҳ хаёлга чўмиш ва ширин ҳаловат куни бўлади. Чақалоқ теварак-атрофни дастлаб кўра бошлаганда кулимсирайди. Қиз болада ҳам дастлабки бевосита ҳиссиёт уйғонган чоғда, худди болалик чоғидаги сингари сертабассум бўлади. Агар ёғду — ҳаётдаги биринчи муҳаббат нишонаси бўлса, муҳаббат ҳам қалб учун ёғду эмасми?

Евгения учун атроф-муҳит тўғрисида янада ёрқинроқ тасаввурга эга бўлиш дамлари келди. Барча провинциялик қизлар сингари, бу эрта турар қушча тонг ғира-шира ёришиши билан ўрнидан туриб, ибодат қилди ва пардоз қилишга киришдики, бу иш шу кундан бошлаб Евгения учун алоҳида маъно касб этган эди. Даставвал қиз ўзининг қўнғир сочларини силлик

¹ Эю — эски Францияда хар хил қийматга эга бўлган олтин ёки қумуш пул.

қилиб таради, бирорта толасини ҳам қолдирмай, йўғон қилиб ўриб, зўр хафсала билан бошига турмакларди ва соч турмагининг ҳар томонини текислади, бу пардоз қизнинг чехрасидаги маъсумона ифбат аломатини бўрттириб, соддагина кийимларини покиза чиюйига мувофиқлаштирди. У кўлини бир неча марта тиниқ сувда ювди, бу сувдан қўл териси дағаллашиб қизариб кетарди, қиз ўзининг момикдек юмшоқ чиройини қўлларига тикилиб туриб ўзига-ўзи: «амакимнинг ўғли нима қилган эканки, қўллари жудаям юмшоқ, ўмбоққина, тирноқлари эса бирам чиройли?» — деб тавол берарди. У янги пайпоқ билан энг яхши боғинкасини кийди. Корсажнинг бирорта ҳам боғичини қолдирмай қаттиқ қилиб боғлади.

Нихоят, у умрида биринчи марта ўзининг яхши номонларини намойиш қилишни истаб, ҳуснига ҳусн қўшиб турувчи бежирим тикилган янги кўйлак кийиш нақадар катта бахт эканлигини англади. У пардоз қилиб бўлган ҳам эдики, черков соати занг чала бошлади, аммо у соатнинг фақат етти марта занг турганини эшитиб жуда ҳайрон бўлди. Қиз дурустрок ҳисаниб кийиниш ниятида анчагина барвақт ўрнидан турган эди. Лекин Евгения ҳар бир соч толасини ўн марталаб қайта тараш ва қайта-қайта ойнага қараш санъатидан беҳабар бўлгани учун, ҳеч ўйлаб-нетиб ўтирмай, қўлларини кўксида ковуштирди-да, дераза олдига бориб ўтирди ва ҳовлига, торгина боғчага, ҳамда боғча тепасида қад кўтарган баланд айвонга бирма-бир кўз югуртира бошлади: ушбу ғамгин манзара озми-кўпми хилват гўшаларга ёки ёввойи табиатли ерларга хос сирли гўзалликдан маҳрум эмас эди. Ошхона ёнида атрофига тош терилган қудуқ бўлиб, унинг устида ғалтак бор эди. Ғалтакни ушлаб турган қайрилма темир ричағни ёз бўйи офтобда жизғинаги чиқиб кетган токнинг новдалари чирмаб олган эди.

Бу ердан кинғир-қийшиқ новдалар уй деворига чирмашиб, шу девор бўйлаб, ўтинхонанинг томигача чўзилиб борган эди. Ўтинхонадаги ўтинлар эса худди китоб муҳибни терган китоблар сингари ҳафсала билан терилган эди. Ҳовли бетига ётқизилган тошлар у ердан кам юрилгани ва оқибат вақт ўтиши билан ҳар хил ўт-ўлан ва пўпанак босиб кетганлигидан хийла қорайиб кўринарди. Кўкариб кетган қалин деворнинг ҳар ер-ҳар еридан кулранг илонизи чизиқлар кесиб ўтган эди. Ниҳоят, ҳовли тўрида боғ эшигига чиқадиган саккизта пиллапояли зина бор эдики, бу зина замонлар ўтиши билан чўкиб, ҳамма ёғини ўт босиб кетганидан худди салиб юришлари замонида тул хотин кўмган рицарнинг қабрига ўхшаб кетарди. Илма-тешиқ бўлиб кетган тош пойдевор устига кўндирилган, чириб, қийшайиб қолган ёғоч панжарани чирмовуқ ўтлар баҳузур ўраб олган эди. Панжарадор дарвозанинг икки томонидан қуриган олма дарахтларининг қинғир-қийшиқ шохчалари кўринарди. Айвоннинг этак томонига бориб, сершоҳ арғувон дарахтлари билан тугайдиган боғнинг сатҳида атрофига шамшод ўтказилган чор қиррали гулхоналар ва улар орасидан ўтган, сатҳига қум сепилган бир текисдаги учта йўлка бор эди. Бир томондан малина, иккинчи томондан азим туп ёнғоқ шохларини бочкачининг кабинети томонга эгиб турарди. Луара соҳилларига ҳос ажойиб боғ ва ҳовлидаги табиатнинг жамики гўзал манзараларига, деворларга ва ўсимликлар устига ишган тунги салқин шабнамларни кўкка учирмоқда эди.

Евгения илгари ҳеч эътибор бермаган нарсалар, энди унинг кўзига жуда ҳам жозибадор бўлиб кўрина бошлади. Унинг қалбида минглаб нотайин орзу-истаклар пайдо бўла бошладик, куёш нурлари атрофни кўпроқ ёритган сари бу орзу-истаклар ҳам тобора кучая борди. Ниҳоят, қизнинг дилида шарҳлаб бўлмайдиган қандайдир гира-шира бир лаззат туйғуси

уйғонди; булут самовий мавжудотларни қоплагани сингари бу лаззат туйғуси ҳам қизнинг маънавий ҳаётини ҳар томондан ўраб олган эди. Қизнинг ўй ва саяёллари мазкур манзаранинг бутун икир-чикирларига мувофиқ келар ҳамда унинг юрак уйғунлиги табиат уйғунлигига монанд тушганди. Қаптар бўйни сингари товланувчи япроқлари куюқ зуҳрагул гажимлари осилиб турган девор устига қуёш нури тушгач, самовий думид шуъласи Евгениянинг истиқболини ёритди. Шу пайтдан бошлаб қиз ўша деворни, девордаги рангпар суратларни, мовий печкаларни ва сўлиган кўкатларни ёмонша қилишни яхши кўриб қолди, бу нарсалар унга қудди ёшлик хотиралари сингари ширин туюларди. Акси садо берувчи бу ҳовлида узилиб тушган ҳар бир япроқнинг шитирлаши қизнинг сирли илтижоларига қавобдек жаранглар, шу сабабли у вақтнинг қандай ўтганини сезмасдан, кун бўйи шу ерда қимир этмай ўтиришга ҳам тайёр эди. Лекин у бирдан саросимага ўшиб қолди. Дик этиб ўрнидан турди-да, ойна олди-а бориб, ўз аксига разм солди; ҳозир у ўз ижодини тахлил қилиб, айни вақтда нуқсонларини фош қилиб ашлаш учун, ўз асарини кузатаётган бамаъни адибга ўхшаб кетарди.

«Мен унга ёқадиганчалик чиройли эмасман» деган фикр пайдо бўлди Евгенияда, бу изтироб туғдирувчи, шикастнафас фикр эди. Қиз боёқиш ўзини камситаётган эди, аслида эса унда мавжуд бўлган камсуқумлик ёки аниқроғи, журъатсизлик хислати — муҳаббатнинг энг яхши фазилатларидан ҳисобланарди. Евгения майда буржуазия ўртасида кўпроқ учрайдиган ва гўзаллиги одобсиз туюладиган гунгурсдай қизлар тоифасига кирарди, лекин у Венера Милосскаяга ўхшамаса ҳам, унинг қиёфаси аёл кишининг чехрасини ёритувчи ва қадимги замон ҳайкалгарошларига маълум бўлмаган аллақандай бир назокат бахш этувчи христианлик

гуйғусига хос қобиллик билан латофатли эди. Қизнинг боши хийлагина катта, пешонаси эркакча бўлса-да, лекин Фидий тасвирлаган Юпитерники сингари нафис эди; унинг чағир кўзларида ҳаётининг покизалиги тўла акс этиб, ёрқин шуъла билан жилоланарди. Бир маҳаллар бежирим ва олмадек қип-қизил бўлган кулча юзлари ниҳоятда азоб билан ўтган чечакдан сўнг, гарчи ўрни билинмай кетган бўлса ҳам, юзининг майинлиги бироз йўқолган эди ва ҳозир ҳам шу қадар нозик, юпқа эдики, онаси унинг бетидан ўпганда бир зумгина пушти ранг из ҳосил бўларди. Қизнинг бурни бироз каттароқ бўлса ҳам, лекин оғзига мувофик тушар, майда чизиқларга бой лаблари меҳр-муҳаббат ва саховат кони эди. Бўйни тўлачадан келган эди. Унинг яхшилаб ўралган тўла кўкраклари кўзга жозибали кўриниб, одамнинг ҳаёлини қочирарди, турган гап, қизнинг пардозиди бир оз нафосат етишмасди, бироқ шинаванда одам бу баланд қоматли қизнинг унчалик эпчил бўлмаганининг ўзида қандайдир латофат хис қиларди. Ҳа, бу тўладан келган гунгурсдай Евгенияда кўпчиликни мафтун этувчи жозиба йўқ эди, лекин фақат рассомларнинггина кўзига тезда чалинадиган ажиб бир чирой мавжуд эди. Бу ер юзида Биби Марямнинг илоҳий покиза ҳуснига монанд бир чехрани қидирган ва ҳар бир аёл қиёфасида Рафаэль тасвирлаган камтарона мағрур кўзларни, баъзан табиат бунёд этган бўлса ҳам фақат христианларча покиза ҳаёт туфайли муҳайё бўлувчи ва сақланувчи ифбатли белгиларни ахтарувчи рассом, яъни ана шундай нодира аёлга вайибона махлиё бўлган рассом ногаҳон Евгенияни учратиб қолса, қизнинг чехрасида ўз ҳолича ошкор бўлмайдиган кўпгина ноёб белгиларни топган бўларди; рассом яна қизнинг хотиржам чехрасида бир дунё муҳаббат мавжуд эканлигига шохид бўлар ва кўз бичимларида, бодом қовоқларида эса сўз билан

асвирлаб бўлмайдиган илоҳий бир чирой акс этаётганини сезарди. Қизнинг кулгидан чарчамайдиган ва згармайдиган чиройи, юз қиёфаси гўё узоқдаги хушанзара сокин кўллар билан ифодаланган уфқнинг чиройига ўхшарди. Бамисоли эндигина очилиб, чиройини ўз-кўз қилаётган гул сингари товланиб, чехрасидан ур ёғиб турган осойишта сиймо дилга ором бахштар, ўзида акс этмиш самимий виждон жозибасини пуркаб киши нигоҳини ўзига тортарди. Евгения ҳали ҳаётнинг маъсум орзулар гуллайдиган соҳилида шарди; у ерда одатда, кишилар роҳат қилиб дасторул теришар, аммо кейинчалик нима бўлишини ҳеч ким билмасди. Мана, Евгения ўзини ойнага солиб ўраркан, ҳали муҳаббат нима эканини англаб етмаган ҳолда, ўз-ўзига деди:

— Мен жуда хунукман, менга қиё ҳам бокмасасерак.

Шундан сўнг у зинага чиқадиган эшикни очди-да, ўйинини чўзиб, кулоқ сола бошлади.

Нанетанинг йўталгани эшитилди, кейин бу ҳалол сизмат қилувчи чўрининг у ёқ-бу ёққа гурс-гурс юртани, зални сунургани, печкага ўт ёққани, итни зап-кирга бовлаб, офилхонадаги молларга гўнғир-гўнғир тапираётгани эшитилди. Бу товушларни эшитган қиз «у ҳали турмабди» деб ўйлади.

Евгения шу заҳоти чопқиллаб пастга тушди-да, сизир соғаётган Нанета ёнига борди.

— Нанета, жон Нанета! Акамнинг нонуштасига қаймоқ тайёрлаб қўй.

— Вой, ойимқиз, қаймоқ керак бўлса кеча айгиш керак эди-ку, — деди Нанета, дўриллаган овози билан хохолаб кулиб. — Ҳозир қаймоқ тайёрлолмаман. Акангиз чиндан ҳам жуда ёқимтой йигит экан, бирам ёқимтойки, асти қўясиз! Сиз ҳали уни зарбоф шоҳи халат кийганида кўрганингиз йўқ. Мен бўлсам,

кўрдим, кўриб олдим. Ич кўйлаги эса чунонам нафиски, худди жаноби кюре¹нинг ридосига ўхшайди.

— Нанета, патир ёлгин.

— Вой, патирга ўтин қани, ун қани, ёғ қани? — деди Нанета; у Евгения билан онаси олдида жаноб Гранденинг бош вазири сифатида обрў қозонган эди:

— Нима қилай, ё акангизнинг кўнглини олиш учун ўғирлик қилайми? Хўжайиндан ёғ, ун, ўтин сўранг, ахир отангиз-ку, сизга берса ҳам ажаб эмас. Ана, ўзи ҳам овқат масаласида фармойиш бергани тушиб кел-япти.

Отасининг оёғи остида пиллапояларнинг гижирлашини эшитган Евгениянинг кўрққанидан капалаги учиб, боққа қочиб чиқиб кетди. Энди у ўз дилидаги пинҳона номуснинг ва бахт туйғусининг оқибатларини ҳис қилаётганди. Бундай ҳиссиёт, кўнглимиздаги фикрлар гўё пешонамизга ёзилгандек бошқаларнинг кўзига яққол кўриниб турибди, деб ўйлаш бежиз эмасдир. Ниҳоят, бу хонадондаги қурумсоқликнинг муздек совук таъсирини ҳис қилган бечора қиз амакисининг ўғлидаги кўркамликка яраша дастурхон тузатолмаслигидан афсусланди. У йигит учун бирон хайрли иш қилиш жуда зарурлигини сезса-да, лекин нима қилишини ўзи ҳам билмас эди. Бу софдил, ҳақгўй ва шубҳа нималигини билмайдиган қиз ўз шахсий таассуротларини ҳам, ҳиссиётларини ҳам ўзининг покиза феъли билан тасаввур қиларди. Амакиваччасининг фақат бир кўринишигина Евгенияда аёлларга хос табиий майлларни уйғотди, бу майллар яна ҳам зудлик билан ривожланиши керак эди, чунки қиз йигирма уч ёшга кириб, ақли ҳуши ва орзу-истаклари камолотга етганди. Отасини кўрганда у биринчи мартаба кўрқиб кетди, чунки ота қиёфасида у ўз тақдирининг ҳукмдорини кўрган эди ва унга ай-

¹ Кюре — рухоний, кашин.

иши керак бўлган баъзи фикрларини сир сақлагани учун, ўзини гуноҳкор ҳис қилди. Қиз жадал қадамлар билан юриб бораркан, мусаффо ҳаводан нафас олаётганини, қуёш нурлари баданига энди яна ҳам кўпроқ ором бағишлаётганини ва шу қуёш шуъласи унинг динига ҳарорат ва янги ҳаёт бахш этаётганини ҳис қилиб ўжабланарди.

У патир ёптириш учун ҳийла ўйлаб турганда, Нанета-давангир билан Гранде айтишиб қолишди, киш сунлари қалдирғоч нечоғлиқ сийрак учраса, булар иккови ҳам аҳён-аҳёнда бир айтишиб қолишарди. Қўлида бир шода калит ушлаб олган хўжайин бугунлик озик-овқатни ўлчаб бергани келди.

— Кечаги нондан қолганми? — деб сўради у Нанетадан.

— Увоғиям қолмади, тақсир.

Гранде, Анжу нонвойлари ишлатадиган доирасифат сават қолипда пиширилган, урвоғи қалин, каттакон юмалоқ нонни қўлига олиб, уни кесмоқчи бўлган эди, Нанета унга:

— Бугун бештамиз, тақсир, — деди.

— Тўғри, — деди Гранде, лекин бу нонинг олти қадокли, яна ортиб қолиши керак. Ундан кейин парижлик олифталар, ҳали ўзинг кўрасан, сира нон ейишмайди.

— Улар фақат *фрипп* ейишадими? — деб сўради Нанета.

Халқ таъбирича, нонга суртиб ейиладиган ҳамма нарсани — энг оддий *фрипп* — нонга суртилган ёғдан тортиб, энг тансиқ *фрипп* — шафтоли мураббогача — Анжуда фрипп деб еяверадилар; шунинг учун болаликда нон бетидаги «*фрипп*»ни ялаб, ноннинг ўзини емай қолдирган ҳар кимса бу сўзнинг маъносини яхши тушунади.

— Йўқ, — деб жавоб қайтарди Гранде, — улар «*фрипп*» ҳам емайдилар, нон ҳам. Улар бамисоли

қайлиқ танлашда инжиқлик қиладиган қиз болага ўхшашади.

Ниҳоят, чол жуда ҳарислик билан бир кунлик овқатни ўлчаб бергач, омбор ичидаги шкафларни қулфлаб, мевазор боққа чиқиб кетмоқчи эди, Нанета уни тўхтатди:

— Таксир, менга энди ун билан ёғ беринг, болаларга патир ёпиб берай.

— Нима?! Жиянимнинг шарофати билан мени хонавайрон қилмоқчимисан?

— Менга итингиз ҳам баравар, жиянингиз ҳам. Жиянингиз тўғрисида сиз қанча ўйласангиз, мен ҳам шунча ўйлайман... Ўзингиз ҳозир менга атиги олти чакмоқ қанд бермадингизми? Ваҳоланки, саккиз чакмоқ керак.

— Шунақа дегин! Нанета, ҳеч бунақа эмас эдингку. Нималарни ўйлаяпсан? Ё уйнинг хўжайини сенмисан? Олти чакмоқдан ортиқ қанд бермайман.

— Хўш, жиянингиз-чи, қаҳвани нима билан ичади?

— Икки чакмоқ қанд билан ичади. Мен қандсиз ичавераман.

— Вой шўрим, қариган чоғингизда қандсиз ичасизми? Ундан кўра, сизга ўз ёнимдан қанд сотиб олиб бераман.

— Менинг ишимга аралашма.

Нарх-наво пасайган бўлишига қарамасдан, Гранденинг фикрича, қанд мустамлака моллари ичида ҳамон энг қимматлиси эди, унинг тасавурида бир қадоқ қанд ҳали ҳам олти франк турарди. Империя даврида қабул этилган қандни мажбуран иқтисод қилиш одати чол учун умрбод одат бўлиб қолган эди. Ҳамма аёллар, ҳатто анқовлари ҳам ўз мақсадига эришиш учун айёрлик қилишни билишади. Нанета патир ёпишга рухсат олиш мақсадида қанд тўғрисида гап кўзгаган эди.

— Ойимқиз! — деб қичқирди у деразадан. — Патир егиниз келяпти-а, шундайми?

— Йўқ, йўқ, — деб жавоб қилди Евгения.

— Майли, Нанета, — деди Гранде, кизининг овозини эшитиб. — Ма, ола қол!

У сандикни очиб, бир ўлчам ун берди ва боя кесган ёнига яна бир неча унция¹ ёр қўшди.

— Духовкага яна ўтин керак, — деди тинчимаган Нанета.

— Ҳа, майли, керагича ола қол, — деди Гранде хаёл суриб, — ундай бўлса, биратўла бизга ҳўл мевадан торт пишриб берасан, кейин бошқа овқатларни ҳам духовкада пиширасан: ўзингга осон бўлади, икки жойга ўт ёқиб ўтирмайсан.

— Хай, хай! — деб қийқирди Нанета. — Буни ўзим ҳам биламан.

Гранде ўзининг содиқ вазирига оталарча мяхрибонлик билан қараб қўйди.

— Ойимқиз, — деб қичқирди пазанда хотин, — патир ёпадиган бўлдим!

Гранде чол боғдан мева олиб чиқиб, бир тақсимчасини столга тўкди.

— Буни қаранг, тақсир, жиянингизнинг этиги мунга бежирим-а! Чармини кўринг, ярақлайди, хидиям бир хушбўйки! Нима билан мойларкин буни? Сизнинг тухум қўшган мойингиз билан мойласам бўлрмикин?

— Менимча, Нанета, тухум бунақа чармни ишдан чиқарса керак. Яхшиси, сен унга сахтиён чармни қандай мойлашни билмадим, деб қўя қол. Ҳа, бу сахтиён тик, шундай десанг, ўзи шаҳардан мой сотиб олиб келиб беради. Эшитишимга қараганда, яхши ярақласин учун, бу хил этик мойига қанд қўшишармиш.

¹ Унция — тахминан 30 грамм келадиган оғирлик ўлчови.

— Буни кўринг, хиди ҳам бирам яхши! — деди чўри аёл, этикни бурнига яқин олиб бориб. — Вой-бўй! Худди бойваччанинг атиридай хушбўй-а. Ажаб томоша!

— Ажаб! — деб такрорлади хўжайин. — Сенингча, этик эгаси бир танга турмасаям, этигига ўн танга сарф қилса, ажаб томоша бўлаверадими?

— Таксир, — деди Нанета, Гранде иккинчи сафар бордан мева олиб чиқиб унинг эшигини кулфлаб келганда, — ҳафтада бир-икки марта шўрва пишириб тур-сак, меҳмоннинг шарофати билан...

— Майли.

— Физиллаб қассобга бориб келай бўлмаса.

— Ҳеч ҳожати йўқ: парранда гўштидан қайнатасан шўрвани, дехқонлар сени ишга кўмиб ташлашади ҳали. Мен Корнуайега айтаман, қарға отиб олиб келади. Дунёда қарға шўрвадан ширини бўлмайди.

— Қарғалар ўлаксахўр бўлармиш, шу ростми, хўжайин?

— Сенинг эсинг паст экан, Нанета! Қарғаларам ёруғ дунёдаги барча жониворларга ўхшаб топган нарсасини ейди. Ахир, биз ўзимиз ҳам ўликлар ҳисобига яшамаяпмизми? Чунончи, меросни ол, пима ўзи у?

Гранде ота буюрадиган ишларини буюриб бўлгач, чўнтагидан соатини чиқарди. Нонуштага ҳали ярим соат борлигини билгач, шляпасини олиб, қизини ўпгани борди:

— Луара бўйидаги менинг ўтлоқларимга бориб айланиб келмаймизми? У ерда ишим бор эди, — деди у қизига.

Евгения пушти ранг шоҳи астарли похол шляпасини кийгани кетди; сўнг ота-бола илонизи кўчадан юриб, майдонга тушдилар.

Шу пайт Грандега тўқнаш келиб қолган нотариус Крюшо:

— Мунча барвакт каерга кетяпсизлар? — деб сўради.

Эрталаб атайлаб чолнинг йўлини пойлаган Крюшонинг мақсадидан беҳабар бўлган Гранде:

— Баъзи нарсаларни кўздан кечиргани кетяпман, — деб жавоб қайтарди.

Гранде ота «баъзи нарсаларни кўздан кечиришга борганда», нотариус ўз тажрибаси бўйича, мана шу «баъзи нарсалар» устидан оз-моз пул ишлаб қолиш мумкинлигини биларди. Шунинг учун у Грандега хамроҳ бўлди.

— Юринг, Крюшо, — деди Гранде нотариусга. — Биз дўстмиз. Ҳозир мен сизга серунум ерларга терак экиш ўтакетган аҳмоқлик эканини кўрсатаман.

— Луара бўйидаги ўтлоқ ерларингизга экилган тераклар учун олтмиш минг франкни қуртдай санаб олганингиз ҳисобга ўтмайдами? — деди Крюшо ҳеч нарсага тушунолмаб, кўзларини бақрайтирганча. Жудаям омадингиз баланд экан! Буни қарангки, худди ўз вақтида Нантда авжи оқ ёғоч етишмай турган пайтда олиб бориб, донасини ўтгиз франкдан пуллавордингиз-а!

Евгения уларнинг суҳбатига кулоқ соларкан, ҳаётининг тантанали дамлари яқин қолганидан, ҳадемай ўз отаси ва ҳукмдори унинг тақдири устидан ҳукм чиқариши ва ҳукмга мана шу нотариус сабабчи бўлишидан асло беҳабар эди.

Гранде, Луара бўйидаги ўзининг энг яхши ўтловига етиб борганда, у ерда ўттизта хизматкор кесиб олинган тераклар тўнкасини кундаков қилиб, ўрнини текислаш билан овора эди.

— Мухтарам Крюшо, қаранг, ҳар битта терак қанча жойни эгаллаб турган экан, — деди Гранде нотариусга, сўнг: «Жан!» — деб бир хизматкорни чақирди. — Қ... қ... қани, х... ҳар т... томонини б... бир ўлчаб кўр-чи!

— Тўрт марта саккиз футдан, — деди хизматкор ўлчаб чиққач.

— Бир туп терак учуи ўттиз икки фут ер исроф бўлган экан, — деди Гранде Крюшога қараб. — Мана бу қаторда уч юз туп терагим бор эди, шундай эмасми? Демак, у... у... уч юзни ўттиз икки футга зарб қилсак, б... беш юз боғ пичаннинг ўрни ҳайф кетган экан. Ҳар иккала ёнига ҳам шунчадан қўшсангиз — бир ярим минг боғ бўлади, ўрта қатор ҳам шунча келади. Борингки, майли, ми... ми... минг боғ дея қолайлик.

— Жами, — деди Крюшо, дўстига ёрдамга ошиқиб. — Минг бир пичан тахминан олти юз франк туради.

— Т... т... тўғрироғи — ми... ми... минг икки юз франк бўлади, ч... чунки пичаннинг иккинчи ва учинчи ўроқлари ҳам уч юздан тўрт юз франккача даромад беради. Мана энди хи... хи... ҳисоблаб кўринг: ҳа... ҳа... ҳа... ҳар йилига бир минг икки юз франкдан қи... қи... қирқ йил мобайнида ҳар хил фоизлари би... би... билан қанча даромад беришини сиз ў... ў... ўзингиз биласиз.

— Олтмиш минг франк деб ҳисоблайверинг, — деди нотариус.

— Ана холос! Ҳа... ҳа... ҳаммаси бўлиб атиги олтмиш минг франк. Гап шундаки, — виночи энди дудукланмасдан гапида давом этди, — икки минг нафар қирқ йиллик терак менга эллик минг франк ҳам даромад бермас эди. Зиён қилаётган эканман. Мана энди ҳисоблаб чиқдим, — деди Гранде кеккайиб, сўнг, — Жан, — деб давом этди, — сен Луара томондаги чуқурлардан бошқа ҳаммасини кўмиб ташлай бер, дарё томондаги чуқурларга эса мен келтирган терак кўчатларини экасан. Илдизларини сувга қаратиб эк, сувни давлат ҳисобига ича беришади, — деди чол ва Крюшо томонга ўгирилиб, бурнидаги шишини хиёлгина қимирлатиб кўйди, бу унинг энг истехзоли табасуми эди.

— Тушунарли. Демак, теракни фақат ёмон ерга экиш керак, — деди Крюшо Гранде қилган ҳисоб-китобдан ханг-манг бўлиб.

— Шундай, таксирим, — деб жавоб қайтарди бочкачи киноявий оҳангда.

Евгения отасининг ҳисоб-китобларига диққат жалб этмасдан, Луара дарёсининг ажойиб манзараларини томоша қиларди, лекин кўп ўтмай, Крюшонинг гапига қулоқ сола бошлади. Нотариус Крюшо хамроҳига шундай деяётган эди:

— Демак, сиз, Париждан ўзингизга куёв чақиртириб олибсиз-да! Бутун сомюрликлар оғзида фақат жиянингиз тўғрисида миш-миш гап. Ҳадемай никоҳ қоғозларини тўлдирсам керак-а, Гранде ота?

— Сиз... сиз... сиз... сиз... менга шу гапни етказиш учун саҳарлаб кўчага чиққанмидингиз? — деди Гранде яна ҳар сўзида бурнидаги шишни қимирлатиб. — Хўп, майли, эс... с... ки қадрдоним бўлганингиз учун сизга гапнинг очигини айтиб қўя қолай. Қизимни ў... ў... ўша амакиваччасига бе... бе... берганимдан кўра, Луара дарёсига о... о... оқизиб юборганим яхшироқ. Шу гапимни ҳа... ҳа... ҳаммага айтишингиз мумкин. Йўқ, майли, кўйинг, одамлар билганини вай... вай... вайсайверсин.

Бундай жавобдан Евгения ханг-манг бўлиб қолди. Унинг юрагида эндигина куртак очган олис умидлар бирваракайига очилиб, бир даста гул холига келган эди, энди шу гулни қизнинг ўз кўзи олдида узиб, ерга улоқтириб, поймол қилишди. Кечаги кундан бери қизнинг кўнгли қалбларни бир-бирига туташтирувчи бахтиёрлик иплари билан Шарлга боғланган эди; бугундан бошлаб эса улар изтироб ришталарига уланади. Аёл кишининг олижаноб қисмати учун бахтиёрлик даб-дабасидан кўра, изтироб замзамаси мувофиқроқ эмасми? Отасининг қалбидаги ўз фарзандига бўлган меҳр-

муҳаббат туйғуси қандай қилиб гуноҳкор бўлди экан? Сирли саволлар! Қиз қалбида эндигина уйғониб келётган муҳаббат туйғуси ҳаммадан пинҳон сақланган чуқур сир эди, энди у янги сирлар пардасига ўралди. Уйга қайтаётганда қизнинг оёқлари титрай бошлади, одатда доим ёқимли кўринадиган қадимги қоронғи кўчага етганда, қизнинг кўзига кўча шумшук кўринди, замонлар ва воқеалар из қолдирган бу кўча манзараси унга маъюслик бахш этди. Қизнинг қалбида севгидан шаҳодат берувчи ҳамма нарса мавжуд эди. Уйга бир неча қадам қолганда у отасидан олдинроқ эшик ёнига келиб, уни тақиллатиб турди. Лекин Гранде нотариуснинг қўлидаги ҳали бандероль ҳолидаги янги газетани кўриб, ундан сўраб қолди:

— Фоизли қоғозларнинг баҳоси қанақа бўпти?

— Менинг гапимга кулоқ солмаяпсиз, — деди унга Крюшо. — Тезроқ фоизли қоғозлар сотиб олиб қўйинг, икки йил ичида йигирма фоиз фойда кўриш мумкин. Саксон минг франк пулга мўмайгина фоиздан ташқари яна беш ливр¹ рента пули ҳам қўшилади. Қоғозларнинг баҳоси ҳозир саксон франку эллик сантимдан.

— Кўрамиз! — деди Гранде, иягини ишқаб туриб.

— Ё рабий! — деб юборди нотариус, газетани очаркан.

— Ўзи нима гап? — деб сўради Гранде, шу пайт Крюшо унинг қўлига газетани тутқазиб: «Мана бу хабарни ўқиб кўринг», — деди.

«Парижнинг маълум ва машҳур савдогарларидан бири ҳурматли жаноб Гранде, кеча, одати бўйича биржага келиб кетгандан сўнг, ўзини отиб ўлдирган. У, депутатлар палатасининг раисига истеъфога чиқаришларини сўраб ариза беришга улгурган ва шунинг-

¹ Ливр — французча

ек, тижорат судининг судьялиги лавозимини ҳам ўз иммасидан соқит қилган. У биржадаги даллоли жаноб Роген билан нотариус Сушонинг ҳурматсизлиги туфайли хонавайрон бўлди. Жаноб Гранде ўз тутган мавқеи, солиясининг зўр довуғи туфайли Париждаги тижорат аҳлидан, шубҳасиз, мадад топиши мумкин эди. Афсуски, бу ҳурматли зот умидсизлик қурбони бўлган...» — га ҳоказо.

— Хабарим бор эди, — деди кекса виночи нотариусга қараб.

Бу сўзлар, Крюшонинг бошидан совуқ сув қуйгандай таъсир қилди. У, парижлик Гранде минг ёлворган бўлса ҳам, сомюрлик Гранде миллион-миллион пулини босиб ётгани ҳолда ҳеч ёрдам бермапти-да, деб ўйлади-ю, нотариусга хос бепарволик хислатига эга бўлишига қарамай, аъзойи бадани жунжикиб кетди.

— Ўғли кеча жуда хурсанд эди-ку...

— Унинг ҳеч нарсадан хабари йўқ ҳали, — деди Гранде боягидай хотиржамлик билан.

— Хайр бўлмаса, жаноб Гранде, — деди Крюшо: У ҳамма гапга тушунган эди, шунинг учун суд раиси дефоннинг кўнглини тинчитгани кетди.

Гранде уйга кирганда столда нонушта тайёр эди. Бу пайтда Гранде хоним уйга кира солиб бўйнига ташланган Евгенияни киши қалбини сирли қайғу қоплаганда ҳосил бўладиган зўр ҳаяжон билан ўпиб бўлиб, тирмовучли курсисига ўтирган ва ўзи қишда кийиши учун инглик тўқишга киришган эди.

— Овқатланаверинглар, — деди Нанета, — зинапоядан ҳар уч поғона оша сакраб тушаркан. — Йигитча самисоли фариштадай маст уйкуда ётибди. Кўзларини ёмиб ётганда, бирам кўхлик кўринаркан! Хонасига кириб, уйғотиб кўрдим, лекин миқ этмай пишиллаб хлаб ётаверди.

— Безовта қилма, ухлай берсин, — деди Гранде, — бугун қанча кеч турса, шум хабарни шунча кеч эши-тади.

— Нима бўлди? — деб сўради Евгения, бордоқдаги қаҳвага кичкина-кичкина икки чакмоқ қанд ташлаб. Неча грамдан келишини айтиш мушкул бўлган қанд чакмоқларини чоли тушмагур бўш вақтларида шунака майдалаб кўйишни яхши кўрарди. Савол беришга журъат этмаган Гранде хоним эрига қаради.

— Отаси ўзини отиб ўлдирибди, — деди Гранде...

— Амаким!.. — деб юборди Евгения.

— Бола фақир! — деди Гранде хоним.

— Ха, фақир, — деб гапида давом этди Гранде. — Унинг ҳамёнида сариқ чақаси ҳам йўқ.

— Ўзи бўлса худди оламнинг султонидек роҳат қилиб ухлаб ётибди, — деди Нанета кўнгли юмшаб кетиб.

Евгениядан овқат ўтмади. Севимли ёрининг бошига тушган бахтсизлик оқибатида вужудга келган изтироб аёл кишининг бутун вужудини қамраб олганда юраги қандай сиқилса, ҳозир Евгениянинг ҳам юраги шундай сиқилиб кетди. У йиғлаб юборди.

— Амакингни танимасдинг-ку, нимага йиғлайсан? — деди отаси ва қизига худди бўридай кўзини чакчайтириб қаради; эҳтимол у, ўзининг тўп-тўп олтинларига ҳам шу хилда тикилса керак.

— Ахир, хўжайин, — деди хизматчи аёл, — ўзининг қай кўйга тушганидан беҳабар маст уйқуда ётган бечора йигитчага ким ачинмайди, дейсиз?

— Сен билан гаплашаётганим йўқ, Нанета! Жим тур.

Шу пайт Евгения, аёл киши доимо қалбидаги муҳаббат туйғусини пинҳон сақлаши кераклигини тушунди. Шунинг учун ҳеч нима демай жим қолди.

— Аминманки, қайтиб келгунимча унга ҳеч нима айтмассиз, Гранде хоним, — деди чол, — мен бориб пи-

чанзорим ёнидаги йўл бўйлаб кетган ариқларни текислашларини айтиб келишим керак. Мен қиём пайтида, иккинчи нонуштага етиб келаман, сўнг жияним билан унинг ишлари тўғрисида ўзим гаплашаман. Сен эса, оппоқ қизим Евгения, агар шу олифта тўғрисида йиғлаётган бўлсанг, бас қил энди, бўтам. Ҳадемай, у Ост-Индияга жўнаб кетади-ю, уни бошқа кўролмайсан.

Ота шляпаси устида ётган қўлқопларини олиб, одагдаги бамайлихотирлик билан кийди, бир қўлниинг орасига суқиб, қўлқопни силлиқлади, сўнг уйдан чиқиб кетди.

— Вой, ойижон, бўғилиб кетяпман, — деб пиқиллаб йиғлай бошлади онаси билан ёлғиз қолган Евгения. — Умримда ҳеч қачон бунчалик азоб чекмаган эдим.

Қизининг ранги қув ўчиб кетганини кўрган Гранде хоним, унинг кўксига тоза ҳаво теккизиш учун деразани очиб қўйди.

— Анча енгил тортдим, — деди Евгения бироз вақтдан кейин.

Шу пайтгача бамайлихотир ва вазмин табиатли кўринган қизининг бу хилдаги асабийланишини кўрган Гранде хоним қаттиқ ҳаяжонлана бошлади. Чунки қизининг чехрасига фақат оналаргагина хос меҳрибонлик билан тикиларкан, содир бўлган ҳодисанинг ҳаммасига муфассал тушунган эди. Ҳақиқатни суриштирганда, табиатнинг ҳазили билан, бир-бирига ёпишиб қўшалок туғилган венгриялик машҳур опсингилларнинг ҳаёти шу дераза тоқчаси олдида ҳам, черковда ҳам бир-биридан ажралмайдиган, ҳаттоки, ухлаб ётганларида ҳам бир ҳаводан нафас оладиган Евгения билан онасининг ҳаёти қадар чамбарчас боғланган эмас эди-да.

— Бечора болагинам, — деди Гранде хоним Евгениянинг бошини қўлларига олиб, ўз бағрига босаркан.

Қиз бу меҳрибон сўзларни эшитиб бошини кўтарди, онасига илтижоли назар ташлаб, унинг юрагига қўл солиб кўрди:

— Уни Ҳиндистонга юборишнинг нима кераги бор? Бошига шунча оғир мусибат тушган экан, бечорани шу ерда олиб қолганимиз яхши эмасми? Ахир, у бизга энг яқин қариндош эмасми?

— Тўғри, болагинам, яхши бўларди. Аммо отанг бирон мулоҳазага борган бўлса керак, унга итоат этишимиз ҳам қарз, ҳам фарз.

Она-бола сукутга чўмиб, яна жойларига — бири тирговучли стулга, иккинчиси ўзининг курсчасига қайтиб ўтиришди-да, яна ишга киришиб кетишди. Онасининг беҳад даражада оқ кўнгиллигидан жуда ҳам мишнатдор бўлган Евгения:

— Ойижон, мунча меҳрибонсиз! — деб унинг қўлини ўнди.

Бу сўздан кекса онанинг кўп йиллик азоб-укубат из қолдирган сўлғин юзи ёришиб кетди.

— У сизга ёқадими? — деб сўради Евгения.

Гранде хоним бунга фақат жилмайиб жавоб қилди; сўнг бир дақиқа сукут сақлаб ўтиргач:

— Уни ҳалитдан яхши кўриб қолдингми, — деди оҳиста. — Агар шундай бўлса, яхши бўлмапти.

— Яхши бўлмапти, дейсизми? — Евгения эътироз билдирди. — Нимага? У сизга ёқади, Нанетага ёқади-ю, нима учун менг ёқиши мумкин эмас? Келинг, ойижон, унга нонуштага дастурхон тузатайлик.

Қиз қўлидаги ишини ташлади, онаси ҳам ишини ташлаб қизига:

— Сен жинни бўлиб қолибсан! — деди.

Лекин хоним қизининг бундай телбалигига ҳамдард бўлиб, унинг бу хагги-ҳаракатини оқлашни истарди.

Евгения Нанетани чақирди.

— Нима дейсиз, ойимқиз?

— Нанета, нонуштага қаймоқ бўладими?

— Хўп, нонуштага бир илож қиламан, — деди кекса чўри.

— Хозирча унга аччикроқ қилиб қахва олиб кириб бер. Жаноб де Грассенга, Парижда қахвани жуда аччиқ ичишади, дейишганини эшитувдим. Қахвани кўпроқ солавер!

— Қаёқдан оламан?

— Сотиб олиб кел.

— Йўлда хўжайин кўриб қолса-чи?

— Дадам пичанзорга кетганлар.

— Бўлмаса оёғимни қўлимга олдим. Лекин жаноб Фессар, кеча шам сотиб олаётганимда: «Нима бало, уйингизга сеҳргар кириб ўтдими дейман, харажатни катта қилиб юбординглар», — деб сўради. Энди бутун шаҳарга овоза бўлади.

— Агар бу гаплар отангнинг қулоғига бориб етса, — деди Гранде хоним, — у бизни савалашдан ҳам тоймайди.

— Майли, калтакласалар, бошимизни эгиб, индамай тураверамиз.

Гранде хоним ҳеч нима демасдан, кўзларини кўкка тикди. Нанета чепчигини олиб, уйдан чиқиб кетди. Евгения қордай оппоқ дастурхонни олиб ёзди, кейин омборхонадаги арқонларга ўзи яхши кўриб осиб қўйган узумлардан бир неча бошини олиб келгани чиқиб кетди: у амакиваччасини яна бехосдан уйғотиб юбормаслик учун, йўлақдан секин-аста юриб ўтди-ю, лекин ўзини тутолмасдан, унинг эшиги олдига бориб қулоқ солди: йигитча бир текисда нафас олиб, пишиллаб ухлаб ётарди.

«У ухлаб ётипти, лекин бахтсизлик унинг тепасида пойлаб турибди», — деб қўйди қиз кўнглида.

У токнинг энг бежирим баргларида олиб, устига узумларни кекса эшик оғасидек ҳафсала билан чирой-

ли қилиб терди, сўнг тантанали равишда дастурхонга олиб келиб қўйди. Ошхонага кириб, отаси санаб қўйган ноклардан ўғирлаб келди-да, уни тоқ барглари орасига чўккайтириб териб қўйди. У тинмай ҳар томонга елиб-югурар, сакрар-ўйноқлар эди. Шу пайт қиз, отасининг уйидаги жамики нарсаларни йиғиштириб олиб келишга ҳам лаёқатли эди, лекин ҳамма хужра ва омборларнинг калитлари отасининг қўлида бўлгани бунга йўл қўймасди. Нанета икки дона янги тухум кўтариб кирди. Евгения тухумни кўриб, севинганидан Нанетанинг бўйнига осилиб олгудай бўлди.

— Бу тухумлар, даштдан келган деҳқоннинг сава-тида экан; сўраган эдим, уям яхшилик қилгиси келди-ми, тасаддуқ, дарров бера қолди.

Евгения дам ўтмай қўлидаги ишини ташлаб, гоҳ қахва қайнадимикин деб ошхонага югуриб, гоҳ акам турмадимикин деб Шарлнинг эшигига бориб кулоқ солиб, охири икки соат деганда, ниҳоятда оддий ва арзон бўлса ҳам, аммо уйдаги мумсик одатларни пой-мол этувчи нонуштани тайёрлашга муваффақ бўлди. Қиёмдаги нонуштага одатда баравар ўтиришмасди. Ҳар ким ўзича бир бурда нон, ёғ ёки биронта ҳўл мевани тамадди қилар ва бир бордоқ вино ичарди.

Евгения камин ёнига кўчирилган столни, кресло-ни ва амакиваччаси учун ҳозирланган бир шиша оқ винони, нонни ва бир ликобча қандни кўрди-ю, бирдан аъзои бадани қалтираб кетди — ҳозир у, тўсатдан отаси кириб келиб, ясатиқли столни кўриб қолса, қизидан қандай ғазабланишини кўз олдига келтирган эди. Шунинг учун қиз, дадам келгунча акам ўрнидан туриб, нонушта қилиб улгурармикан, деб ҳадеб соатга қарарди.

— Ўзингни бос, қизим, — деди Гранде хоним, — ба-шарти отанг келиб қолса, ҳаммасига ўзим жавоб бе-раман.

Евгения ўзини тутиб туrolмасдан, кўзига ёш олди.
— Вой, ойижон, — деди у, — сизнинг бунчалик меҳрибонлигингиздан беҳабар эканман!

Шарль, анчагача уй ичида хиргойи қилиб юриб, сўнг настга тушди. Яхшиямки, соат энди ўн бир бўлган эди. Вуй, парижликлар шунақа бўларкан-да! Бу йигит худди Шотландияда саёҳат қилиб юрган олижаноб хонимнинг қасрида сайр қилиб юргандай бирам олифта бўлиб кийинибдики! У ёшларга хос бўлган сертакаллуф ва хушчакчак қиёфада кириб келди, аммо бу хурсандчилик, Евгениянинг дилини ғаш қилди. Энди йигит Анжуда кўрмоқчи бўлгани мухташам қасрларнинг хаёл бўлиб чиққанидан кула бошлаган эди, шу табассумли чехра билан келинойиси ёнига келди:

— Келинойижон, яхши ухлаб турдингизми? Сизчи, синглим? — деди у.

— Шукур, ўргулай, ўзингиз-чи? — деди Гранде хоним

— Мен жуда яхши ухладим!

— Қорингиз очиб колгандир, акажон, — деди Евгения, — дастурхонга марҳамат қилинг.

— Хеч қачон ўн иккидан олдин нонушта қилмайман, ўзим ҳам ўша пайтларда ўрнимдан тураман. Лекин узок йўл юриб келганим учун, хозир аҳамияти йўқ. Айтмоқчи...

Йигит чўнтагидан Брегет¹ ясаган чиройли юпка соатни чиқариб қаради.

— Ие! Энди ўн бир бўлдимиз? Вақтли турибман.

— Вақтли? — деди Гранде хоним.

— Шундай, аммо зарур ишларим бор. Ха, майли, номига оз-моз тамадди қилиб ола қолай, масалан, бир бурдагина илвасин ё каклик гўшти бўлса бас.

¹ Брегет — машхур француз соатсози.

— Ё алхазар! — деб кичқириб юборди Нанета буни эшитиб.

«Каклик!» — деб хаёлан такрорлади Евгения; шу пайтда у, битта каклик учун жамғарган пуллари-нинг ҳаммасини жон-жон деб бериб юборишдан ҳам қайтмасди.

— Марҳамат, ўтиринг, — деди йигитга келинойиси.

Олифта йигит гўё диванга ўтираётган нозанин жу-вондай муқом билан креслога ўтирди. Евгения билан онаси ҳам курсиларини столга яқин суришиб, унинг ёнига, камин рўпарасига ўтиришди. Хозир зал қуёш ёруғида Шарлнинг кўзига кечаги шам ёруғидагидан ҳам бешбаттар хунук бўлиб кўринди ва у:

— Доим шу ерда яшайсизларми? — деб сўради.

— Доим, — деб жавоб қайтарди Евгения унга қараб туриб, — фақат узум узиш вақтида Нанетага кўмаклашгани далага чиқиб кетиб, Нуайе монастрига қарашли мулкда яшаймиз.

— Сиз ҳеч қачон у ёқ-бу ёққа сайр қилиб тура-сизми?

— Баъзан яқинанба кунлари, кечки ибодатдан ке-йин, — деди Гранде хоним, — агар ҳаво очик бўлса, пичан ўраётганларни томоша қилгани кўприк бошига борамиз.

— Шаҳрингизда театр борми?

— Томошахонани айтяпсизми? — деди Гранде хо-ним. — Масхарабозларни кўраимизми? Ахир, ўзингиз билмайсизми, ўргулай, бу гуноҳи азим-ку.

— Овқатга қаранг, тасаддуқ, — деди Нанета, стол устига тухумни қўйиб, — биз сизга пўчоғини арчмасдан жўжа пишириб келдик.

— Ие, илитилган тухум-ку, — деди Шарль; у лаз-затли таомларга одатланган бўлса ҳам, ҳозир бир зум-да каклик гўштини унутиб юборди. — Жуда соз! Мен-га ёғ беролмайсизми, бўтам?

— Майли, ёғ бераман. Лекин унда, ёғлик патир еёлмайсиз, — деди чўри хотин.

— Тезроқ олиб кел ёғни, Нанета! — деди Евгения.

Қиз амакиваччасининг жуда юпка қилиб нон кесишини томоша қиларкан, иффат тантанасини акс эттирувчи мелодраммати томоша қилаётган энг нозик табиатли парижлик чевар қиз қандай хузур қилса, у ҳам худди шундай хузур қиларди. Тўғри, Шарль тантиқ онасининг тарбиясида ўсиб, замонавий мода мухиби бойвучча хотиндан сайқал олган эди, шу сабабли унинг ҳар бир хатти-ҳаракатида сатанг хотинларга мансуб нафосат акс этиб турарди. Ёш қизнинг ҳамдардлик қилиши ва меҳрибонлиги ҳақиқатан ҳам мафтун этувчи зўр қувватга эга. Шунинг учун ҳам, амакисининг кизи билан келинойисининг ҳаддан зиёд меҳрибончиликларини сезган Шарль, ўзига қарата айтилаётган ва деярли уни кўмиб юбораётган бу туйғунинг таъсиридан кутула олмади. У Евгенияга эзулик ва меҳрибонлик туйғулари билан жилоланган шундай бир назар ташладики, бу бамисоли чиройли бир табассум сингари эди.

Ўйигит Евгенияга ўтли нигоҳ ташларкан, унинг ойдек жамолини, маъсумона хатти-ҳаракатларини, навқирон муҳаббат учкунлари чарақлаб турган, аммо истаклари ҳали завқ-шавқдан беҳабар шахло кўзларнинг мафтун этувчи кучини ҳис қила бошлади.

— Худо ҳаққи, муҳтарам синглим, — деди у, — агар сиз кечки либосларингизни кийиб, опера театри ложасида пайдо бўлсангиз, онт ичиб айтаманки, келинойимнинг бояги гаплари тўғри чиқар, яъни сиз, эркакларни ҳасад гуноҳига, хотин-қизларни эса, рашк гуноҳига мубтало қилган бўлур эдингиз.

Бу хушомаддан Евгения гарчи ҳеч нарса тушунмаган бўлса ҳам, юраги қафасга тушган кушдек гурс-гурс ура бошлади, севинчдан аъзойи баданини титроқ босди.

— Вой акажон-эй, мен бечора қишлоқ кизини масхара қилмоқчимисиз?

— Мени яхши билсангиз эди, синглим, бировларни масхара қилишни ёмон кўришимга ишонардингиз: масхара киши кўнглига васваса солиб, ундаги барча яхши туйғуларни барбод қилади.

Шу гапни айтиб бўлиб, у ёр суртилган бир тишлам нонни ишгаҳа билан ютиб юборди.

— Йўқ, бошқалар устидан кулиш учун, афтидан, менда шу нарсага мойиллик йўқ бўлса керак, бу камчилик менга анча халақит беради. Парижда: «Бу одам раҳмдил» деб туриб уни ернарпин қилиб ташлашлари мумкин. Бу гапнинг маъноси: «Бояқинг худди тўнкадек ақлсиз» демакдир. Аммо мен, бадавлат бўлганим ва очик ерда туриб, ҳар қандай тизимдаги тўппонча билан ўтгиз қадамдан мўлжалга теккиза олганим учун масхарабозлар мени ҳурмат қилишади.

— Шу сўзларингизнинг ўзидан раҳмдил эканлигингиз кўришиб турибди, айланай жиян.

— Узугингиз мунчаям чиройли экан, — деди Евгения, — агар кўриб бериш учун сўрасам, адабсизлик бўлмайдами?

Шарль узукни чиқариб, қўли билан узатган эди, Евгениянинг бармоқ учлари амакиваччасининг пушти ранг тирноқларига хиёл тегиб кетди-да, унинг икки юзи чўғдек қизариб кетди.

— Буни кўринг, ойижон, бирам нафис ишланибдики!

— Охо, ўзигаям озмунча тилла кетмаганга ўхшайди, — деди Нанета, қаҳва келтириб қўйиб.

— Бу нима? — деб сўради Шарль кулиб.

У ичи сирланган, чўзинчоқ, қоп-қора сопол хурмачани кўрсатди. Қаҳва қайнаб тошиб чиқиб, хурмачанинг остига ёпишиб, кул аралаш чамбарак ҳосил қилиб қотиб қолган эди.

— Бу қайнатишган қахвий, — деди Нанета.

— Эҳ, келинойижон, бу ерга келганимдан сизга бир фойдали эсдалик қолдириб кетаман. Сизлар жуда ожада қолибсиз. Мен сизларга аля Шапталъ идишида қахва қайнатишни ўргатиб қўяман.

— Буниси шунча овора қилди, униси нима бўларди, — деди Нанета. — Бунақада умринг ҳам етмас балки. Мен ҳечам у хилда қахвий қайнатиб ўтирмайман. Бўлди! Мен қахвий билан ивирсиб юрсам, сигирга ким хшак солади?

— Ўзим қайнатаман, — деди Евгения.

— Қизим! — деди Гранде хоним, унга қараб.

Йигитнинг бошига тушаётган оғир кулфатни эслатувчи бу сўздан учала аёл бирдан сукутга чўмишди ва йигитга шундай аянч билан тикилишдики, оқибат, бу холни пайкаган йигит ҳайрон бўлиб:

— Сизга нима бўлди, синглим? — деб сўради.

— Жим! — деди Гранде хоним, Евгениянинг жавоб кўтариш учун оғиз жуфтлаганини сезиб. — Биласанки, қизим, даданг ўзи гаплашмоқчи бу жаноб билан...

— Тўғридан-тўғри Шарль деяверинг, — деди ёш Гранде.

— Вой, отингиз Шарлми? Жуда яхши от экан! — деди Евгения.

Кўнгилдан ўтган фалокат деярли ҳар доим юз берди. Бочкачи чолнинг қайтиб келишини юракларини ховучлаб кутиб ўтирган Нанета, Гранде хоним ва Евгения шу пайт, эшик тақиллаганини эшитишди — чолнинг тақиллатиши ўзи маълум эди.

— Дадам келдилар! — деди Евгения.

У дастурхонда бир неча чакмоқ қанд қолдириб, ликобчадаги қандни яшириб қўйди. Нанета тухум солинган ликобчани олиб кетди. Гранде хоним хурккан кийикдай, дик этиб ўрнидан турди. Бу юз берган вихимадан Шарль ҳайрон қолгандай бўлса ҳам, лекин сабабини тушунолмади.

- Нима бўлди ўзи сизларга? — деб сўради у.
- Ахир, дадам келдилар-ку, — деди Евгения.
- Ха, нима бўпти?

Жаноб Гранде уйга кириши биланоқ, столга кўзини миҳдек қадади, кейин жиянига қаради ва ҳамма гаши тушунди.

— Эхе! — Жиянимиз келганига байрам қилиб юриб-сизлар-ку! Яхши, жуда соз, гоят хурсандман! — деди у дудукланмасдан. Сулаймон ўлибди-ю, девлар қутулибди-да.

Бу уйдаги турмуш йўсини ва одамларни тасаввур этишдан ожиз бўлган Шарль «Қандай байрам экан?» деб ўйлади.

- Бордоқимни олиб бер, Нанета, — деди хўжайин.

Евгения бордоқни келтириб берди. Гранде желат-касининг чўнтагидан шох дастали энлик пичоғини чиқариб бир парча нон кесди ва бир бўлак ёғ олиб, хафсала билан нонга суртди-да, турган ерида уни ея бошлади. Шу пайтда Шарль ўз қаҳвасига қанд солди. Қанд чакмоқларини сезиб қолган кекса Гранде, хотинига тикилиб қараган эди, унинг ранги қув ўчиб кетди ва уч қадам олдинга юрди; эри шўрлик кампирнинг кулоғига эгилиб:

- Шунча қандни қаяқдан олдингиз! — деб сўради.

— Нанета бориб, Фессардан сотиб олиб келди, уйда қанд йўқ эди.

Бу можаронинг ҳар уч аёл учун нечоғлиқ чуқур таъсир этганини тасаввур этиш ниҳоятда мушкул: Нанета, можаронинг оқибатини билиб олиш учун ошхонадан чиқиб, зал эшигидан мўралаб турди, Шарль қаҳвани хўплаб кўрган эди, унча ширин эмас экан, шунинг учун дастурхондаги қандни қидира бошлады, лекин кекса Гранде у қандни аллақачон қўлига сиқимлаб олган эди.

- Нима истайдилар, жиян? — деди унга чол.

— Қанд.

— Сут қўша қолинг, — деб жавоб қайтарди уй эгаси, — сут ҳам қахвани ширин қилади.

Евгения ликобчадаги қандни яширган жойидан чиқариб (Гранде уни ҳам тортиб олмоқчи бўлди) тўғри стол устига қўйди-да, дадасига бамайлихотир тикилиб тура берди. Очигини айтганда, ўйнашининг қочишини осонлаштириш учун нозик қўллари билан ипак нарвонни ушлаб турувчи парижлик аёлнинг довлораклиги, ҳозир қандни столга олиб келиб қўйган Евгениянинг довлораклигидан ортик бўлмаса керак. Парижлик аёл ўзининг увушган сўлим қўлини ўйнашига ғурур билан кўрсатганида, у аёлга таҳсин ўқийди, кейин у латиф қўллардаги ҳар бир томир кўз ёшлари билан сугорилади, ўпичлар билан қопланади, хузур-ҳаловат билан даволанади, аммо лекин ҳозир бочкачининг кўз қарашидан қаттиқ изтироб чеккан Евгениянинг юрагидаги аламли дарднинг сирини тушуниш ҳеч қачон Шарлга пасиб қилмайди.

— Нимага ҳеч нарса емайсан, хотин?

Шўрлик чўрисифат аёл столга яқин келиб, аянчли киёфада бир бурда нон кесиб, бир дона нок олди. Евгения дадил туриб, отасини узумга таклиф қилди.

— Бу, ўзим осган узумлардан, дадажон, татиб кўринг! Акажон, сиз ҳам ейсиз, тўғрими? Мен атайлаб сиз учун чиройли бошларни таплаб олиб келдим, — деди у.

— Ҳо-хо, агар буларга қараб турилмаса, жиян, сиз учун бутун Сомюрни талон-торож қилиб юборишди. Нонушта қилиб бўлганингиздан кейин икковимиз боққа чиқамиз, сизга айтадиган бир-икки овиз хунук гап бор.

Евгения билан онаси Шарлга шундай бир кўз ташладиларки, Шарль бу қарашнинг маъносини тушунмасдан иложи йўқ эди.

— Нима гап ўзи, амакижон? Онам бечоранинг ўлимидан кейин... (шу сўзларни айтганда, овози майинлашди) мен учун ундан ортиқ бахтсизлик бўлиши мумкин эмас...

— Айланай жияним, ким билсин, худойи таоло сизни яна не хил ғам-ғуссалар билан синамоқчийкин? — деди унга келинойиси.

— Ҳай-хай-хай-хай! — деди Гранде. — Бошланди бе-маънилик. Сизнинг ипакдек нозик, оппоқ қўлларингизга караб жуда ўкинаётибман, жиян.

У жиянига кўчқорнинг курагини эслатувчи ўз қўлларини кўрсатди. Табиат қўл ўрнига унга шу куракларни ато этган эди.

— Олтин тўплаш учун яратилган қўллар мана бунақа бўлади? Сиз шундай тарбия кўргансизки, ҳамён тикишга ярайдиган ҳар бир чармдан оёғингизга этик тикдиргансиз; биз бўлсак ундай ҳамёнларда жарақ-жарақ пул деган нарсани асраймиз. Яхши эмас! Яхши эмас!

— Нима демокчисиз, амакижон? Ўлай агар бирон-та сўзингизга тушунган бўлсам.

— Юринг, — деди Гранде.

Бахил чол пичоғини букиб, қолган пивосини ичди ва эшикни очди.

— Акажон, дадил бўлинг!

Қизнинг бу хитобидан эшитилган махсус оҳанг, талваса ичида ўз амакиси кетидан бораётган Шарлнинг бошидан совуқ сув қуйгандай бўлди. Евгения, онаси ва Нанета хилват боғчада амаки-жиян ўртасида нималар бўлишини билишга қизиқиб, уларни томоша қилгани ошхонага ўтишди. У ерда Гранде аввалига чурк этмасдан, анчагача жиянини эргаштириб, боғчани айланиб юрди.

Гранде учун Шарлга отасининг ўлимини хабар қилиш зарурати ҳеч қийин эмас эди, лекин жиянининг

бир тийин пулсиз қолганини билиб, ичи ачишгандай бўлди ва бу даҳшатли ҳақиқатни қандай қилиб юмшоқ изҳор қилиш учун мувофиқ бир таъбир қидираётганди. Агар у: «Сиз отангиздан айрилдингиз» — деса, бу билан ҳеч нарса айтмагандай бўлади. Оталар азалдан болаларидан илгари ўлади. Аммо: «Сиз бутун бойлигингиздан жудо бўлдингиз», — деса-чи, ер юзидаги жамики бахтсизликлар шу сўзларда ифода этилади. Шу мулоҳаза билан чоли тушмагур, боғчадаги ўрта йўлқадан уч марта юриб ўтди, оёғи остида кум ғижирларди. Агар ҳаётимизда биронта жуда йирик воқеа содир бўлса, ўша шодлик ё қайғу юз берган жой то абад қалбимизга жо бўлиб қолади. Шунингдек, Шарль ҳам боғчадаги шамшодларга, сарғайиб тўкилаётган япроқларга, эгри-бугри деворларга, мева дарахтларининг ажиб бир тарзда қайрилган шохларига алоҳида диққат билан тикилаётган эдики, бу кўркем манзаралар Шарлнинг хотирасида абадий сақланишга, оғир изтиробни ифода этувчи махсус мнемотехника¹ воситасида мана бу буюк ҳодиса билан уйғунлашишга маҳкум эдилар.

— Нима бўлди ўзи, жудаям хаво исиб кетди-я! — деди Гранде чуқур нафас ола туриб.

— Ҳа, рост, амакижон, лекин нима учун...

— Гап бундай, азизим, — деб давом этди амакиси, — мен сенга хунук бир хабарни стказишга мажбурман. Отанг қаттиқ бетоб бўлиб қолибди...

— Унда нега бу ерда юрибман! — деб юборди Шарль. — Нанета! — деб қичқирди у, — кирага от топ! Коляска топилар бу ерда? — Йигит қимир этмай турган амакиси томон ўгирилди.

— От билан коляскадан фойда йўқ, — деди Гранде, кўзларини бир жойга тикиб жим турган Шарлга

¹ Мнемотехника — яхшилаб эсда сақлаб қолиш усули.

қараб. — Ҳа, бечора бола, топдинг: отанг вафот этган. Бу ҳам майли-я. Ахвол ундан ҳам мушкулрок. Отанг ўзини отиб ўлдирган...

— Отам?

— Ҳа. Лекин бу ҳеч гап эмас. Газеталар гўё ҳақлари бордек бу тўғрида роса ёзиб ётишибди. Ма, ўқиб кўр!

Гранде боя Крюшодан олган газетани очиб, шум хабар ёзилган мақолани Шарлга кўрсатди. Шу пайт ҳали ёш болалиги кетмаган, ҳали ҳиссиётлар бевосита пайдо бўладиган ёшдаги бечора йигит дув-дув кўз ёши тўка бошлади.

«Хайрият! — деди Гранде ўз-ўзига. — Унинг кўзидан кўрққан эдим. Ёш тўқди — демак, кутулди».

— Бу ҳам ҳали ҳеч гап эмас, бечора болагинам, — деб Гранде энди овоз чиқариб гапида давом этди, аммо Шарль гапига қулоқ соляптими, йўқми, билмасди, — бу ҳеч гап эмас, кўникиб кетасан, аммо...

— Ҳеч қачон! Ҳеч қачон! Вой отам! Отам!

— Отанг сени хонавайрон қилиб кетди, сенинг энди сариқ чаканг ҳам йўқ.

— Менга бунинг аҳамияти йўқ! Қани, отажоним? Отам?

Бояча деворлари орасида бу аянчли йиғи ва оҳ-фиғонлар мудҳиш оҳангда акси садо касб этиб янғиради. Йигитга раҳми келган уч аёл ҳам кўз ёши қила бошлашди, чунки йиғи ҳам худди кулги сингари таъсирчан бўлади. Шарль, амакисининг гашига қулоқ солмасдан ҳовли томонга югуриб кетди, зинани ахтариб топиб, ўз хонасига чикди ва каравотга кўндалангига юз тубан ётиб, қариндошларининг кўзидан йироқда тўйиб-тўйиб йиғлаб олинч учун юзини кўрпага буркади.

— Майли, биринчи сел бахузур қуйиб олсин, — деди Гранде залга қайтиб. Евгения билан онаси дарров кўз ёшларини артиб, ўз ўринларига ўтиришди ва титроқ

қўллари билан ишга тутинишди. — Лекин бу олифта йигит ҳеч нарсага ярамайди: пулдан кўра, кўпроқ ўлганлар билан овора у.

Отасининг энг муқаддас қайғу тўғрисида бу хилда хотиржам мулоҳаза юритишини эшитиб, Евгения сесканиб кетди. Мана шу дамдан бошлаб қиз ўз отасини айбситадиган бўлди. Шарлнинг бўғиқ фарёди уй ичида акс-садо бериб турди ва фақат кечга бориб унинг худди ер остидан чиқаётгандай муңгли ох-зори секин-аста пасайиб, тинди.

— Бечора йигит! — деди Гранде хоним.

Манъум хитоб! Гранде ота хотинига, Евгенияга, қанддонга бир-бир кўз югуртириб чикди; бахтиқора қариндоши учун ҳозирланган одатдан ташқари нонушта эсига тушди-да, зал ўртасида қаққайиб туриб олди.

— Гап бундай! — деди у ғайриоддий осойишталик билан, — аминманки, Гранде хоним, бундан буёқ исрофгарчиликка йўл қўймасиз. Мен сизга пулни анави аҳмоқ йигитни қанд билан боқиш учун берган эмасман.

— Ойимларнинг бунга алоқаси йўқ, — деди Евгения, — ҳаммаси менинг ишим...

— Бу менга гап қайтаришларинг, — деди Гранде қизининг гапини бўлиб, — балоғатга етганинг муносабати билан эмасми. Бир ўйлаб кўр, Евгения...

— Дадажон, укангизнинг ўғли сизнинг уйингизда тўйиб овқат ема...

— Хай-хай-хай-хай! — деб хроматик гамманинг¹ тўрт хил пардасида талаффуз қилди бочкасоз. — Дам укангизнинг ўғли, дам жияним! Бу Шарль биз учун ҳеч нарсага арзимамайди, ёнида бир тийин пули йўқ, отаси эса банкрот², майли бу олифта йигит тўйиб йиғлаб ол-

¹ *Хроматик гамма* — мусикада оҳангнинг ярим парда фарк билан ё баланд, ё паст айланиши.

² *Банкрот* — синган савдогар.

син, кейин бу уйдан чиқиб кетади: уйимни тўс-тўполон қилишини истамайман.

— Дадажон, банкрот дегани нима ўзи? — деб сўради Евгения.

— Банкрот бўлиш, — деб жавоб қайтарди отаси, — кишига иснод келтирадиган энг шарманда бир иш қилишдир.

— Бу, афтидан, жуда катта гуноҳ бўлса керак, — деди Гранде хоним, — инингизни ҳали қоралаб гуноҳкор қилишар.

— Оббо, яна сафсатами? — деди у хотинига, елкаларини қисиб. — Банкрот бўлиш демак, Евгения, — деб яна гапини давом эттирди чол, — ўвирлик қилиш демакдир, аммо афсуски, қонун буни ўз ҳимояси остига олади. Одамлар Гийом Гранденинг пок номига ва инсофлилигига ишониб ўз бойликларини унга топширишган, у эса ҳамма нарсани олиб бўлиб, мол эгаларига йиғлаш учун фақат кўзларинигина қолдирган. Пули йўқ қарздорлардан йўлбосар қарокчи афзалроқ, чунки қарокчи сизга хужум қилганда, сиз ўзингизни мудофаа этишингиз мумкин, қарокчи жонини таҳликага қўйиб иш қилади, бу эса... хуллас, Шарль шармандаи шармисор бўлди.

Бу сўзлар бечора қизга қаттиқ таъсир қилди ва унинг ёш қалбига тошдек ботди. Хилват ўрмонда ўсган чечакдек нозик ва кўнгли покиза қиз на дунёнинг қонун-қоидаларидан, на алдамчи мулоҳазаларидан, на сафсаталаридан хабардор эди, шунинг учун отаси банкротликнинг маъносини тушунтирганда қиз унинг қўпол изоҳларини ишонч билан қабул этди. Аслида эса, ота қасддан қилинадиган ва беғараз банкротликлар ўртасидаги тафовут тўғрисида жўрттага оғиз очмаган эди.

— Сиз, дадажон, шу бахтсизликни даф қилолмадингизми?

— Укам мендан маслаҳат сўрагани йўқ эди. Бунинг устига яна қарзиям тўрт миллион экан.

— Вой, дадажон, миллион нима экан? — деди қиз истаган нарсаси дарров мухайё бўлишига ишонган болаларга хос соддалик билан.

— Миллионми? — деди Гранде. — Бу миллионга йиғирма сулик танга: беш франк пул учун йиғирма сулик тангадан бешта керак бўлади.

— Ё тавба, ё тавба! — деди Евгения. — Битта амакнинг ўзида қандай қилиб тўрт миллион пул бўлган-а? Шунча миллиони бўлган яна бошқа одам ҳам борми Францияда?

Гранде чол иягини силаб тиржайаркан, бурнидаги шиши яна ҳам кепчиб кетгандай туюлди.

— Шарль акамнинг ҳоли нима кечади энди?

— У Ост-Индияга жўнайди ва отасининг васиятига кўра, ўша ерда бойлик орттиришга уринади.

— Йўлкирага пули борми унинг?

— Мен унга то... хуллас, то Нантга етиб олгунича йўлкира ҳақини тўлайман.

Евгения отасининг бўйнига ташланди.

— Вой, дадажон, бунча оққўнгилсиз!

Қиз отасини шундай кучоқлаб олдики, бу билан Грандени деярли уялишга мажбур қилди, чунки қизининг эркаланиши унда ҳам озгина бўлса-да, виждон туйғусини қитиқлаб қўйган эди.

— Бир миллион йиғиш учун кўп вақт керакми? — деб сўради қиз отасидан.

— Бўлмасам-чи! — деди бочкачи. — Наполеондор нима эканини биласан-а? Бир миллион бўлиши учун ана шу наполеонлардан эллик мингта керак.

— Ойижон, акам учун ибодатхонага бориб унга оқ йўл тилаб дуо ўқитмаймизми?

— Мен ҳам шуни ўйловдим.

— Ана холос! Сизларга пул сарфлаш бўлса! — деб бақирди отаси. — Пуллари ошиб-тошиб ёғибди деб ўйлайсизми мени?

Шу пайт тездаги хонадан, аввалгилардан кўра янада аянчлироқ қаттиқ фарёд эшитилди. Евгения билан онаси даҳшат ичида қотиб қолишди.

— Нанета, юкорига чиқиб кара-чи, тагин ўзини ўлдираётган бўлмасин, — деди Гранде. — Менга қаранглар, — деб давом этди чол, бояги сўзларидан ранглари оқариб кетган хотини билан қизига ўгирилиб, — икковингиз ҳам бу аҳмоқликларга барҳам беринг! Мен кетяман! Голландиялик харидорларимизнинг кўнглини овлашга бораман, улар бугун жўнаб кетишади. Кейин Крюшо ёнига кириб, шу бўлган воқеалар тўғрисида маслахатлашаман.

У кетди. Гранде эшикни ёпиб чиқиб кетгач, Евгения билан онаси эркин нафас олишди. Шу кунга қадар қиз ҳеч қачон ўзини отаси олдида эркин тутмаган эди, бугун эрталабки бир неча соат ичида эса қизнинг тўйғу ва фикрлари дақиқа сайин ўзгариб турди.

— Ойижон, бир бочка вино неча луидор туради?

— Эшитишимга қараганда, даданг бир бочка виносини юз франкдан юз элликкача, баъзан икки юз франкка ҳам сотар эмиш.

— Агар у йилига минг тўрт юз бочкадан вино ҳозирлаб турса...

— Очиғи, болам, мен буни ҳисобига етолмайман: отанг ҳеч қачон менга ўз ишлари тўғрисида гапирмайди.

— Ундай бўлса, дадамлар бой бўлиши керак.

— Эҳтимол. Менга жаноб Крюшо айтган эди: отанг бундан икки йил бурун Фруафонни сотиб олган экан. Шунинг учун ҳозир пулдан қисилган бўлса ҳам ажаб эмас.

Евгения отасининг қанчалик бадавлат эканлигини ҳеч ҳисоблаб чиқа олмагач, санашдан тўхтади.

— Ўктам йигит кирганимни пайқамадиям, — деди Нанета қайтиб тушиб. — Тўшақда бузоқчадай ағнаб, бамисоли Магдалинадай хўнг-хўнг йиғлаб ётибдики,

кўрган одам ийиб кетади! Бечора йигитчанинг бошига қандай ташвиш тушибди ўзи?

— Юринг тезроқ, ойижон, чиқиб уни юпатайлик. Агар эшик тақилласа, дарров қайтиб тушамиз.

Гранде хоним қизининг товушидаги ёлвориш оҳангларига эътироз билдиришга ожиз эди. Евгениянинг қалби ниҳоятда гўзал эди, чунки у аёл киши эди. Она-бола қаттиқ хаяжонда Шарлнинг хонасига чиқишди. Эшик ланг очик эди. Йигит ҳеч нимани сезмасдан ўрнида ётарди. У кўз ёшларини селдай оқизиб, тушуниб бўлмайдиган мунгли овозлар билан нола қилиб йиғларди.

— Отасини жуда яхши кўрар экан! — деди Евгения секингина.

Ёлғиз шу сўзларнинг талаффузиданок ғайриихтиёр равишда эҳтирос қуршовига кириб борган юракнинг умидларини ҳис қилмаслик мумкин эмас эди. Шунинг учун Гранде хоним ўз қизига оналик меҳри тўла нигоҳ ташлади; сўнг унинг қулоғига эшитилар-эшитилмас пичирлади:

— Эҳтиёт бўл, уни севиб қолишинг мумкин.

— Уни севиш! — деди Евгения. — О, агар отам айтган гапларни эшитганингизда эди!

Шарль ўгирилиб, янгаси билан амакиваччасига кўзи тушди.

— Мен отамдан айрилдим. Бечора отажонимдан! Агар дадам ўз бошига тушган бахтсизлик сирини менга очганда эди, икковимиз бирга ишлаб, аҳводни тузаган бўлардик! Э, худо! Вой отажонгинам! Мен у билан қайта дийдор кўришинга шундай ишонган эдимки, хайрлашаётганимизда уни, назаримда, совуққина қучоқладим шекилли.

У ўпкаси тўлиб гапиролмай қолди.

— Биз отангизнинг руҳига астойдил дуо қиламиз, — деди Гранде хоним. — Худонинг иродаси шу экан, кўникишдан ўзга иложимиз йўқ.

— Акажон, — деди Евгения, — дадил бўлинг! Отангиз тирилиб келмайди, энди ўз номусингизни сақлаш тўғрисида ўйланг...

Ҳар бир ишга, ҳатто бировни юпатишга ҳам астойдил жон куйдирувчи аёлларга хос назокат ва инстинкт билан Евгения амакисининг ўғлини изтироб чекишдан халос қилиш мақсадида, йигитга унинг ўз тақдирини эслатиб қўйди.

— Менинг номусим! — деб чинқириб юборди йигит, кескин ҳаракат билан сочини орқага силтаб ташлаб.

Сўнг қўлларини ковуштириб каравотга ўтирди.

— Ҳа-я, дарвоқе! Отангизнинг ҳеч вақоси қолмаган деб айтувди боя амаким.

Шарль юракни эзгудек бир оҳ тортиб, қўллари билан юзини беркитди.

— Мени ёлғиз қолдинг, синглим, мени ёлғиз қолдинг! Э худо! Э парвардигор! Дадамнинг гуноҳини ўзинг кечир, у жуда қаттиқ машаққат чеккан бўлса керак!

Бу ёш юракнинг самимият ва беғаразлик билан астойдил мотам тутишида аллақандай даҳшатли бир жозиба намоён эди. Шарль ёлғиз қолдиришларини ўтириб илтимос қилганда соддадил Евгения билан онаси, унинг аёллар ҳузурида мотам тутишга хижолат тортаётганини дарров тушунишди. Она-бола пастга қайтиб тушиб, дераза ёнидаги ўринларига ўтиришди ва чуқур сукутда бир соатча ишлашди.

Евгения йигитнинг бўлмасига кирганда, қизларга хос зийраклик билан, хонадаги жамики анжомларга бир нигоҳ билан кўз югуртириб чиққан ва унинг чиройли пардоз асбобларини, қайчисини, олтин билан безатилган устара-қайроқларини кўрган эди. Изтироб алаңасида ёнаётган йигитнинг зебу зийнатлари жилоси қизнинг кўзига Шарлни яна ҳам жозибалироқ қиёфада намоён қилди, бу балки мутлако ўзгача қиёфадир.

Мутасил сукунат ва хилватгўша кўйнида умр кечириб келган бу она-боланинг тасаввурини ҳеч қачон бунга ўхшаш муҳим воқеалар, бу сингари ҳаяжонли манзара банд этиб, бу қадар ҳайратда қолдирмаган эди.

— Ойижон, — деди Евгения, — амакимга мотам тутиб қора киямиз.

— Отанг розилик берса, — деди Гранде хоним.

Улар яна жим бўлиб қолишди. Евгения шундай изчиллик билан чок тикмоқда эдики, четдан кузатган одамга қизни турли хил фикрлар гирдоби қамраб олгани яққол кўриниб турарди. Бу латофатли қизнинг бирдан-бир истаги амакиваччасининг ҳасратига ҳамдард бўлиш эди.

Соат тўртга яқин эшик қаттиқ тақиллаб кетди-ю, Гранде хонимнинг юраги ҳаяжондан гурс-гурс ура бошлади.

— Дадангга бир нима бўлдим дейман? — деди хоним қизига қараб.

Виночи чол уйга хурсанд бўлиб кириб келди. Қўлқонларини ечиб, қўлларини шу қадар қаттиқ ишқаладики, агар унинг қўли рус чармига ўхшаб ошланган бўлмаганда (фарқи шу эдики, рус чармидан анқиб турувчи тилоғоч ва хушбўй қатрон ҳиди чолнинг қўлидан келмасди) бунақа ишқалашда кафтини шилиб юборган бўларди. Гранде уй ичида у ёқ-бу ёққа юрар, соатига қараб-қараб кўярди. Ниҳоят, ёрилиб сирини очди.

— Хотин, — деди у дудукланмасдан, — уларнинг ҳаммасини гел қилдим. Виноларимизни пуллаб келдим! Бугун эрталаб голландияликлар билан бельгияликлар жўнаб кетишаётган эди, мен уларнинг қўшхоналари олдидаги майдонда ҳеч нарсани билмаган кишидай айланиб юрдим. Ўзингдан қолар гап йўқ, бирдан ишим юришиб кетди. Боғларидан яхши ҳосил олган боғдорларнинг ҳаммаси узумини сақлаб, пайт пойлаб

ётишибди, мен уларга халақит бермадим. Бельгиялик савдогарнинг эса ахволи танг бўлиб қолди. Бу хол менинг назаримдан четда қолмади. Хуллас, масала хал бўлди: у бизнинг ҳосилотимизни бочкасига икки юз франкдан тўлаб олади, ярми нақдина. Ҳақни олтин пул билан оладиган бўлдим. Хужжатлар тайёр, мана бу олти луидор сенга. Уч ойдан кейин вионинг баҳоси пасаяди.

Кейинги сўзлар ниҳоятда хотиржамлик билан айтилган бўлса ҳам, лекин тагида жуда чуқур истехзо ётардики, содир бўлган янгиликдан, яъни ҳозиргина Гранде чол пишириб келган олди-сотқидан руҳлари тушиб кетиб, майдонга тўпланган сомюрликлар агар шу сўзларни эшитса борми, даҳшатдан ларзага келган бўлишарди-ю, оқибат ҳаммаёқни ваҳима босиб, вионинг баҳоси икки баравар пасайиб кетарди.

— Бу йил вионгиз минг бочкаמידди, дадажон? — деб сўради Евгения.

— Шундай, қизим.

Бу сўзлар кекса бочкачининг нақадар хурсанд эканлигини ифодаловчи энг юксак аломат эди.

— Демак, бу, икки юз мингта йиғирма сулик танга деганими?..

— Шундай, мадемуазель Гранде.

— Бундан чикди, дадажон, Шарлга ёрдам берсангиз бўлар экан.

Гранде бутунлай унутиб юборган жияни ҳозир яна қайтиб, қизининг қалбидан, унинг фикру хаёлидан жой олган эди. Бу ҳолни найқаган чол чунонам дарғазаб бўлдики, «Мане — Текел — Фарес»¹ ёзувларига кўзи тушиб қолган Валтасарнинг ҳайратга келиб, ғазаблани-

¹ «Мане, Текел, Фарес» — Тавротдаги ривоятга кўра, Вавилон подшоҳи Валтасар бир кунги кайфу сафо вақтида ишратхона деворига чўр билан ёзилган шу учта сўзга кўзи тушган, бу сўзлар унга ўлимидан дарак берган эмиш.

ши ва эсанкираши Гранденинг шу дарғазаб шижоати олдида ҳеч гап эмас эди.

— Хали шунақа дегин! Бу олифта йигит менинг уйимга кирар-кирмас ҳамма нарсани остин-устун қилиб юборди! Дарров лаззатли таомлар сотиб олиб келиб, уни зиёфат қилишга киришдингиз. Бу масхарабозликларни кўрарга кўзим йўқ! Нима иш қилишимни ўзим биламан, худога шукур, кичкина бола эмасман! Ҳар қандай ҳолат бўлганда ҳам, на қизимдан, на бошқа бирорта одамдан ақл ўрганиш ниятим бор. Жияним ўз тегишини олди, аралашинингизнинг ҳожати йўқ. Сен эса Евгения, — чол қизи томонга ўгирилиб, илова қилди, — менга бу тўғрида оғиз оча кўрма, йўқса, Нанетага қўшиб Нуайе ибодатхонасининг мулкига жўнатаман, шамоллаб келасан, агар миқ этсанг, эртадан қолмасдан жўнайсан. Қани тирмизакнинг ўзи? Пастга тушдими?

— Йўқ, азизим, -- деб жавоб қайтарди Гранде хоним.

— Нима кияпти ўзи тепада?

— Отасига мотам тутяпти, -- деди Евгения.

Гранде нима дейишини билмай, кизига қараб қўйди. Ҳар ҳолда, у ҳам яхшими-ёмонми, ота эди-да. Зални бир-икки марта айланиб чиққач, у маълум миқдордаги пулни фоизли қоғозларга алмашиш тўғрисида ўйлаб кўриш учун тез-тез юриб ўз кабинетига чиқиб кетди. Икки минг арпан ўрмонзордан кесиб олинган ёғочлар унга олти юз минг франк даромад берди. Бу маблағ ёнига теракларнинг пули ва ҳозиргина қилинган савдодан унадиган икки юз минг франкдан ташқари, ўтган йилги ва бу йилги даромадлар қўшилса, унинг қўлида нақд тўққиз юз минг франк ақча бор эди. Энди, етмиш франкдан рента сотиб олиб, қисқа муддат ичида йигирма фоиздан фойда кўриш уни қизиқтириб қолди. У, жиянининг охи фарёди кулогига кириб турса ҳам,

гўё ҳеч нима эшитмагандай, бепарволик билан укасининг ўлими тўғрисида хабар босилган газета устига ўзининг ҳисоб-китобларини ёзиб ўтираверди. Нанета, хўжайинни пастга тушишга таклиф қилиб, деворни тақиллатди: овқат пайти бўлган эди. Гранде зинадан тушаётиб, энг охирги пиллапояга етганда ўзига ўзи деди:

«Модомики, саккиз фоиз даромад қилар эканман, бу ишга бош қўшганим бўлсин. Икки йил ичида пулим бир ярим миллион франкка етиб, ҳаммаси Париждан нуқул тиллага айланиб келади».

— Хўш, жиян қани?

— Овқат егим йўқ, деяпти, — маълум қилди Нанета. — Бу соғлиққа зарар.

— Лекин овқатга фойдаси бор, — деди унга хўжайин.

— Бу турган гап, — деди Нанета.

— Йўқ! Умрбод йиғлармиди. Очлик бўрини ҳам ўрмондан чиқишга мажбур этади.

Аллақандай сукутга чўмиб овқатланишди.

— Азизим, — деди Гранде хоним дастурхон йиғиб олингандан кейин, — мотам тутиб, қора кийишимиз керак.

— Чиндан ҳам, Гранде хоним, сиз фақат, нима қилсаму, кўпроқ пул сарфласам, деб ўйласангиз керак. Мотам либосда эмас, кишининг дилида бўлади.

— Аммо туғишган ука учун қора кийилмаса, гуноҳ бўлади, черков ҳам...

— Бояги мен берган олти луидор пулга қора либос сотиб ола қолинг. Менга бир парча қора лента берсангиз бас.

Евгения бир сўз демасдан, кўзларини кўкка тикди. Унинг вафлат юки остида қолган, лекин бирданига уйғонган олижаноб камтар хислатлари ҳозир умрида биринчи марта ҳар дақиқа сайин таҳқирланмоқда эди.

Бугунги окшом, кўринишдан оиланинг бир зайлда кечи-б келган ҳаётидаги минглаб окшомларга ўхшаса-да, лекин шубҳасиз, улар ичида энг мудҳиши эди. Евгения сира бошини кўтармай ишини тикиб ўтирарди, ҳатто кеча кечқурун Шарль менсимай қараб қўйган иш қутчасидан ҳам фойдаланмади. Гранде хоним англи-гини қўлига олди. Гранде бош бармоқларини бир-бири атрофида айлантириб, тўрт соатгача хаёлан ўз ҳисоб-китоблари билан овора бўлиб ўтирди; бу ҳисоб-ки-тобларнинг натижаси эртага сомюрликларни хайратда қолдириши керак эди. Бугун уларникига ҳеч ким кел-мади. Бу орада, Гранденинг вино сотгани, укасининг хонавайрон бўлгани ва уйига жияни келгани тўғрисида бутун шаҳарда шов-шув кўтарилди. Ўз манфаатини ёқлаб суҳбатлашиш аҳтиёжига мойил бўлган Сомюрда-ги юқори ва ўрта табақа узумчиларнинг барчаси жаноб де Грассенникига тўпланишиб, собиқ шаҳар мэри шаъ-нига жон-жаҳдлари билан лаънатлар ўқишди.

Нанета ип йигирар, чархининг паррагидан чиққан шовқин залнинг ифлос деворлари орасида эшитилаёт-ган бирдан-бир овоз эди.

— Нимагадир тилларимиз жаврамай қолди-я? — деди Нанета, бодомнинг арчилган маъзидай оппоқ ва йирик тишларини кўрсатиб.

— Бекорга жаврашнинг ҳожати йўқ, — деди ўз фикрларидан бош кўтарган Гранде.

У ўз келажagini — уч йилдан сўнг саккиз миллион франкнинг эгаси бўлишини тасаввур қилар ва ҳозир шу мавжлашиб турган олтин денгизида сузаётгандай ҳис қилаётган эди ўзини.

— Энди ётайлик. Ҳаммангиз учун ўзим жияним-нинг олдига кириб хайрли тун тилаб чиқаман, бирор нарса ейиш-ичмаслигини ҳам сўрайман.

Гранде хоним Шарлнинг амакиси билан гаплашга-нини эшитиш учун зинанинг биринчи қаватдаги май-

дончасида турди. Евгения онасидан кўра юраклироқ эди, шунинг учун, яна икки поғона кўтарилди.

— Хўш, жияним, оғир мусибат бошингизга тушди-ми? Майли, кўз ёши тўкиб олинг, одатда ўзи шунақа бўлади. Ота ҳамма вақт ҳам оталигича қолади. Аммо мусибатга бардош қилишга тўғри келади. Сиз йиғлаб бўлгунча, ишларингизни тўғрилаб қўяман. Кўряпсизми, мен ёмон қариндош эмасман. Қани, бошингизни кўтаринг. Балки, бирон бордоқ вино ичарсиз? Сомюрда вино сув текин, бу ерда вино худди Хиндистонда бир пиёла чой тутгандай гап... Бироқ, — деди Гранде давом этиб, — қоронғида ўтирибсиз-ку. Яхши эмас! Яхши эмас! Киши нима қилаётганини равшан кўриб туриши керак.

Гранде камин ёнига келди.

— Ана, холос! — деб бақириб юборди у. — Бутбутун шам! Қаёқдан топиб келишдийкин бу шамни? Зумраша болага тухум пишириб бериш учун уйнинг полини синдириб ёқишдан ҳам тойишмайди бу хотинлар.

Бу сўзларни эшитиб, она-бола физиллаганча ўз хоналарига кириб кетишди ва худди инига яширинган сичқондай шошиб-пишиб кўрпа ичига кириб ётиб олишди.

— Гранде хоним, олтин конингиз борми дейман? — деди чол, хотинининг ётоғига кириб.

— Азизим, жиндек сабр қилинг, ибодат қиляпман, — деб жавоб қайтарди боёқиш она титроқ овоз билан.

— Эй, падар қусур ўшанингни ҳам, — деб тўнғиллаб қўйди жаноб Гранде.

Бахил одамлар нариги дунёга ишонишмайди, уларга керакли нарсанинг ҳаммаси бу дунёда. Бу фикр ҳозирги даврни шу қадар мудҳиш қилиб кўрсатадики, бу даврда пул, қонун, сиёсат ва ахлоқ устидан барча замонлардагига нисбатан кўпроқ ҳукмронлик килади.

Ҳозирги замондаги жамики қонунлар, китоблар, одамлар ва таълимотлар ўн саккиз аср давомида жамиятнинг норлоқ умиди бўлиб келган дунёдаги бокий ҳаётга ишончни барбод қилиш учун тил бириктирганлар. Ҳозир у дунёга жўлаш тобут билан ифодаланеди, аммо тобутдан ҳеч ким кўркмайди. Жаноза ўқилгандан кейин биз равона бўлувчи ўша бокий дунё ҳозир шу фоний дунёга кўчиб ўтган. *Per fas et nefas*¹ йўл билан бўлса ҳам, бу дунё жаннатининг ноз-неъматларига ва бекорчи айшу ишратларига муяссар бўлиш, юракни тош қилиш ва ўткинчи эзгуларга эришиш учун бир замонлар бокий дунё лаззатларидан умид қилиб, энг даҳшатли қийноқларга рози бўлганлари сингари, аъзойи баданни ундан ҳам мудҳишроқ жафога мубтало қилиш — ҳозирги даврда жамият тафаккурининг моҳияти ана шундай ифодаланеди. Бу тафаккур айни вақтда ҳамма жойда, ҳаттоки қонунлар мажмуасида ҳам мавжуддирким, у қонунлар қонун чиқарувчи хукмдорларнинг ўзидан ҳам: «Қандай фикринг бор?» деб сўраш ўрнига, «Қанча тўлайсан?» деб сўрайдилар. Борди-ю, бу таълимот буржуазиядан халққа кўчгудай бўлса, мамлакатнинг аҳволи қандай бўлар экан?

— Ибодатингиз тугадими, хоним? — деди бочкачи чол.

— Азизим, энди сенинг ҳақингга дуо ўқияпман.

— Жуда соз! Яхши ётиб турунг. Эрталаб гаплашамиз.

Шўрлик аёл дарсини тайёрламай ухлаб қолган мактаб болага ўхшарди; одатда бундай болалар уйғонгандаям, тепасида муаллимнинг дарғазаб башарасини кўришдан кўркиб, кўзини очмасди. Хоним кўрққанидан, ҳеч нарсани эшитмаслик учун кўрпасига бурканиб олган пайт-

¹ *Per fas et nefas* — хоҳ тўғри, хоҳ ёлғон-яшиқ.

да, Евгения ойисининг пешонасидан ўпиш учун ич кўйлақда аста-секин оёқяланг кириб келди.

— Ох, меҳрибон ойижон, — деди қиз, — эртага дадамга ҳаммасига мен айбдорман деб айтаман.

— Йўқ, тагин у сени Нуайега жўнатиб юбормасин. Ўзимга кўйиб кўй, нима, еб кўярмиди.

— Эшитяпсизми, ойижон?

— Нимани?

— Кулоқ солинг, ҳалиям йиғлаб ётибди.

— Бор, ёта қол, қизгинам. Оёғинг совуқ ейди: пол зах.

Илгариги чуқур ва маъсум уйқуси бузилган, бир томондан ўта бадавлат, иккинчи томондан ўта қашшоқ вориса қизнинг бутун умрини азобга қолдирган тантанали кун мана шу тарзда поёнига етди. Кўпинча инсон ҳаётидаги баъзи воқеалар, гарчи ҳаққоний бўлса ҳам, адабий тил билан айтганда, ҳақиқатга тўғри келмаётгандай бўлиб кўринади. Бунинг сабаби — ўзбошимча ҳаракатларимизнинг психологик моҳияти қоронғида қолиш, бу ҳаракатларимизни вужудга келтирган сирли асосларнинг изоҳланмасдан қолиши эмасмикин? Эҳтимол, Евгениянинг чуқур эҳтиросини энг позик толаларига қадар текшириб чиқиш керакдир, чунки бу эҳтирос баъзи ҳазилкашлар таъбирича айтганда, касалликка айланган ва энди қизнинг бутун вужудига таъсир эта бошлаган эди. Кўпчилик кишилар ахлоқ бобида вужудга келган бир фактни иккинчиси билан сирли равишда пайванд қилувчи боғичлар, тугунлар ва улагичларнинг бутун қувватини ўлчаб ўтирмаслик учун ҳақиқий воқеалар ва уларнинг оқибатини буткул инкор этишни маъкул кўришади. Бу ўринда Евгениянинг ўтмиши инсон табиатини кузатувчилар учун энг камтар самимиятнинг мавжудлигига кафолат ва қиз кўнглининг бирданига ошкор бўлиши мумкинлигига далолат бўлиши мумкин. Қизнинг турмуши қанчалик

соишта бўлса, фақат аёлларгагина хос бўлган энг ихтирочи туйғу, яъни раҳмдиллик туйғуси унинг қалбида шунчалик кучли ривожланди. Кундузги ходи-талардан безовталанган қиз кечаси бир неча марта ўйғонди ва кечадан бери ўз юрагида акс-садо бераётган охи фарёдни эшитаётгандай ҳар сафар амакиваччаси томонга кулоқ солиб ётди. Гоҳ йигит унинг хаёлида эфир изтиробдан жон бераётгандай туюлар, гоҳ оч-тиқдан ўлаётгандай бўлиб тушига кирарди. Эрталабга иқин қизнинг кулоғига мудҳиш бир фарёд эшитилди. Қиз апил-тапил кийиниб тонгги гира-ширада оёқ учида ориб амакиваччасининг хонасига кирди, унинг эшиги очик қолган эди. Шамдондаги шам ёниб тамом бўлган эди. Шарлни уйқу енгган эди, у ечинмасдан кресло-да ўтирганча бошини тўшакка ташлаб ётарди: у туш кўраётган эди, балки бу, оч қорин билан ухлаб қолган сишига кўринадиган туш бўлса керак. Евгения тўйиб-тўйиб йиғлаб олиши, йигитнинг зўр қайғудан мрам-мармардай оқариб кетган навқирон ва гўзал чехрасини томоша қилиши мумкин эди. Йигитнинг кўзлари кўп йиғлаганидан шишиб кетган эди, юмуқ кўзлари уйқуда бўлса ҳам, ҳамон йиғлаётгандай туюларди. Шарль хо-нада Евгения борлигини ҳис қилди ва кўзларини очиб, чуқур ҳаяжон ичида турган қизни кўрди.

— Афв этасиз, синглим, — деди у, соат неча бўлганини ҳам, қаерда ётганини ҳам тасаввур этолмай.

— Бу ерда сизнинг дардингизга ҳамдарад бўлувчилар бор, акажон, бирор нарса керак эмасмикан деб ха-бар олгани кирувдим. Сиз ечиниб, дурустроқ ётсангиз бўларди, бу аҳволда ўзингизни қийнаб қўясиз.

— Гагингиз тўғри.

— Хайр, бўлмаса.

Қиз, йигитнинг ёнига киргани учун ҳам уялиб, ҳам хурсанд бўлиб, тез-тез юриб чиқиб кетди. Фақат иф-фатли кизларгина бундай жасоратга журъат эта олади.

Лекин тажрибада панд еган фазилат ҳар қандай иллатдан қолишмайди. Евгения, гарчи амакиваччаси олдида кўркув хиссини сезган бўлса ҳам, ўз хонасига кириши билан тиззалари қалтираб, ўзини зўрға ушлаб туролди. Кўққисдан, бепарволик тугади. Энди қиз эс-хушини йиғиштириб: «Менинг тўғримда нима деб ўйларкин у? Менга ошиқ бўлиб қолипти дейиши мумкин-ку», — деб ўз-ўзига таъна тошларини ёғдира бошлади. У йигитнинг айнан шундай деб ўйлашини кўпроқ истарди. Чинакам муҳаббат каромат қилиш қобилиятига эга ва яхши билардики, бир кишининг муҳаббати иккинчи кишида ҳам муҳаббат уйғотади. Яширинча ёш йигитнинг хонасига кириш хилватхонада яшашга одатланган киз учун нақадар катта воқеа эканини бир тасаввур этинг! Лекин ишқ-муҳаббат бобида тенг бўлган фикр ва ҳаракатлар баъзи кишилар учун муқаддас никоҳ томон қўйилган илк қадам бўлиб туюлмайдими? Бир соатдан сўнг қиз онаси ёнига кирди ва одати бўйича уни кийинтирди. Кейин улар дераза олдида бориб ўз ўринларига ўтиришди ва қаттиқ ҳаяжон билан Грандени кута бошлашди; бундай ҳаяжон ҳар кишининг табиатига, унинг жанжалдан ёки жазоланишдан кўркишига қараб, юракни музлатади ё иситма чиқаради, сиқади ёки кенгайтириб юборади, хуллас, бу туйғу шу қадар табиийки, уй ҳайвонлари сал калтак ейишлари билан овилхонани бошларига кўтаришади, аммо бу аёллар, бехосдан у ер-бу ерларини уриб яра қилган тарзларида ҳам, чурқ этиб товуш чиқармайдилар. Чоли тушмагур пастга тушди, хаёли паришон ҳолатда хотини билан бироз гаплашиб, кечаги дўқ-пўнисаларини унутгандай стол ёнига ўтирди.

- Жиян қалай? Безовта бўлмадими?
- Ухлаб ётибди, тақсир, — деди Нанета.
- Жуда соз бўлибди: шам ҳам керак бўлмайди, — деб кулимсиради Гранде.

Бу ғайриоддий рахмдилликдан, истехзодан Гранде хоним хайрон қолди, шунинг учун ҳам эрига тикилиб қарай бошлади. Чоли тушмагур... (бу ўринда, китобнинг бошидан Грандега нисбатан ишлатиб келинган, «тушмагур» сўзи тўғрисида изоҳ бериб ўтишга тўғри келади. Турень, Анжу, Пуату ва Бретанда кишининг бағригошлиги, ёки кўнгли юмшоқлигидан қатъи назар, маълум ёшга етгач, у шу сўз билан таъбирланаверади, лекин бу сўз унинг ҳеч қандай шахсий хусусиятларини ифодаламайди). Шундай қилиб, чоли тушмагур шляпасини ва қўлқопини олди-да:

— Майдонга бориб бир айланиб келай-чи, эҳтимол Крюшолардан бирортасини учратиб қоларман, — деди.

— Евгения, отанг бир нимани ўйлаганга ўхшайди.

Кам ухлашга одатланган Гранде туннинг ярмини доим бўлажак даромадларини ҳисоб-китоб қилиш билан ўтказарди. Бу хил ҳисоб-китоблар натижасида унинг мўлжаллари, кузатишлари ва планлари хайрон қоларли даражада хатосиз чиқиб, доим муваффақият қозонар ва сомюрликларни таажжубда қолдирарди. Инсониятнинг бутун кучи — сабр-тоқат билан вақтдан иборат. Кучли одамлар курашадилар ва тунларини бедор ўтказадилар. Бахилнинг ҳаёти — шахс хизматига берилган инсоний қудратни доимо машқ қилиб туришдан иборат. У фақат иккита туйғуга суянади, бу туйғулар — нафсоният ва шахсий манфаатпарастликдан иборат. Аммо шахсий манфаатпарастлик бир жиҳатдан нафсониятга, ҳақиқий, манманликнинг ғоят басавлат ва бекаму кўст ифодаси бўлмиш нафсониятга ўхшаб кетгани учун, нафсоният билан шахсий манфаатпарастлик — худбинлик деб аталувчи бир бутун нарсанинг икки томонини ифодалайди. Ғоят зўр мохирлик билан бунёд этилган бахил кишининг ҳар нарсага одатдан гашқари сукула беришларининг муқаддимаси, эҳтимол, шундан чиққандир. Барча инсоний туйғуларга қўл уриб

кўриб, уларни жамлашга интилувчи бу шахслар билан ҳар ким ўзича ингичка иплар билан боғлангандир. Орзу-ҳавассиз одам қаердан топилади ва кишилик жамиятидаги қайси орзу-ҳавас пулсиз амалга ошади? Хотини айтганидек, чиндан ҳам Гранде бир нималарни ўйлаган эди. Ҳамма хасис кишилар сингари у ҳам одамлар билан жуда ўйнашиб, уларни лақиллатгиси, қонуний йўл топиб, уларнинг пулларига чангал солгиси келарди. Иккинчи кишидан ҳурмат талаб этиш зўравонлик кўрсатиш эмасми, бу дунёда, яъни ер юзида бировларнинг қийноғи остида яшашга кўниккан ожиз кишиларни менсимаслик ҳуқуқига эга бўлиш учун уриниш эмасми? О, парвардигори оламнинг пойи остонасида тинчгина ётган, яъни, ер юзидаги барча қурбонларнинг меҳр-шафқат қўзғатувчи тимсоли, уларнинг истиқболи тимсоли, хуллас, тасанноларга сазовор бўлган ўша изтироб ва заифлик тимсоли бўлмиш ювош қўзичокни ким чинакамига тушунган экан? Хасис, бу қўзичокни қўрага олиб кириб боқиб семиртиради, кейин сўйиб гўштини қовуриб ейди-да, яна ундан нафратланади. Хасиснинг таоми пул ва нафратдан иборат. Аммо бу кечаси чоли тушмагурнинг фикрлари ўзгача тус олди — шафқат томонга бурилди. Собиқ бочкачи Гранде ўз уйидаги искирт залнинг бир бурчагида, сўнг чириган пиллапоялардан чиқа туриб, парижликларни масхара қилиш, уларнинг адабини бериш, жиғини эзиш, уларни бир-бирига гижгижлатиш, у ёқдан-бу ёққа зир югуртириб терлашга, гоҳ қизариб, гоҳ бўзаришга мажбур қилиш мақсадида ҳийла-найранг ўйлаб қўйди. Жияни унинг диққатини ўзига тортган эди. У ўлган укасининг ному-сини сақлаб қолмоқчи бўлди, лекин бу иш учун унинг ўзи ҳам, жияни ҳам бир пул сарф қилмаслиги керак эди. У пулларини уч йил муддатга фойдага қўймоқчи бўлди, кейин унга ўз ер-сувларини идора қилишдан бошқа иш қолмасди: шу сабабли ёвуз ниятларини амал-

га ошириш учун унга озуқа керак эди; укасининг хона-
райрон бўлгани унга ана шу озуқа вазифасини ўтади.
У сиқиб сувини чиқариш учун ўз панжасида ҳеч нарса
йўқлигини сезгач, Шарлнинг фойдаси учун парижлик-
ларнинг жиғини эзмокчи ва арзон баҳо билан ўзини
меҳрибон ака қилиб кўрсатмокчи бўлди. Бу лойихада
сила номуси шу қадар оз ўрин ишғол этардики, унинг
яхши ниятларини, ўйинга пул тикмаган қиморбознинг
бетдан туриб, ўйинни қизиқиб томоша қилиш аҳтиёжи
билан таққослаш мумкин эди. Крюшолар унга шунинг
учун керак эди, аммо чол уларнинг олдига бориш-
ни истамади, балки уларнинг ўзини шу оқшом уйига
қелинга мажбур этмокчи ва ҳозиргина ўйлаб қўйган
режаси бўйича томошани бошламокчи ҳамда бир тийин
кам сарф қилмасдан, эртагаёқ бутун шаҳарда доврук
қозонмокчи бўлди.

Евгения отаси йўқлигида севимли амакиваччаси атро-
фида парвона бўлиш бахтига, қалбидаги раҳм-шафқат
казинасини — аёлларнинг энг юксак фазилатларидан
бири бўлмиш бу хазинани ҳеч чўчимасдан йигитнинг
бошидан сочиш бахтига муяссар бўлдики, бу — аёл ки-
шининг ўзгаларга сездиришни истайдиган, агар эркак
аралашганда ҳам, кечиримли хисобланадиган бирдан-
бир фазилати эди. Евгения амакиваччасининг нафас
олишини эшитиб, унинг ухлаб ётганини ёки уйғонганини
билиш учун уч-тўрт марта эшик тагига келиб кулоқ
солиб кетди. Йигит ўрнидан тургач, унинг нонуштаси
учун зарур бўлган ҳамма нарсаларни — қаймоқ, қаҳва,
тухум, хўл мева, ликопча, бордоқларни жонкуярлик
билан ўзи ҳозирлай бошлади. Евгения чириган зинадан
қушдай енгил югуриб чиқиб: «Кийиняптимикин? Ёки
қалиям йиғлаб ўтирибдими?» — деб кулоқ солди. Сўнг
эшикка яқин бориб:

- Ака! — деб бақирди.
- Нима дейсиз, синглим?

— Залда нонушта қиласизми ёки хонангизга олиб чиқайликми?

— Ихтиёрингиз.

— Ўзингиз қалайсиз?

— Азизим, очигини айтсам, қорним оч.

Эшик орқали қилинган бу суҳбат Евгения учун бутун бошли романнинг эпизодига тенг келарди.

— Майли, нонуштани шу ерга олиб чиқамиз, дамнинг аччиғи чиқиб юрмасин тагин.

Евгения кушдай енгил парвоз қилиб ошхонага тушди.

— Нанета, югур, акамнинг хонасини йиғиштир.

Евгениянинг назарида, ҳадеб тепага чиқиб, пастга тушавергандан эскириб, сал оёқ тегиши билан гижирлашга тушадиган зина, гўё чирик қиёфасини йўқотгандай, унга нур ёғилиб, тилга киргандай, қизнинг ўзи сингари, унинг муҳаббати сингари навқирон бўлиб кетгандай туюларди.

Нихоят, Евгениянинг меҳрибон, мурувватли онаси ҳам қизининг бу ишқий фантазияларида иштирок этмоқчи бўлди; Шарлнинг хонаси йиғиштирилгач, онабола икковлари боёқиш йиғитнинг ёлғиз қолганини сездирмаслик учун унинг олдига чиқишди: ахир, христианларча раҳмдиллик юзасидан уни юпатиш жониз эмасми? Ҳар иккала аёл ҳам ўзларининг бу эркин ҳаракатларини оқлаш учун диний ақидалардан сохта хулосалар чиқаришга уринишарди. Шундай қилиб, улар Шарль Грандени энг меҳрибон ва энг шафқатли ғамхўрлик билан ардоқлай бошлашди. Унинг изтироб чеккан юраги бу дилрабо дўстликнинг лаззатини тотиб кўрди, доимо эркисизликда яшовчи икки аёлнинг, бир лаҳза бўлса ҳам, ўзларини эркин ҳис қилганларида, раҳмдилликка мойил кўнгилларида авж олдирган латиф хайрихоҳликларини ҳис қилди. Евгения, қариндошчилик ҳуқуқидан фойдаланиб, амакиваччаси ўзи

билан бирга олиб келган кийим-кечакларни, зийнат шёларини тартибга соларкан, ҳар бир қимматбаҳо кихозни, нозик нақшлар билан безатилиб олгин ва қучушлардан ишланган ҳар битта буюмни қўлига олиб, ўйгунича завқланиб томоша қиларди.

Келинойиси билан сингисининг зўр меҳрибон-тиликларини кўрган Шарль улардан ғоят миннатдор бўлди: у Париж жамоатчилигини етарли даражада билар ва шунинг учун ҳам, у ҳозирги аҳволида париж-тикларнинг фақат бепарво ва ёки совуқ эътиборигагина муяссар бўлишини яхши тушунарди. Евгения йигитнинг қўзига ўтдай иссиқ кўрина бошлади; у кечагина масхара қилиб кулган содда урф-одатлар энди йигитга завқ бағишларди. Евгения Нанета олиб кирган чинни идишдаги қаймоқли қаҳвани олиб, амакиваччасига меҳрибонона нигоҳ ташлаганча энг содда ва самимий илтифот билан узатганда, парижлик йигитнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди ва у қизнинг қўлини ушлаб, ўлиб олди.

— Нима бўлди сизга тагин? — деб сўради қиз.

— Ох, бу миннатдорчилик ёшлари, — деди йигит.

Евгения бирдан камин томонга ўгирилиб, шамдонни қўлига олди.

— Нанета, ма, буни олиб чиқиб кет, — деди у.

Евгения яна амакиваччасига ўгирилганда, юзидаги қизиллик ҳали ҳам кетмаган эди, аммо энди унинг кўзлари ёлғон гапира олиши ва қалбини лиммо-лим тўлдирган зўр шодлик туйғусини сездирмаслиги мумкин эди. Икковларининг ҳам нигоҳлари бир туйғуни ифодалаётганди, кўнгилларида эса бир хил фикр пайдо бўлганди: истиқбол уларники эди. Бу нозик бесаранжомлик чуқур қайғуга чўмган Шарль учун асло қутилмаган ҳол эди, шу сабабли унга лаззат бахш этарди. Эшик тақиллаб, ҳар икки аёл ўз ўринларига қайтишга мажбур бўлишди. Яхшиямки, Гранде уйга

қирганда аёллар аллақачон чаққонлик билан тушиб, ўз ўринларида ишлаб ўтиришар эди; агар чол уларни бостирма тагида учратганда ҳам, шубҳаланиши мумкин эди. Чоли тушмагур эндигина тикка турганча чалачулпа нонушта қилиб бўлган эди, ваъда қилинган ойлик ҳақини ҳамон олмаган Фруафон қоровули келиб қолди, у бир куён, паркда отилган бир неча каклик ва тегирмончилар мажбурият бўйича топширган учтўртта илонбалиқ билан иккита чўртанбалиқ кўтариб келган эди.

— Эҳе! Корнуайе бечора жуда вақтида келди-да. Мазали нарсалар олиб келдингми?

— Шундай, давлатингиз кўланкасида, отилганига атиги икки кун бўлди.

— Қани, Нанета, тезроқ қимирла, — деди чоли тушмагур. — Олиб бор буларни! Овқатга соласан: Крюшолардан иккитасини меҳмонга чақирганман.

Нанета кўзларини бақрайтириб, атрофдагиларга бир-бир қараб чиқди.

— Хўп, — деди у, — аммо буларни қовуришга ёр билан зираворни қаёқдан оламан?

— Хотин, — деди Гранде, — Нанетага олти франк пул бер, кейин эсимга соларсан, ертўлага тушиб яхши вино олиб чиқишим керак.

— Энди нима дейсиз, жаноб Гранде, — деди қоровул, ўзининг ойлиги масаласини бир тарафлик қилиш учун таъсирли нутққа ҳозирланиб, — жаноб Гранде...

— Ҳай-ҳай-ҳай, — деди Гранде, — нима демоқчи эканингни биламан. Ўзинг яхши одамсан. Ҳамма гапни эртага ҳал қиламиз, бугун жуда шошиб турибман. Хотин, бунга юз франк бериб юбор, — деди у Гранде хонимга.

Хўжайин чиқиб кетди. Боёқиш хотин гарчи ўн бир франк тўласа ҳам, тинч қолганидан бахтиёр эди. Гранде аввал берган пулларининг ҳаммасини шу тарз-

да бир-икки тангалаб тортиб олгач, икки хафтача тинч оришини хотини яхши биларди.

— Мана ол, Корнуайе, — деди хоним, қоровулнинг қўлига франк ташлаб. — Қилган хизматларинг учун вақти келиб хурсанд қиламиз сени.

Корнуайенинг айтадиган гапи қолмади; у жўнаб кетди.

— Бека ойим, — деди бошига қора чепец кийиб, сават кўтариб кирган Нанета, — менга уч франк керак, қолос, қолганини сақлаб қўйинг. Хозир шуям етади.

— Тузукрок овқат пишир, Нанета, акам ҳам овқатга гушади, — деди Евгения.

— Одамнинг ақли ишонмайдиган иш бўляпти, — деди Гранде хоним. — Турмуш қурганимиздан бери, отангнинг энди учинчи марта зиёфат бериши.

Соат тўртларда Евгения билан онаси эндигина егги киши учун дастурхон ясатиб бўлган, хўжайин ҳам провинциаллар авайлаб сақлайдиган энг аъло нав винолардан бир неча шишасини столга тизган эди, шу пайт Шарль залга тушди. Йигитнинг ранги бўздек оқариб кетган эди. Унинг хатти-харакатларида, қилиқларида ва овозида кишини мафтун этувчи хасрат аломатлари сезилиб турарди. Унинг қайғуси сохта эмас, балки чинакам азоб чекаётганди, йигитнинг чехрасида дов солган мусибат аломатлари уни аёлларга манзур бўлувчи ажиб бир қиёфага солган эди. Евгения унинг ана шу қиёфаси учун яна кўпроқ севиб қолди. Шарлни ҳам кизга яқинлаштирган яна бир восита, эҳтимол, йигитнинг бахти қоралигидир. Евгения учун энди Шарль ўзи етиша олмайдиган юқори табақанинг ўктам, бойвачча йигити эмас, балки бошига энг мушкул бахтсизлик тушган қариндош эди. Бахтсизлик тенглик туғдиради. Аёлларнинг фариштага ўхшаш томони шундаки, улар ҳам фаришталар сингари изтироб чекувчиларга ғамхўрлик қилишади. Шарль билан Евгения бир-бирларини тушу-

нишди ва фақат нигоҳлари билан гаплаша бошланди, чунки етим қолган, тушқунликка учраган қапшоқ бой-вачча бурчакка қисилиб олиб, сукут сақлаб хотиржам ва мағрур ўтирарди; бироқ сингисининг ўқтин-ўқтин навозини билан ташлаган мулойим нигоҳи унинг дилини кундай ёритар ва ғамгин фикрларни тарк этиб, ўзи билан бирга орзу-умид ва истикбол соҳиллари томон равона бўлишга чорларди — қани энди шу хаёллари рўёбга чиқса, беҳад мамнун бўлган бўларди. Бу пайт Сомюр шахри Гранденинг жаноб Крюшоларга зиёфат бермоқчи бўлган овозасини эшитиб, ханг-манг бўлиб қолган эдики, чолнинг куни кеча вино савдосида давлатга хиёнат қилиб, ўз виносини қиммат баҳо билан сотиб юборганида шаҳарликларнинг ваҳимага тушиши, уларнинг бугунги зиёфатни эшитиб қилган ҳаяжонлари олдида ҳеч гап эмас эди. Агар сиёсатчи — винофуруш, Алкивиад¹ итининг думига арзирли мақсадда зиёфат бераётган бўлса эди, эҳтимол буюк одам бўлиб кетармиди; аммо Гранде ўзини шаҳар аҳолисидан жуда юқори қўйиб, доим уларнинг жигига тегиш билан бирга, айни вақтда, Сомюрни назарига ҳам илмасди. Шарлнинг отаси хонавайрон бўлганидан ва мажбуран ўзини огиб ўлдирганидан ҳадемай де Грассенлар ҳам бохабар бўлишди: шунинг учун улар шу оқшомдаёқ мижозларининг уйига бориб, таъзия билдирмоқчи, ўз дўстликларини изҳор қилмоқчи ва айни вақтда нима сабабдан бундай вазиятда Крюшоларни зиёфатга чақирганининг сирини келиб келмоқчи бўлишди. Роса соат бешда раис К. де Бонфон билан унинг нотариус

¹ Алкивиад — Милоддан олдинги V асрда яшаган афиналик лашкарбоши ва сиёсий арбоб. Бу ўринда Бальзак унинг тўғрисидаги латифани назарда тутган: Алкивиад ўспиринлик чоғида Афина аҳолисининг диққатини ўзига жалб этиш учун, жуда қиммат турувчи итининг думини кесинга буйруқ берган, сўнг думи кесик итни шаҳар кўчаларига қўйиб юборган.

амакиси бошдан-оёқ башанг кийинган ҳолда мезбонни-
нига кириб келишди. Меҳмонлар дастурхонга ўтирар-
ўғирмас, ўзларини овқатга уришди. Гранде савлат
тўқиб ўтирар, Шарль сукутда, Евгения хомуш, Гранде
хоним ҳам одатдагидай ортиқ гапирмасди, шунинг учун
зайифат чинакам маъракага ўхшаб ўтди.

Дастурхон йиғиштирилгач, Шарль амакиси билан
келлинойисига қараб:

— Менга рухсат берсангиз, мотам муносабати би-
лан ёзадиган жуда кўп хатларим бор эди, — деди.

— Бора қолинг, жияним.

Шарль чиқиб кетгандан кейин, унинг хат ёзиш
билан овора бўлиб, ҳеч нарса эшитмаслигидан кўнгли
тўқ бўлган чолимиз тушмагур хотинига қовоғи остидан
қараб қўйди.

— Гранде хоним, бизнинг ҳозир гаплашадиган га-
пимизни сиз барибир тушунмайсиз. Соат етти ярим
бўлди, чиқиб ётсангиз ҳам бўлади. Хайрли тун, қизим.

У Евгениянинг пешонасидан ўпди: она-бола залдан
чиқишди. Шундан сўнг, залда шундай воқеа содир
бўлдики, бунда Гранде ота кишилар билан муносабат
клавериб орттирган устумонлигини ҳар қачонгидан
кўпроқ ишга солди. Кўпинча ана шу устумонлиги-
ни ишлатиб, баъзи кишиларнинг ҳиқилдоғидан гиппа
бўлиб оларди, шунинг учун унга *қари кўпнак* деб
лақаб қўйишган эди.

Агар Гранде Сомюр шаҳрининг мэри бўлиб турган-
ди, ўз шуҳратпарастлигини кенгроқ ёя олганда, агар
унинг иши ўнгидан келиб, жамоатчиликнинг юқори
дираларига кўтарилиб, умумхалқ ишлари муҳокама
этиладиган конгрессга сайланганда ва у конгрессда
ўзининг шахсий манфаатпарастлиги туфайли эриш-
ган юксак заковатидан фойдаланганда эди, ҳеч шубҳа
йўқки, албатта, Франция учун фойдали киши бўларди.
Лекин Сомюрдан ташқарига чикди дегунча, чолимиз

тушмагур икки пулга арзимайдиган бир махлукқа айла-
ниб қолиши ҳам мумкин эди. Балки одамлар ўртасида
ҳам шундай ақл эгалари бўлса керакки, уларнинг баъ-
зи ҳайвонларга ўхшаш туғма иқлимдан бошқа жойга
кўчирилса, бутунлай меҳнат лаёқатини йўқотиб қўйиши
мумкин.

— Жа... жа... жа... ноб... ра... ра... раис, с... сиз...
а... айтган эдингиз, б... банкротлик...

Чоли тушмагур кўп вақтлардан бери ўзини дудук-
ликка солиб юрар ва бу қилиғи туғма одат ўрнига
ўтарди. Шунингдек, у ёмғир ёққан кезларда қулоғи
овирлашиб қолишидан ҳам шикоят қиларди. Лекин
ҳозирги шароитда чолнинг бу одати иккала Крюшо-
ни шу қадар зериктириб юбордики, виофурушнинг
гашига қулоқ солишаркан, у ҳеч нарсдан ҳеч нарса
йўқ, тўсатдан дудукланиб қолганда, гўё унинг сўзини
тугаллашга ёрдамлашмоқчи бўлишиб, ғайриихтиёрий
имо-ишоралар қила бошлашди. Бу ўринда Гранденинг
дудукланиши ва қулоғининг овирлашиб қолиши тари-
хини сўзлаб ўтмасак бўлмас. Бутун Анжу вилоятида
бизнинг муғамбир виофурушимизчалик қулоғи очиқ ва
француз тилининг анжу шевасида шу Грандечалик ра-
вон гапирадиган одам топилмасди. Бир вақтлар Гранде,
ўзининг нечоғлиқ хушёрлигига қарамасдан, битта ба-
ний исроил томонидан аҳмоқ қилиниб, қаттиқ чув туш-
ган эди. Баний исроил гаплашаётганда ҳамсуҳбатнинг
овозини яхшироқ эшитиш учун, ҳадеб қўлини карнай
килиб қулоғига қўя берар ва сўз қидирган бўлиб шу
қадар усталик билан дудукланардики, оқибат Гранде-
нинг унга раҳми келиб, бу муғамбир яҳудийга ёрдам
бермоқчи бўлди ва унинг зўр бериб қидириб турган
фикр ва сўзларини ўзи тугаллашга уринди, лаънати
яҳудий гапириши керак бўлган сўзларни гапиришга,
хуллас, Гранде эмас, балки яҳудий бўлишга тириш-
ди. Натижада, бочкачининг у яҳудий билан битирган

Савдоси унинг умридаги тижорат ишларида бирдан бир афсус ейдиган савдо бўлиб қолди. Аммо Гранде ўша битимда пулдан зиён кўрган бўлса ҳам, маънавий жиҳатдан фойдали сабоқ олди ва бора-бора бунинг меваларини тоғиб ҳам кўрди. Шунинг учун ҳам, чоли тушмагур ахири ўша яхудийдан миннатдор бўлиб, унга тасанно ўқиди. Чунки у Грандени, савдо-сотик пайтида рақибнинг диққатини бегона фикрларни фодалашга йўналтириб, тоқатини тоқ қилиш, доим ўз шахсий фикрини унутишга мажбур этиш каби санъатга эргалиб кетган эди. Хуллас, Гранденинг ўз фикрларини ниқоблаши учун ва савдо-сотик ишини тезроқ ўз фодасига ҳал қилиши учун қар бўлиш, дудуқланиш ва тушунини қийин бўлган қочириқлардан фойдаланиш каби юқорида зикр этилган усуллардан афзал муғамбирлик йўқ эди. Биринчидан Гранде ўз фикрлари учун жавобгарликни устига олишни истамасди; кейин у ўз сўзидан қайтмасликни ва асл мақсадларини пубха остида тутишни истарди.

— Жа... жа-но-б де Бо... Бо...

Гранде уч йилдан бери фақат энди иккинчи марта Крюшонинг жиянини «жаноб де Бонфон» деб атади.

Буни эшитган раис: «Уддабурон чоли тушмагур жиянимни куёв қилмоқчи шекилли...» деб ўйлаши мумкин эди.

— С... сиз-з, д... демак, ба... ба... ба... банкротликни ба... ба... баъзан ш... ш... шубҳа о... остига о... олиб, даъ... даъвогар бў... бўлиш м... мумкин... де... де... деган эдингиз...

Жаноб К. де Бонфон дарров Гранде чолнинг фикрини илиб олиб, ёки унинг ниятини тушунган киши бўлиб, уни огоҳлантиришга ошиқди:

— Тижорат судларининг ўзлари даъвогар бўлишлари мумкин. Бундай иш ҳар куни бўлиб туради. Мана, эшитинг.

Чоли тушмагур, ташқи кўринишидан муаллимнинг гашларига диққат билан қулоқ солаётгандай бўлса ҳам, ичида уни мазах қилаётган боланинг масхарабоз қиёфасига кириб, ювошгина жавоб қайтарди:

— Ку... кулоғим сизда...

— Бирорта иззатли ва ҳурматли одамга, чунончи жанобларининг парижлик мархум иниларига...

— Ха, у иним эди.

— Хонавайрон бўлиш хавфи туғилса...

— Ш... ш... шу... хо... хо... хонавайронлик деб а... а... аталадими?

— Шундай. Агар башарти, унинг сингани муқаррар бўлса, ўзига карашли бўлган (диққат билан қулоқ солинг!) ўша тижорат суди унинг савдо корхонасига тугатувчиларни юборишга ҳақлидир. Корхонани тугатиш демак синди деган сўз эмас ҳали, тушундингизми? Синган одамнинг номуси булғанади, лекин корхонаси тугатилган одамнинг номуси булғанмайди!

— Агар қи... қи... қимматга тушмаса, фа... фа... фарқи ка... катга экан, — деди Гранде.

— Аммо, тижорат судига мурожаат этмасдан ҳам корхонани тугатиш мумкин. Чунки, — деди раис, — бу нарса савдогарнинг синганлиги қай тарзда эълон этилишига қарайди.

— Шундайми? Мен бу тўғрида ҳеч ўй... ўйламаган эканман, — деди Гранде.

— Биринчидан, — деб давом этди чиновник, — синганлик тўғрисида суд маҳкамасида савдогарнинг ўзи ёки унинг вакили эълон қилади ва шунга мувофиқ протокол ёзилади. Иккинчидан, кредиторларнинг, яъни, савдогар қарздор бўлган одамларнинг ўзлари уни синган деб эълон қиладилар. Лекин борди-ю, савдогар ўзини синган деб эълон қилмаса, кредиторлари ҳали унинг синганлиги тўғрисида суддан қарор чиқаришни талаб этмаса, унда нима бўлади?

– Ха-ха-а, қани... нима бўлади?

– Бундай тақдирда мархумнинг оиласи, оиланинг вакиллари ёки тирик бўлса, савдогарнинг ўзи, кочиб кетган бўлса, унинг дўстлари корхонани тугатади. Балки, сиз ҳам инингизнинг ишларини тугатишни истаризиз? – деб сўради раис.

– О, Гранде! – деди нотариус. – Шундай ниятиниз бўлса, жуда соз бўларди-да! Бизнинг провинцияларда номус сезгиси жуда кучли. Агар сиз ўз номинизни, ахир у сизнинг номингиз-ку, исноддан қутқариб қолсангиз, у маҳалда...

– Олижаноб одам бўлардингиз! – деди раис, амасисининг фикрини хотималаб.

– А... Албатта-ку-я, – деб эътироф қила бошлади кекса виночи, – ин... ин... имнинг фа...фа... фами-и-и... нияси ҳам-м Г... Г... Гр... Гранде эди. О...ор... ори... юст. М...ме... мен ё...ё... ёлғон деяётганим йўқ. Б...б... бояғи ... айтганингдай у... унинг ко...ко... корхонасини у...тугатиш ха...ха... хар томондан фо...фо... фойдали бўларди, ме... ме... менинг се... севимли жияним у... шун ҳам я...я...ях...яхши бў...бў...бўл-л-ларди... Лекин ййлаб кўриш керак. Мен паришлик муғамбирларни та... га... танитайман. Мен ахир... кўриб турибсиз, Со-оо-м-орда яшайман! Ток па...па... пархиши, зо...зо...зовур қа... қаздириш дегандай ишларим кў-ў-ў-ўп. Мен ҳеч қачон ве...ве...вексель берган эмасман. Вексель нима ўзи? Мен...ме... мен векселларни кўп олганман, аммо ҳеч қачон кў...кў...кўл қўйган эмасман. Ве...ве... вексель берилади, ве...ве... вексель эътиборга олинади. Шу... шуни биламан, холос-ос. Б...би... бир эш-эш... эшит...т...ганимда, ве...ве... векселнинг пулини тў... гўлаб, қайтиб олиш ҳам му...му...мумкин...

– Мумкин, – деди раис. – Векселларни ўз жойида маълум фоиз тўлаб, сотиб олиш мумкин. Тушундингизми?

Гранде кўлини карнай қилиб қулоғига қўйган эди, раис гапини такрорлади.

— Ахир, шундай бўлса ҳам, — деди виночи, — векселнинг ор...ор... орқа-а-асидан юрганда одам деган е...е... еб-ичиб ту...ту... туриши керакми? Ме...ме...мен шунча ёшга кириб, бо...бо... бояги ишлардан бе...бе... беҳабарман. Мен бу...бу-бу ердан кетолмайман, ў...ў... ўроқ-машокдан кў...кў...кўз-қуло-о-оқ бўлиб туришим керак. Ға...ға...ғалла ў...ў...ўриб, ға...ға...ғалла билан ҳа...ҳа...ҳақ тўлашади. Даставвал ў...ў...ўроқ вақтида ху-ху-хушёр бўлиш керак. Фруафонда менинг жуда ҳам зарур, кў...кў...кўл келиб турган ишларим бор. Бу ҳе...ҳеч на... нарса ту...ту... тушуниб бўл... бўл... бўлмайдиган бе...бе...ма...ма...маъни нарсалар деб-б у...у...рўз...рўз...рўзғор иш...иш...ишларимни та...таш-иш-шлаб, бо...бош...бош...бошимни қотириб юр...юр... юрайми? Ко...ко... корхонани ту...тугатиш учун, синганлик ҳақидаги, ха...ҳабарни тўхтатгани Парижга бориш керак дейсизми? Бир маҳалда ик...ик...икки жойда бўлиш мумкин эмас-ку, бунинг учун қу...қу...қуш бўлиш керак...

— Гапингизга тушундим! — деди нотариус. — Қулок солинг, қадрдоним, ахир сизнинг эски дўстларингиз бор, улар сизга бўлган садоқатларини исботлашга қодирлар.

«Хўш қани, қани! — деб ўйларди виночи ичида, — бир азаматлик қилинглари-чи!»

— Агар бирорта одам Парижга, инингиз Гийомга энг кўп қарз берган кредиторнинг олдига бориб, унга...

— Би...б...бир дақиқа сабр қилинг, — деди чоли тушмагур унинг гапини бўлиб, — бориб унга нима дейди? «Сомюрлик жаноб Гранде ан...ан...андоқ. Сомюрлик жаноб Гранде-де бундоқ, инисини яхши кўради, жи...жи... жиянини я-яхши кўради. Гранде-де, хайтовур, яхши қариндош, унинг нияtlари я-я-яхши.

Бу йилги ҳо-ҳо-ҳосилни я-яхши пуллади. Инисини си-си-синган деб эълон қилманг бир...бир... биргалашиб, ко-ко-корхонани ту...ту...тугатинглар. Шундай қилсангиз, Гранде сизни ку-ку-куруқ қолдирмайди. Бу ишга чи...чи...чиновникларни аралаштиргандан кўра, ў...ўз...ўзингиз кор...кор... корхонани ту...ту...тугатсангиз, қайтага ўзингизга фойда», деб айтади у. Шундайми?

— Худди шундай, — деб тасдиқлади раис.

— Шунинг учун, жаноб де Бон...Бонфон, олдин ўйлаб кўриш, сўнгра ҳал этиш ке...ке...керак. Со...о...одам хо...ҳо...ходис! Ҳар қа...қа...қандай мам-машаққатли ишда, синиб қо-қолмаслик учун, ки...ки...киши ўз хо...ҳо...ҳоли қудратига қа...қа...қараб иш...иш кў...кўриш-ш-ши лозим. А ла...ла...лаббай? Шундайми?

— Албатта, — деди раис, — менинг фикримча, бир неча ой ичида бутун қарз мажбуриятларини муайян маблағ эвазига сотиб олиш ва шартнома бўйича тўловдан қутулиш мумкин. Ҳа-ха! Бир парча гўшт билан итни не қўйга солиш мумкин! Агар корхонанинг синганлиги эълон этилмай, қарз мажбуриятлари сизнинг қўлингизда бўлса, сиз қордек оппоксиз-да.

— Қ-қ-қордек? — деб такрорлади Гранде, яна қўлини карнай қилиб. — Тупгунмадим, қ-қ-қор, дедингизми?

— Ундай бўлса, — деб бақириб гапирди раис, — яхшилаб кулоқ солинг!

— Ку...ку...кулогим сизда.

— Вексель — баҳоси кўтарилиб ва пасайиб турадиган бир товар. Бу фикр — Иеремия Бентамнинг судхўрлик тўррисидаги мулоҳазаларига асосланган. Ҳеч қандай таассуб кучи судхўрларни ёмонотлик қилиб кўрсата олмайди, деган эди бу муаллиф.

— Барака топкурни қаранг-а! — деб юборди Гранде.

— Бентам қоидасига мувофиқ, — деб давом этди раис, — пул ҳам товар, пул ўрнини босадиган бошқа нарсалар ҳам товар алмаштиришда бўладиган ҳар хил ўзгаришлар унга таъсир этиб туради, яъни, у се-роб бўлиши ёки сийраклашишига қараб, нархи ҳам ё кимматлашиши, ё арзонлашиши мумкинки, натижа-да, суд қарорига биноан... (кечирасиз, адашиб кетдим!) Ўйлайманки, сиз инингизнинг векселларини ўз баҳосидан тўрт барабар арзонга сотиб олишингиз мумкин.

— Бояги одамнинг исми ни...ни...нима эди? Ие... Ие... Иеремия Бен...

— Бентам, ўзи инглиз. Мана шу Иеремия сизни тижорат ишларидаги йиви-сифидан халос этади! — деб қочириқ килди нотариус.

— Ин...инглизлардан ҳам баъ...баъзан а-а-аклли га...га...гап чиқиб қолади, — деди Гранде, — демак, Бен...Бен...Бентамнинг фикрига би...биноан ин...иним-нинг ве...векселлари ҳе...ҳеч нарса ту...турмас э...э...экан-да. Ш...шундайми, Т...т...тў...тўғри гапирдимми? М...менга бу равшан. К...редиторлар бўлиши... Йўқ, бўлмаслиги мумкин... т...тушундим...

— Рухсат этсангиз, шуларнинг ҳаммасини сизга ту-шунтириб берсам, — деди раис. — Юридик жиҳатдан, агар Гранде тижорат хонасининг қарз мажбуриятлари бўйича барча ҳужжатлар сизнинг қўлингизга ўтса, у маҳалда инингиз, ёки унинг бевосита меросхўрлари ҳеч кимга қарздор бўлмайди. Шундай.

— Шундай, — деб такрорлади чоли тушмагур.

— Инсоф билан иш олиб борилса, агар инингиз берган векселларга ўз жойида маълум фоиз чегир-ма билан нарх пичилса («нарх пичиш» деган тер-минни сиз, албатта, яхши тушунсангиз керак?) агар дўстларингиздан биронтаси у жойга бориб, кредитор-ларни ҳеч қандай воз кечишга мажбур этмасдан туриб барча векселларни сотиб олса, у маҳалда парижлик

Мархум Гранденинг мероси юзасидан барча вазифалар ишдонан бажарилган бўлади.

— Тўғри, иш де... деган нарса и...и...ишлигича бо...ко...қолади. Шундай бўлгандан сўнг... Бирок, нархлар ҳолда, сиз тушунасиз-ку, бу жуда қи...ки...кийин келиши. Менинг на...на...пулим бор, на вақтим бор, на вақтим... на...

— Тўғри, сизнинг бу ердан жилишингиз кийин. Шунинг учун, таклифим бор: Парижга мен ўзим борган (сиз менга йўлқирани тўлайсиз, бас, бу арзимаган пул). Мен кредиторлар билан кўришаман, гаплашаман, тўлов муддатларини чўзаман, сўнг тижоратхонанинг тугатишдан қолган пуллар ёнига сиз бир озгина ўнсангиз, барча иш ўнгидан келади-ю, шу билан қарз тўлаш бўриятлари ҳаммаси қўлингизга киради.

— Кўрамиз, мен ҳе...хе...ҳеч нарса қилолмайман ва ҳеч нарсани бўйнимга о...о...ололмайман... Агар бирор кимса...кимса... ту-у-тушундингизми?

— Бу тўғри.

— Бу га...га...гапирган га...га... гапларингиздан бошқиси ҳов...гов...говлаб кетди. У...у...умримда биринчи марта бу...бундай на...нарсаларни ў...ў...ўйлашга тўғри келди.

— Тўғри, сиз юрист эмассиз.

— Мен...мен шунчаки кам...кам...камбағал бир вичючиман, ҳозир си...си...сиз гапирган нарсалар етти... у... ухлаб, тушимга кирмаган. Мен бу нарсани қавал ў...ў...ўрганишим керак.

— Демак... — деди раис, худди мубохасани яқунламоқчи бўлгандай мақомда.

— Жияним! — деди нотариус ўпкалаган оҳангда шунинг сўзини бўлиб.

— Нима дейсиз, амакижон? — деди раис.

— Олдин жаноб Гранде сенга ўз ниятларини тушунтириб берсин. Ҳозир гап жуда муҳим ваколат

устида боряпти. Мухтарам дўстимиз буни ҳар томонлама ўлчаб...

Эшик тақиллаб, де Грассенлар оиласи келганидан дарак берди; уларнинг келиши ва салом-аликлар билан Крюшо ўз гапини тугатолмай қолди. Нотариус эса бу танаффусдан хурсанд бўлди, чунки Гранде унга кўз олайтира бошлаган ва бурнидаги шиши қимирлаб, унинг қаҳри қайнаётганидан хабар бера бошлаган эди. Фаросатли нотариуснинг мулоҳазаси бўйича жиянининг, кимсан, биригчи даражали суд раиси бўла туриб, Парижга бориши у ерда кредиторларнинг орқасидан юриб, уларни таслим бўлишга мажбур этиши ва энг ҳақгўй, ҳалол қонунларни оёқости қилувчи аллақандай бемаза ишларга бош қўшиши, унинг лавозимига муносиб эмас эди; қолаверса, у Гранде чолнинг бўлгуси харажатлар тўғрисида лом-мим деб оғиз очмаганидан хавотир олиб, жиянининг бу чалкаш иш тузоғига илиниб қолишидан кўрка бошлади ва беихтиёр уни титроқ босди. Шунинг учун у, де Грассенларнинг то хонага кириб келгунича бўлган бир дақиқали фурсатдан фойдаланиб, раиснинг қўлидан ушлади-да, дераза олдига тортди.

— Шунча жонбозлик кўрсатганинг ҳам етар, жиян, содиқликнинг ҳам чеки бўлади. Қайлиқ насиб қилармикин деб ўйлаб, кўзингни мой босиб қолибди. Намунча! Ёнғокни мағизигача эзиб ташлайдиган болғачага ўхшаш ярамайди. Энди кемага ўзим дарға бўламан, сен фақат йўл-йўриқ кўрсатиб турсанг бас! Ахир, шундай баланд мартабали одам бўла туриб, обрўйингни...

Нотариус гапини тугата олмади: шу пайт у жаноб де Грассеннинг кекса бочкачига қўл узатиб туриб, гапирган гапларини эшитди:

— Гранде, оилангиз бошига мудҳиш фалокат тушибди: Гийом Гранде тижоратхонаси синибди ва инингиз ўзини ўлдирибди. Бу шум хабарни эшитганимиз

ахоти, сизга ўз қайғумизни изҳор этгани бу ерга елдик.

— Кичик Гранде жанобларининг вафотидан ўзга еч қандай фалокат юз бергани йўқ, — деди нотариус, банкирнинг гапини бўлиб, — агар оғасидан ёрдам сўраш хаёлига келганда, у ҳам ўзини отиб ўлдирмаган бўларди. Эски қадрдонимизнинг бутун вужуди орномус туйғуси билан лиммо-лим тўлган эмасми, шу сабабли у ҳозир париждлик Гранде тижоратхонасининг парзларини тугатишни ўз зиммасига олмоқчи бўлиб тугибди. Суд раиси бўлмиш менинг жияним эса, жаноб Грандени фақат суд билан ҳал бўладиган бу ташвишли ишдан халос қилмоқ ниятида зудлик билан Парижга йўл олмоқчи ва у ерда кредиторлар билан шартлашиб, парзларнинг талабини керакли даражада қондирмоқчи бўлди.

Виночи бу сўзларнинг ростлигини бутун хатти-ҳаракатлари билан тасдиқлаб иягини силаб турарди; шу ҳол учала де Грассенни ҳам ханг-манг қилиб қўйди. Чунки улар бу ерга кела туриб, йўл-йўлакай Гранденининг вийбатини қилишган, уни ўтакетган қурумсоқ деб, шатто укасининг ўлимига сабабчи қилиб қўяёзишган эди.

— О, бунга ишончим комил эди! — деди банкир отинига қараб қўйиб. — Боя, йўлда келаётганда нима деган эдим сенга. Грассен хоним? Гранде ҳар битта тукининг учигача ор-номус туйғуси билан қопланган, ўз номига сал-пал бўлса ҳам доғ тушишига асло йўл қўймайди деган эдим. Номуссиз бойлик — мараз билан саравар. Провинцияларимизда ҳали ор-номус кучли! Бу ғоят, ғоят соз, Гранде. Мен, кекса ҳарбий одамман, ўз фикримни яшириб ўтирмай, шарт-шарт гапиришга шадатланганман: офарин! Бу — бениҳоя олижаноб иш!

Банкир Грандени табриклаб, қўлини қаттиқ-қаттиқ силкитаркан, чоли тушмағур шундай деди:

— Шундай дейсиз-ку, лекин бу о...о...олижаноб иш жу...жуда қи...қи...қимматга тушадиганга ў...ў...ўх...ўхшайди.

— Лекин, саховатли дўстим Гранде, раис жанобларининг аччиёлари келмасин-ку, бу иш бошдан-оёқ тижоратга хос бўлгани учун, уни ижро этувчи одам ишнинг кўзини билган савдогар бўлиши керак, менимча. Қайтарма счётлар, аванслар, фоиз ҳисобларини билмай туриб, бу нозик ишни бажариб бўладими, ахир? Мен ўз ишларим юзасидан Парижга бормоқчиман, бир йўла бу ишни ҳам ўз зиммамга олишим мумкин эди, агар...

— Тўғри, биз иккимиз им...имкониятлар тўғрисида бир фикрга келишга у...у... уриниб кўрамиз. Ўзимнинг кўнглим чо-чопмаган би-биронта на-на-нарсани бўйнимга о-о-олгим келмайди, — деди Гранде дудукланиб, — чунки мен сизга айтсам, жаноб раис тўппадан-тўғри мендан йўл кира ҳақи талаб қилди.

Бу сўнги жумлани энди чоли тушмагур дудукланмасдан гапирди.

— Ах, — деди де Грассен хоним, — ахир, Парижга бориб келишнинг ўзи бир хузурижон-ку! У ерга бориш учун мен жон-жон деб ўз ёнимдан пул тўлаган бўлардим.

Де Грассен хоним, бу топшириқни рақиблар кўлидан бир илож қилиб тортиб олишга рағбатлантирмоқчи бўлгандай, эрига ишора кила бошлади. Сўнг, қўлтикларидан тарвузлари тушган ҳар иккала Крюшога истехзо билан қараб кўйди. Шундан кейин, Гранде банкирнинг камзул тугмасидан ушлаб, уни бурчакка бошлаб кетди.

— Раисдан кўра, ишни сизга топширганим маъкул-рок, — деди унга Гранде. — Умуман, нимагадир кўнглим чопмай турибди, — деб яна гапида давом этди-да, бурнидаги шишини қимирлатиб кўйди. — Рента сотиб олсаммикин деган ниятим бор. Саксон франкдан ошир-

масдан бир неча минг франк пулга рента сотиб олиб беришни бирон кишига топширишим керак. Айтишлагига караганда, ҳар ой охирига келганда арзонроқ тушармиш. Бу иш сизга таниш бўлса керак, шундайми?

— Таниш бўлганда қандай! Демак, мен сизнинг бир неча минг франк пулингизни рентага жойлаб беришим керак, шундайми?

— Йўқ, аввалига оз-моз олмоқчиман. Фақат ҳеч кимга оғиз очмайсиз! Мен бу нағмани шундай чалай-ки, ҳеч ким билмай қолсин. Ойнинг охирида менга шу ишни тўғрилаб берсангиз. Лекин Крюшоларнинг жиғига регмаслик учун, ҳозир уларга ҳеч нарса гапирманг. Парижга кетаётган экансиз, бир йўла боёқиш жияним учун ҳам унинг ишларидан хабар олиб келасиз.

— Демак, масала ҳал. Мен эртага почта дилижонидан жўнайман, — деди де Грассен эшиттириб, — жўнаш олдидан, топшириқ олгани ҳузурингизга яна кираман... соат нечада кирай?

— Соат бешда, овқат олдидан киринг, — деди вичи қўлларини ишқалаб туриб.

Адоват қилувчи икки томон яна бирмунча вақт бирга қолишди. Бироз сукутдан сўнг де Грассен, Гранденинг елкасига қоқиб:

— Шундай саховатли қариндоши бор одам қандай бахтли-я, — деб қўйди.

— Тўғри, тўғри, гарчи бировлар билмаса ҳам, — деди Гранде, — мен сах...хо-о-ватли қариндошман. Мен укамни яхши кўрардим, буни исбот ҳам қиламан, агар харажат...

— Энди бизга рухсат! — деди банкир, хасис чолнинг гапини жуда усталик билан бўлиб. — Парижга жўнашимга оз вақт қолгани учун, баъзи бир ишларни саранжомлаб қўйиш керак.

— Майли, майли. Мен ўзим ҳам ҳозир, раис Крюшонинг таъбири билан айтганда, му...му...лоҳа-

а-азахонамга кир...кир...кирмоқчиман. Нимага у ерга киришим ўзингизга маълум.

«Падарига лаънат! Мен энди жаноб де Бонфон эмасман», — деб ўйлади раис, унинг вამгин қиёфаси ҳозир химоячининг нутқидан зерикиб кетган судьянинг башарасини эслатарди.

Рақобат қилувчи ҳар икки оила бошлиқлари бирга чиқиб кетишди. На униси ва на буниси бугун эрталаб Гранденинг винофурушларга нисбатан қилган хоинлиги тўғрисида ўйламасдилар, ҳар икки томон, фақат чоли тушмагурнинг ҳозирги янги ишдан кўзда тутган ҳақиқий ниятлари ҳақида ким нима деб ўйлаётганини билиш учун бир-бирларининг қўйнига қўл солиб кўришга уринадилару, аммо ҳаракатлари беҳуда кетарди.

— Биз билан д'Орсонваль хонимникига кирмайсизми? — деб сўради де Грассен нотариусдан.

— Биз кейинроқ келамиз, — деб жавоб қилди раис. — Агар амаким рухсат этса, ойимқиз де Грибокур ҳузурига кечкурун киришга ваъда берган эдим, олдин биз ўша ёққа борамиз.

— Ундай бўлса, ҳозирча хайр, жаноблар, — деди де Грассен хоним.

Де Грассенлар Крюшолардан ажралиб, бир неча қадам юргач, Адольф отасига:

— Роса аччиқлари келяпти, а? — деди.

— Жим тур, ўғлим, — деди онаси, — эшитиб қолишлари мумкин. Кейин, гапингнинг тутуриги ҳам йўқ, ҳуқуқшунослик мактабининг ҳиди келиб турибди.

Де Грассенларнинг узоқлашганини кўрган суд амалдорлари ҳам амакисига қараб:

— Ана шунақа, амакижон! — деб ух тортди. — Иш бошлаганда, суд раиси де Бонфон эдим, лекин охири яна оддий Крюшо бўлиб колдим.

— Хижолат тортганингни сездим. Тўғри, бугун шамол де Грассенлар томонга эсди. Лекин шунча илминг

бўлса ҳам, гирт аҳмоқ экансан! Майли, улар Гранденинг ўша: қараб кўрамиз деган сўзига мағрур бўлиб ораверишсин, сен хотиржам бўл, бўтам: барибир Евгения сеники бўлади.

Гранденинг олижаноб нияти ҳақидаги хабар бир неча дақиқа ичида учта хонадонга тарқалди. Шундан кейин бутун шаҳар Гранденинг акалик ҳиммати тўғрисида гапира бошлади. Унинг винофурушлар ўртасидаги қасамни бузиб, маккорлик билан вино сотган гуноҳини ҳамма афв этди. Грандени олижаноблик қилишга лаёқатсиз деб ўйлаганлар унинг номус туйғусига ҳайрон қолиб, энди макташарди. Бир зумлик зўр ҳодиса учун ҳам, қандайдир хору хасларнинг оқим ихтиёрига тушиб, оқиб сетаётгани учун ҳам, шоввозлик қилиш, ғазабланиш ёки ихтирос билан завқланиш французлар табиатига хосдир. Наҳотки кўпчилик, яъни халқлар, чиндан ҳам хотирлаш қобилиятидан маҳрум бўлсалар?

Гранде чол эшикни беркитар-беркитмас, Нанетани чақирди.

— Итни бўшатма, ўзинг ҳам ухлама, бирга қиладиган ишимиз бор. Соат ўн бирда Корнуайе Фруафондаги аравани кўшиб, дарвоза олдига келиши керак. Кўз-кулоқ бўлиб тур, келганида дарвозани тақиллатмасин, кейин унга айт, уйга товуш чиқармасдан кирсин. Полиция қодаларига кўра, кечаси шовқин қилиш тақиқланган. Кейин сафарга чиқаётганимни атрофдагиларининг ҳам билиши шарт эмас.

Шундан сўнг, Гранде ўз лабораториясига чиқиб кетди. Нанетага унинг ғимирлаб юргани, ивирсишлари, оҳиста равишда у ён-бу ён юришлари эшитилиб турди. Чол, афтидан, хотини билан қизини уйғотиб юбормасликка ва айниқса, жиянининг диққатини кўзғатмасликка уринарди, Шарлнинг шу пайтгача чироқ ёқиб ўтиргани чолнинг жиғибийронини чиқараётган эди. Амакиваччасининг ташвиши билан ётган Евгениянинг кулоғига

тун қўйнида жон бераётган одамнинг инграши эшитилгандай туюлди, бу ўлаётган одам қизнинг тасаввурарида Шарль эди; чунки кечкурун Евгения уни ранги бўздек оқарган, қайгудан изтироб чеккан ахволда қолдириб чиқиб кетган эди. Эҳтимол, у ўзини ўлдириб қўйгандир? Шу оннинг ўзида Евгения қалпоқли жун камзулчасига ўранди-ю, йўлакка чиқмоқчи бўлди. Эшик тиркишидан тушган ёруғ шуъла аввалига уни чўчитиб юборди: шуъла ёнғинга ўхшаб кўринди. Кейин Нанетанинг дўқ-дўқ юрган оёқ товушларини ва бир неча отларнинг кишнаганини эшитиб, дарҳол кўнгли тинчиди.

«Тагин дадам амакимнинг ўғлини ўғирлатиб юборса-я», — деди у ўзига ўзи савол бериб ва эшикни жижиралатмасдан, эҳтиётлик билан қия қилиб очди.

Бирдан қизнинг кўзи отасининг кўзлари билан учрашди, гарчи отасининг қарашлари номуайян бўлиб, ҳеч нарса кўрмаган бўлса-да, киз кўрққанидан донг қотиб қолди. Чоли тушмагур билан Нанета икковлари йўғонгина хода учларини ўнг елкаларига қўйиб, арқон билан шу ходага осилган бочкачани кўтариб кетишаётган эди. Бу хил бочкачаларни Гранденинг ўзи бўш вақтида орқа томондаги ошхонада ўтириб, эрмак учун ясарди.

— Вой, тавба! Мунчаям оғир бўлмаса! — деди Нанета секингина.

— Афсуски, булар хаммаси мис чақалар! — деди чоли тушмагур. — Кўзингга қара, шамдонни туртиб юборма.

Бу манзара зинапоя панжарасининг икки устунчаси ўртасига қўйилган бир дона шам билан ёритилиб турарди.

— Корнуайе, — деди Гранде, *in partibus*¹ хизматкорига қараб, — тўппончаларни олиб келганмисан?

¹ Бу ерда: вақтинча қоровуллик вазифасини ўтовчи маъносига.

— Йўқ, тақсир. Мис чақаларингиз учун нимадан ўркардик дейсиз!

— Ҳеч нимадан, — деди Гранде чол.

— Бунинг устига, — деб гапини давом эттирди ооровул, — отларни ўқдек учуриб кетамиз, чунки фермерлар сиз учун энг яхши отларини танлаб беришди.

— Майли, майли. Қаёққа боришимни уларга айтганинг йўқдир?

— Ўзим ҳам билганим йўқ-ку!

— Майли, арава мустаҳкамми?

— Бўлмаса-чи! Бунақаси бўлмайди, уч минг кадоқ ортисангиз ҳам кўтаради. Бу муштдай-муштдай бочкачаларингиз қанча келарди дейсиз!

— Ол-а! — деди Нанета. — Қанча келишини биз биламиз-да. Ўн, саккиз юз кадоқ келиб қолар.

— Овозингни ўчир, Нанета. Хотинимга мени, қишлоққа кетди деб айт. Тушки овқатга етиб келаман. Отларни учирасан, Корнуайе. Анжерга соат тўққиз бўлмасдан етиб боришимиз керак.

Арава жўнаб кетди. Нанета дарвозани тамбалаб, отни ечиб юборди ва карахт елкасини уқалаб уйқуга кетди. Шундай қилиб, теварак-атрофдаги кишилардан ҳеч ким Гранденинг жўнаб кетганини ҳам, унинг максadini ҳам билолмай қолди. Чоли тушмагур жуда ҳам хуфиясига иш кўрди. Олтин билан лиқ тўлиб олган бу уйда ҳеч ким ҳеч қачон сарик чақа ҳам сўрмаган эди. Эрталаб чол, портда айланиб юрганида, Нантда бошланган жуда кўп ҳарбий қурилишлар уфайли тилланинг баҳоси икки марта ошгани, тилла сотиб олиш учун Анжерга олибсотарлар ёпирилиб кетаётгани ҳақидаги хабарларни эшитган эди. Шунинг учун кекса виночи, ўзига қарам деҳқонларнинг отларини сўраб олиб, кечасиёқ Анжерга жўнаб кетди. Бундан мақсад — ўз қўлидаги тилла запасларини сотиб, ундан пушган пулларга давлат рентаси олиш, шу йўсин би-

лан яна биржада пул қийматиининг ўзгариши ҳисобига бирмунча пул ишлаб олиш эди.

Зинапоядаги гапларни эшитган Евгения:

— Дадам жўнаб кетяпти, — деди.

Уй яна сукунат қўйнига чўмди, араванинг узоқдан келаётган тарақа-туруқ овози секин-аста ўчиб, уйқуда ётган Сомюрга эшитилмай қолди. Шу пайт Шарль ётган хонадан тўсик оша инграган товуш эшитилди — бу товушни Евгения кулоқ билан эшитишдан олдинроқ юрак билан сизди. Эшик тиркишидан қиличнинг тигидай ингичка ёруғ шуъла тушиб, эски зинапоя панжарасини шарт кесган эди.

— Изтироб чекапти, шўрлик, — деди киз зинадан икки поғона кўтарилиб.

Иккинчи марта эшитилган ингрок кизни, йигитнинг хонаси олдидаги майдончага қадар кўтарилишга мажбур этди. У қия очик турган эшикни туртди. Шарль эски креслода бошини осилтириб ухлаб ётарди. Ерга етай деб, осилиб ётган қўлидан пат қалами тушиб кетган эди. Йигитнинг ёмон ётиб қолганлиги учун қийналиб нафас олаётганини кўрган Евгения бирдан кўркиб кетди ва шошилиб ичкарига кирди. У конвертга солиб елимланган ўнтача хатни кўрди-да... «Жудаям чарчаган бўлса керак», — деб ўйлади. Қиз, мактубларнинг манзилларини ўқий бошлади: *Извошсиз усталар ж. Фарри Брельман ва уларнинг шериклари ширкатига, кийим тикувчи ж. Бюиссонга, ҳоказо ва ҳоказо.*

«Афтидан, у, Франциядан тезроқ жўнаб кетиш учун ҳамма ишларини саришгалаб қўйганга ўхшайди», — деб ўйлади қиз. Унинг кўзи иккита очик ётган хатга тушиди. Бу хатлардан бирининг муқаддимасидаги «Қимматли Анетагинам...» деган сўзлар Евгенияни эсанкиратиб қўйди. Юраги дукиллаб ура бошлади, оёқларини ердан узолмай, донг қотиб қолди.

«Унинг қимматли Анетаси? Унинг севгилиси бор экан, демак, уни ҳам севишаркан! Умид учқунларим сўнди!.. Севгилисига нима деб ёзибдийкин?»

Евгениянинг мясида ҳам, қалбида ҳам бирдан шундай фикр туғилди. Қиз кўзини қаёққа тикмасин, ҳамма ерда, ҳатто полнинг чорқирра плиталарида ҳам шу сўзлар ўтдек товланиб намоён бўларди.

«Ҳалитдан воз кечишим керак ундан! Йўқ, мен бу мастубни ўқимайман. Чикиб кетишим керак... Борди-ю хатни ўқиб кўрсам-чи!..»

Евгения Шарлга термилиб туриб, унинг бошини аста кўтариб, креслонинг суянчигига қўйди. Шарль эса, ҳатто уйқусида ҳам онасини тапиб, унинг эрканашларини ва ўпичини уйғонмасдан туриб қабул этувчи чакалоқ сингари ҳузур қилиб ухлаб ётарди. Евгения, бамисоли онадай меҳрибонлик билан унинг осилиб ётган кўлини кўтарди, худди онадай астагина унинг бошидан ўпди. Лекин қандайдир иблис унинг куюғи остида «Қимматли Анета!» деган бир жуфт сўзни ҳамон такрорларди.

— Эҳтимол, яхши иш қилмаётгандирман, билиб турибман, лекин хатни ўқиб кўраман, — деди Евгения.

Қиз тескари ўгирилди, чунки унинг топ-тоза виждони нола чека бошлаган эди.

Умрида биринчи марта унинг юрагида ёмонлик билан яхшилик юзма-юз тўқнашган эди. Шу пайтгача у ўз қилмишлари учун бирон марта ҳам хижолат бўлиб қинарган эмас эди. Эҳтирос ва синчковлик туйғулари ҳовир уни ром қилиб қўйди. Евгения хатни ўқиркан, ҳар жумла сари юраги кенгайиб борди ва хатни ўқиб турган чоғида ўзини қуршаб олган изтиробли ҳарорат биринчи муҳаббат шодликларини унга яна ҳам лавзатлироқ намоён қилди.

«Қимматли Анета, ҳеч қандай инсон ақли олдиндан кўра билмайдиган оғир бир кулфат бошимга тушмаган-

да эди, бизни бир-биримиздан жудо қилишга ҳеч нарса қодир бўла олмас эди. Отам ўзини ўзи отиб қўйди; унинг ҳам, менинг ҳам бойлигимиз тамомила барбод бўлди. Мен олган тарбиямга кўра, ҳали бола ҳисобланиши мумкин бир ёшда егим қолдим; шунга қарамай, мен, кулаб тушганим тубсиз жарликдан мардоша қад кўтариб қутулиб чиқишим керак. Мен ҳозир, ярим кечагача ўз ҳисоб-китобларим билан шуғулландим. Агар Франциядан соф виждонли киши сифатида (албатта, бунга ҳеч шубҳа йўқ) чиқиб кетмоқчи бўлсам, у ҳолда, бахтимни синаб кўриш учун, Ост-Индия ёки Америкага жўнашимга ёнимда юз франк ҳам қолмайди. Шундай, менинг бечора Аннам, бойлик орттириш учун мен энг мудҳиш иқлимли ўлкаларга жўнайман. Айтишларига караганда, ўша томонларда дурустроқ ва тезроқ пул топиш мумкин экан. Парижда эса мен барибир қололмасдим. Менинг руҳим ҳам, вужудим ҳам банкрот одамнинг ўғлига нисбатан бўладиган таҳқирлар, совуқ муносабатлар ва нафратли боқишларга бардош бериш учун яратилган эмас. Э, худо! Икки миллион қарздор бўлиш!.. Бир ҳафта ичидаёқ, яккама-якка жангда мени ўлдириб қўйишади. Шунинг учун у ерга қайтиб бормайман. Хатто, сенинг муҳаббатинг, эркаклар қалбига малҳам бўлувчи муҳаббатларнинг энг латофатли ва садоқатли ҳисобланган сенинг муҳаббатинг ҳам мени у ерга жалб этишга қодир эмас. Эвоҳ! Махбубам, қани энди етарли пулим бўлганда, ҳозир сен истиқомат қилиб турган ерга қушдек парвоз қилардим, дудоқларингдан сўнгги марта бўса олардимки, бу сенинг қизғин бўсанг, ишларимнинг ўнгланиб кетиши учун менга куч бағишлаган бўлар эди...»

— Бечора Шарль! Хатти ўкиганим яхши бўлди. Ўзимнинг олтинларимни бераман, — деди Евгения.

У, кўз ёшларини артиб, яна мактубни ўқишга киришди.

«Қашшоқликнинг мудҳиш оқибатлари тўғрисида хали ҳеч ўйлаб кўрмаган эканман. Агар ёнимда йўлкира учун юз луидор пулим бўлганда ҳам, мол сотиб олиш учун ҳеч пулим қолмайди. Йўқ, ёнимда юз эмас, бир луидор ҳам қолмаса керак, ёнимда қанча пул қолиши Париждаги қарзларимни тўлагандан сўнгина маълум бўлади. Агар ёнимда ҳеч вако қолмаса, мен тўпнатлари Нантга бораман-у, оддий матрос сифатида бирон кемага хизматга кираман ва ёшлигида бир пули бўлмай туриб, Ҳиндистонга бориб бойиб қайтган жуда кўп вижоатли йигитлар каби иш кўра бошлайман. Бугун эрталабдан бошлаб мен ўз келажакимга совуққонлик билан қарай бошладим. Келажак ҳеч кимга менга нисбатан бўлганчалик мудҳиш туйилмаган, чунки мен отажонимнинг меҳрига қониб, ардоқларига мириқиб, дунёда энг яхши отанинг арзандаси бўлиб ўсганман; чунки мен зодагонлар даврасига қадам босишим билан махбубам Аннамнинг муҳаббатига муяссар бўлганман! Мен фақат ҳаётнинг гулларинигина кўрдим; бу хил хазур ҳаловат узок давом этиши мумкин эмас эди. Бундай бўлса ҳам, азизим Анна, парижлик энг латофатли хонимнинг ёқимли эркалатишларига ўрганган, унда вақтичовқликдан бошқа ҳеч нарса кўрмаган ва кўнгли истаган нарсани талаб қилганда, бу талаб отаси учун қонуни бўлган беғам йигитларга нисбатан менда мурдлик кўпроқдир. О... отажон! У вафот этди, Анета! Мана энди мен ўз ахволим тўғрисида, сенинг ахволинг тўғрисида ўйланиб қолдим. Бир кеча-кундузда мен анча кўриб қолдим. Азизим Анна, агар мени ўз ёнингда, Парижда олиб қолиш учун зеб-зийнатларингни, кийим-кўйимларингни, Операдаги ложангни ҳадя қилганимда ҳам енгилтак ҳаётимнинг барча харажатларини қоплай олмаган бўлар эдик, ундан кейин, бундай ҳадяларни қилган бул этиш учун менда куч ҳам топилмас эди. Демак, бугун биз умрбод видолашамиз...»

«Шарль у билан видолашяпти, ё парвардигор! О, қандай бахт!»

Евгения севинганидан бир сапчиб тушди. Шарль қимирлаб қўйди, қиз кўркканидан бадани жимирлаб кетди; лекин, бахтига, йигит уйғонмади. У яна ўқий бошлади:

«Қачон қайтаман? Билмайман. Ост-Индиянинг иқлими европалик одамни, айниқса, иш билан шуғулланувчи европалик кишини жуда тез қаритади. Ўн йил кейин юз берадиган воқеаларни тасаввур қилиб кўрайлик. Ўн йилдан кейин, қизинг ўн саккизга киради, у сенга дугона ва айни вақтда айғоқчи бўлиб қолади. Зодагонлар сени шафқатсиз таҳқирлайди, қизинг эса балки улардан ҳам ошириб юборар. Биз зодагон табақанинг бундай фиска-фужурлари намунасини ва қизларнинг кўрнамаклик қилганини ўз кўзимиз билан кўрганмиз; шулардан сабоқ олишимиз мумкин. Шу тўрт йил давом этган саодатли ҳаётимиз хотирасини худди мен сингари юрагининг энг чуқур ерида сақла ва агар қўлингдан келса, бахти қора дўстингга вафо қил. Бироқ мен бу тарзда талаб этишга журъат қилолмайман, чунки, кўриб турибсанки, азизим Анна, мен ўз кўрпамга қараб оёқ узатишим, ҳаётга шахсиятпараст кишидек қарашим, ҳаёт қандай бўлса, шунга кўникишим керак. Хуллас, мен ҳозирги янги ахволим заруриятларидан бири бўлган уйланиш тўғрисида ўйлашим керак; сенга очиғини айтсам, бу ерда — Сомюрда, амакимининг қизини кўриб қолдим, бу қизни кўрсанг, унинг қилиқлари, чехраси, идроки ва раҳмдиллиги сенга ҳам ёқарди; бундан қола берса, яна бу қизнинг, билишимча...»

Хат жумланинг ўртасида тўхтаганини кўрган Евгения ўзича: «Ёза бериб жуда чарчаган бўлса керак, хатни тугатолмабди», — деб қўйди.

У йигитни оқлаётганди! Модомики, шундай экан, су ифбатли қиз мактубда ўзи тўғрисида ёзилган сўзларнинг қанчалик совуқ эканини пайқай олармиди? Диний таълим олган, гуноҳдан беҳабар ва тоқиза қизлар сеҳрли муҳаббат салтанатига қадам кўйишлари биланок, ҳамма нарса уларнинг кўзида муҳаббат бўлиб акс этади. Улар ана шу муҳаббат салтанатида сайр этарканлар, ўз қалблари бахш айлаган ва сеvimли ёрларига порлоқ шуъла бўлиб жаранглаётган илоҳий нур кўйнига чўмган бўладилар; улар маҳбубларини ўзларининг ўтли туйғулари билан зийнаглайдилар, ажиб тафаккурлари билан бойтадилар. Аёл кишиларнинг хатоси ҳар доим деярли уларнинг яхшиликка эътиқоди ёки ҳақиқатга ишонувчанлигидан келиб чиқади. «Азизим Анета, қимматли маҳбубам» деган сўзлар Евгениянинг юрагида энг литофатли муҳаббат сўзлари каби янгради ва болалик чоғида черковдаги органда чалинган «Келингиз, тинрига сифинайлик» деган илоҳий садолар сингари рўҳини эркалаб, қулоғига хуш ёқди. Бунинг устига, Шарлнинг ханузгача йиғидан нам кўзлари ёш қизни муқаррар асир этишга қодир бўлган олижаноб юрак туйғуларидан далолат берарди. Отасини ҳаддан ташқари яхши кўрган, унинг ўлганига чин юракдан кўйгурган Шарлнинг қалбига меҳрибонлик бахш этган минба унинг дилидаги меҳр-муҳаббат туйғуси эмас, балки марҳум отасининг олижаноб фазилатлари эканлигини қиз қаёқдан билсин?

Жаноб Гийом Гранде ва унинг рафикаси доим ўз ўвилчаларининг барча орзуларини кондириб, ҳар жиҳатдан уни ўз бойликларидан баҳраманд қилиб, болада мудҳиш ғаразларнинг пайдо бўлишига йўл қўймадилар. Париждаги кўпчилик болалар озми, ёки кўпми бу хил ғаразлардан холи эмас эдилар. Бунинг сабаби — уларнинг орзу-ҳаваслари Париждаги хузур-

халоватлар ўртасида туғилади, маълум режалар белгиланади, лекин бу режаларнинг амалга ошиши доим пайсалга солинади, ота-оналарнинг ҳаётлиги туфайли доим кечиктириладики, бу ҳол болаларни рақжитади. Мана шунинг учун, отанинг сахийлиги Шарлнинг қалбида ҳақиқий меҳр, фарзандга хос чинакам, беғараз муҳаббат туйғусини пайдо қилди. Шундай бўлишига қарамасдан, ҳар ҳолда, Шарль Париж одатлари туфайли, Анетанинг ўзи туфайли ҳар бир нарсага ғараз билан қарашга ўрганган Париж фарзанди эди, хуллас, у йигит ниқоби остидаги чолга айланиб қолганди. Шарль бу жамиятдан жуда ёмон тарбия олди. Бу жамиятда бир оқшомнинг ўзида фикрлар ва сўзлар орқали суд мажлисида кўрилган жиноятлардан кўра кўпроқ жиноят қилинади. Бу жамиятда энг буюк ғоялар аскиябозлик билан топтаб ташланади. Бу жамиятда фақат ҳар нарсага «тўғри» қараган одамгина бирор обрўга эга бўлади. Уларнинг «тўғри» қарашлари эса қуйидагича: Ҳеч нарсага — ҳиссиётга ҳам, одамларга ҳам, ҳатто воқеаларга ҳам ишонмаслик: улар ўзлари сохта воқеалар вужудга келтирадилар. Бу жамиятда тўғри фикр юритиш учун, ҳар кун эрталаб киши дўстининг ҳамёнини салмоқлаб кўриши зарур, дипломатик равишда ўзини теваракдаги ишлардан юқори қўя билиши керак; на санъат асарлари, на олижаноб хизматлар, хуллас, ҳеч нарса билан олдиндан завқланмаслик керак; ҳар бир соҳада шахсий манфаатни энг асосий куч деб ҳисоблаш керак. Минг хил жинниликлардан сўнг, оқсуяк хоним нозанин Анета, Шарлни жиддий фикр юритишга мажбур этди; хушбўй қўллари билан Шарлнинг сочларини силаб туриб, унинг келажакдаги мавқеи тўғрисида гапирди; хоним йигитнинг соч толимини ўйнаб туриб, уни ҳаёт ғаразларига ўргатди; у йигитга аёлларга хос назокат бахш этди ва моддий манфаатпараст қилди.

Йигит икки томонлама бузилса ҳам, лекин бу яхши ид билан гўзал ва нафис бузилиш ҳисобланарди.

— Шарль, сиз тентак боласиз, — дер эди хоним йигитга, — сизни зодагонлар одатига ўргатишим жуда зийин бўлади. Сиз жаноб де Люпо билан жуда қўпол дуомала қилдингиз. Бу одам ортиқча ҳурматга сазовор эмаслигини мен ҳам жуда яхши биламан. Лекин абр қилиш керак, аввал у амалдорликдан тушсин, кейин истаганингизча масхара қилаверасиз. Кампан хоним бизга нима деганини биласизми? «Болаларим, ҳар қандай одам вазирлик таркибида турган чоғда, чига таъзим қилинг. Ўрнидан тушгач, уни хандакка тортишга кўмаклашинг. Қўлида амали бўлган чоғда, бамисоли худодек, амалдан тушгач, хандакка таптанган Маратдан ҳам паст, чунки Марат ўлик эди, эса тирик. Ҳаёт — пайдарпай хил келиб туришлардан иборат, ўзингни доим яхши вазиятда тутиш учун, сил келишлар усулини ўрганиш, уларга эргашинг керак». — деган эди.

Шарль, ўта даражада модага кириб қолган йигит эди, ўз ота-онаси туфайли у ҳеч қандай қийинчилик сўрмай, зодагонлар даврасида эркаланиб ўсди, шу сабабдан ҳам иродаси кучли эмас эди. Париж ҳаётининг пархналагаи Шарлнинг кўнглига онаси ўрнаштирган тоза олтин донасини чўза-чўза, ингичка ипга айлантирди; йигит бу олтинни авайлади, у ҳаёт гирдобида тийқаланиб тамом бўлиши керак эди. Аммо у вақтда Шарль фақат йигирма бир ёшга кирган эди, холос. Бу ёшдаги йигитларга ҳаётнинг мусаффолиги билан цил покизалиги бир-бирига пайванд бўлиб кетгандек уюлади. Одамнинг товуши, кўз қарани, қиёфаси, гўёнинг туйғулари билан узвий боғлангандек бўлади. Зотан, энг бағритош судья, ҳеч нарсага ишонмовчи тутасаддий, энг қаттиққўл судхўр ҳам, кўзлари фируна ёшлардан намиққан, пешонасида эса ҳали бирорта

ажин кўринмаган кишининг юраги қаримсиқ эканига, унинг гаразли нияти борлигига ишонишга журъат этмайди. Париж ахлоқининг қоидаларини амалда ишла-тиш учун Шарлга ҳеч бир қулай пайт дуч келмаган эди, мана шу тажрибасизлиги учун ҳам у ёқимтой эди. Лекин ўз ихтиёридан ташқари, унга худбинлик хислати сингиб қолганди. Париж кишисига нисбатан қўлланган сиёсий иқтисод куртаклари Шарлнинг юра-гида ҳам бўртиб қолгани учун, агар у қуруқ томо-шабинликдан ҳаёт воқелиги драмасидаги актёрга ай-ланса, куртаклар бетўхтов ўсиб чиқиши мумкин эди. Деярли ҳамма қизлар, ташқи қиёфаси билан мафтун этувчи ўктам йигитларнинг лаззатбахш ваъдаларига лаққа тушиб қўя қоладилар. Агар Евгения провинция-даги кўпчилик қизлар сингари эҳтиёткор ва зехдли бўлганда, амакисининг ўғлидаги муомала, гап-сўз ва хатти-ҳаракатлар ҳозирча унинг юрак талпинишига монанд эканлигини пайқаган ҳолда, унга ишонмас-лиги мумкинми эди? Қиз қутилмаганда юз берган таҳликали бир тасодиф туфайли йигитнинг ёш юраги-да сақланиб қолган самимий назокатнинг сўнгги ифо-дасига шоҳид бўлди ва йигит виждонининг охириги фарёдларини эшитишга муяссар бўлди. Шундан сўнг қиз, ўз тушунчасига кўра, муҳаббат туйғуси билан суғорилган бу мактубни столга қўйди-да, ухлаб ёт-ган амакиваччасини меҳрибонлик билан томоша қила бошлади: йигит чехрасида ҳаётнинг қўл урилмаган хом хаёллари қиз учун ҳамон акс этиб турарди; шу он Евгения уни умрбод севишга қасамёд қилди. Ке-йин у иккинчи бир мактубга кўз ташлади ва ўзининг бу янги адабсизлигига ортиқча аҳамият ҳам бермади. Иккинчи мактубни ҳам ўқий бошлаганининг сабаби фақат шунда эдики, Евгения бу мактубда ҳам, бошқа аёллар сингари ўз севгилисининг олижаноб хислатла-рини исбот қилувчи янги далиллар топмоқчи эди.

«Азизим Альфонс, бу мактубни ўқий бошлаганингда, менинг дўстларим қолмайди; лекин сенга шуни эътироф эшитишим керакки, дўстлик сўзини суиистеъ-мол этувчи зодагонларимиздан шубҳалансам-да, сенинг чинакам дўстлигингдан асло шубҳаланмадим. Шунинг учун ишларимни саранжомлашни сенинг зимманга юклайман ва менга қарашли барча нарсалардан бирор манфаат чиқаришингга умид қиламан. Энди, менинг қай аҳволга тушганимни билишинг керак. Менда ҳеч вақо қолмади ва мен Ост-Индияга жўнаб кетмоқчиман. Мен қарздор бўлган одамлардан эсимга тушганларига ҳозиргина хат ёздим, бу хат ичида ҳам уларнинг рўйхати бор, лекин рўйхатни ёддан тузганим учун унча аниқ бўлмаслиги мумкин. Менинг кутубхонам, жиҳозларим, от-уловларим ва шунга ўхшаш нарсаларим қарзларимни узишга етарлидир деб умид қиламан. Ўзим учун фақат баъзи арзимаган нарсалар савдогарчиликни бошлашимда яраб қолиши мумкин. Азизим Альфонс, буюмларимни сотишинг учун бу ердан сенга, ҳар эҳтимолга қарши, расмий ишонч қоғози юбораман. Сен ҳамма қуроолларимни ўзимга жўнат. Бритон итимни ўзинг ол. Ҳеч ким бу ажойиб ҳайвоннинг қадрига етмайди, шу сабабдан уни сенга тақдим этганим яхшироқ. Одатда ўлим тўшагида ётган киши васийга узук қолдиради, мен эса узук ўрнига шуни қолдиришни маъкул кўрдим. Мен Фарри, Брейльман ва шериклари ширкатада ўзим учун ниҳоят даражада қулай сафар фойтуни буюртирган эдим, лекин келтириб беришмади. Сен уларни мендан ҳақ талаб қилмасдан, фойтунни ўзларида олиб қолишга кўндир; агар улар бунга кўнмай, хизмат ҳақларини талаб қилсалар, ишқилиб, менинг ҳозирги аҳволимда номусимга иснод келтирмайдиган йўлни тута бер. Мен, ороллик қиморбозга ҳам олти луидор ютқизган эдим, албатта, шуни ҳам унга...»

— Акажоним! — деди Евгения, хатни қўйиб ва ёниб турган шамдан биттасини олиб, шипиллаганча ўз хонасига чиқиб кетди.

Бу ерда у ёқимли хаяжондан холи бўлмаган ҳолда, эман ёғочидан ясалган қадимий шкафнинг тортмасини очди. Бу шкаф уйғониш даври деб аталадиган замоннинг энг гўзал буюмларидаги бўлиб, тепасида машхур қирол саламандрасининг ярим сийқаланган тасвири кўришиб турарди. Евгения шкаф тортмасидан алвон ранг духобадан тикилган зар попукли дўппайган ҳамён чиқарди, хошиясидаги зар иплари ейилиб кетган бу ҳамён бувисидан қолган мерос эди. Кейин қиз зўр гурур билан ҳамённи қўлида салмоқлаб кўрди ва оз-озлаб тўплаган пуллари қанчага етганини аниқлаш учун, зўр иштиёқ бериб санашга киришди. Дастлаб, у, 1725 йилда, Иоанн V даврида тамғаланган йигирма дона Португалия тилла чирвонини ажратиб қўйди. Агар бу тиллани юриб турган пулга алмаштирилса, ҳар биттасига юз олтмиш саккиз франку олтмиш тўрт сантимдан берар эдилар — унга отаси шундай деб айтган эди. Бирок, уларнинг ҳақиқий баҳоси юз саксон франкдан эди, чиройлилиги ва ноёблиги жиҳатидан эса бу тангаларнинг тенги йўқ эди.

Сўнг қиз беш дона Генуя тилла чирвонини ажратди — булар ҳам ноёб тангалар эди; пулга алмаштириганда буларнинг ҳар қайсиси саксон етти франкдан турарди, лекин ишқибоз одам юз франк ҳам берарди. Бу тангалар қизга марҳум бобоси де ля Бертельердан қолганди.

Бундан кейин, Филипп V замонида, 1729 йилда тамғаланган уч дона испан пистולי чиқди. Бу тиллаларни де Жантибе хоним тақдим этган ва ҳар сафар битталаб тақдим этаётганда:

— Бу чиройли қушча, сап-сарикқина тангача тўқсон саккиз ливр туради. Буни эҳтиёт қил, кизим — коллекцияларингга чирой бағишлайди, — деган эди.

Булардан сўнг, 1756 йилда тамғаланган юз дона Голландия тилла тангасини олди, уларнинг ҳар қайсиси ўн уч франкдан турар ва Гранде чол ҳаммадан кўп шу тангаларни қадрларди (чунки ҳар битта тангада йигирма уч қиротдан¹ ортиқ тилла бор эди).

Ниҳоят, у ишқибозлар томонидан медаль билан тенг баҳоланадиган, мумсик одамлар ҳам жуда кадрлайдиган энг ноёб тангаларни олди. Булар: ҳар бирида йигирма тўрт қиротдан олтини бўлган Бобур шоҳ замонасининг энг ажиб тангалари — Мезон тамғаси босилган уч рупия ва Хулкар тамғаси босилган беш рупия тилла танга эди; бу тангаларнинг ҳар биттаси оғирлигига кўра ўттиз олти франку қирқ сантим турарди, лекин шинаванда одам индамасдан эллик франк ҳам берар эди.

Эжени² ҳаммадан кейин баҳоси қирқ франк турадиган кўшалок наполеондорни кўлига олди, бу тангани киз уч кун бурун отасидан олиб, бепарволик билан қизил ҳамёнига ташлаб қўйган эди.

Қизнинг ҳамёнидаги бойликлар қўл теккизилмаган яп-янги тангалардан иборат бўлиб, улар чинакам санъаткорона маҳорат билан яратилган эди. Вақт-вақти билан Гранде ота бу тангалар тўғрисида суриштирар, уларнинг юксак фазилатларини — қирраларининг чиройини, устининг ялтирашини, ҳали сийқаланмаган оҳорли ҳарфларининг гўзаллигини қизига намойиш қилиш учун, уларни қайта-қайта кўргиси келиб турарди. Лекин ҳозир киз на бу тангаларнинг ноёблиги тўғрисида, на отасининг хаваси тўғрисида, на отаси учун шу қадар қимматли ҳисобланган бу қимматбаҳо бойликдан жудо бўлиш хавфи тўғрисида ўйлар, билъакс, унинг хаёлида факат амакисининг ўғли бор эди. У тангаларни янглиша-янглиша ҳисоблаб, ахири кўлида беш миң саккиз юз франкка яқин нақд пули борлиги-

¹ *Қирот* — 0,2 граммга тенг оғирлик ўлчови.

² *Эжени* — Евгения.

ни аниқлади. Бу тилла пулларни, келишиб туриб, тахминан икки минг экюга сотиш мумкин эди. Бунчалик бойликни кўрган киз, севинчи ичига сифмай, дикир-дикир ўйноқлаб кетган боладай, қўлларини бир-бирига уриб, чапак чалиб юборди. Шундай қилиб, ота билан киз, ҳар қайсиси ўз бойликларини санаб чиқишди; ота ўз тиллаларини пуллаш учун санаган бўлса, Евгения уларни жўшқин ҳиссиёт гирдобига отиш учун санади. Қиз тангаларнинг ҳаммасини эски ҳамёнга қайта солиб, уни қўлига олди-да, ҳеч тарадудланиб ўтирмасдан яна юқорига кўтарилди. Амакиваччасининг пинхона қашшоқлиги кизни ҳозир тун эканлигини ҳам, одобни ҳам унутишга мажбур этди; айна вақтда унга соф виждон, фидойилик ва бахт-иқбол туйғуси куч бағишлаётганди.

Евгения бир қўлида шам, иккинчи қўлида ҳамён ушлаган ҳолда эшик остонасида пайдо бўлган пайт, Шарль уйғонди ва амакисининг қизини кўриб ажабланганидан, оғзини очганда, донг қотиб, унга қараб қолди. Евгения яқин келиб, шамдонни стол устига қўйди ва ҳаяжонли овоз билан гапира бошлади:

— Ака, сизнинг олдингизда гуноҳқорман, кечиришингизни сўрайман. Агар сиз кечирсангиз, худо ҳам бу гуноҳимдан кечади.

— Ўзи нима гап? — деб сўради Шарль, кўзларини ишқалаб.

— Мен манави иккита хатингизни ўқидим.

Шарль қизариб кетди.

— Очигини айтсам, — деб гапида давом этди киз, — қандай қилиб бунақа қилганимниям, нимага хонангизга кирганимниям сабабини билмайман. Лекин хатларингизни ўқиб кўрганим учун унчалик пушаймон қилмоқчи эмасман, бу хатлар менга сизнинг юрагингизни, кўнглингизни билишимга имкон берди ва яна...

— Яна нима? — деб сўради Шарль.

— Яна, сизнинг режаларингизни билиб олдим: сизга бирмунча пул зарур экан...

— Азизим!..

— Жимм-м, ака! Секинроқ гапиринг, яна уйғониб қолишмасин. Мана, — деди қиз ҳамённи очиб, — ҳеч нарсага муҳтожлиги йўқ, камбағал синглингизнинг гўшлаган пуллари. Шарль, буларни олинг. Бугун эргалаб ҳам мен пулнинг нималигига тушунмас эдим. Менга сиз тушунтирдингиз: пул — фақат бир восита экан, вассалом. Амакимнинг ўғли — туғишган акадек бўлади, шунинг учун синглингизнинг пулларини ҳеч тортинмай қарзга олишингиз мумкин.

Ёш қизларга хос хислати қанча бўлса, аёллик хислати ҳам шунча бўлган Евгения қўли қайтишини ўйламаган эди, амакиваччаси эса индамай турарди.

— Нахотки қўлимни қайтарсангиз? — деди Евгения ва юрагининг дукиллаши бу сукунат қўйнида баралла эшигила бошлади.

Амакиваччасининг ўйланиб туриши қизнинг кўзига хўрлиги келаётгандай туюлиб, унинг муҳтожлиги яна ҳам яққолроқ намоён бўлди, буни кўрган Евгения тиз чўкмоқчи бўлди.

— То мана шу тиллаларни олмагунингизча ўрнимдан турмайман! — деди қиз. — Акажон, ўтинаман, жавоб бериш!.. Мени ҳурмат қилсангиз, мурувватингиз бўлса, шуви олинг...

Шарль бу эхтиросли ўкинч нидосини эшитиб, синглисининг қўлини кўз ёшлари билан намлади ва шу қўлларни маҳкам ушлаб, қизни тиз чўктиришга қўймади. Йигитнинг қайноқ ёшларини ҳис қилган Евгения, дарҳол ҳамёнини олди-да, ичидаги олтинларни стол устига тўқди.

— Демак, кўндингиз-а, ростданми? — деди қиз, суюнганидан йиғлаб юбориб. — Ҳеч нарсадан кўрқманг, акажон, ҳали бадавлат бўлиб кетасиз. Бу олтинлар

сизга бахт келгиради, ахир, бир кун келиб, қайтиб берарсиз. Кейин яна, икковимиз ширкат тузамиз. Хуллас, сиз қандай шарт қўйсангиз, ҳаммасига қўнаман. Аммо сиз менинг манави тортигимга унча аҳамият бермаслигингиз керак.

Ниҳоят, Шарль ўз туйғуларини изҳор эта билди.

— Тўғри, Евгения, агар мен қўлингизни қайтарсам, пасткашлик қилган бўлар эдим. Бироқ тортиқ учун тортиқ, ишонч учун ишонч бўлиши керак.

— Нима тўғрисида гапиряпсиз, — деди чўчиб қиз.

— Кулоқ солинг, азиз синглим, хув анави жойда...

Шарль ганини тамом қилмасдан, комод устида турган чарм ғилофли тўрт бурчак қутичани кўрсатди.

— Ўша нарса, мен сизга айтсам, ҳаёгимдан ҳам азиз. Бу қутичани онам совға қилган. Бугун эрталабдан бери мен шу қутича ҳақида ўйладим, агар онам гўридан тирилиб турганда, ўзи меҳрибонлик билан тўлдирган бу қутича ичидаги олтин буюмларни ўзи сотиб, мени бу мушкул аҳволдан халос қилган бўларди, аммо менинг шундай қилишим мункирлик бўлади деб ҳисоблайман.

Евгения сўнги сўзларни эшитаркан, бир сесканиб кетиб амакиваччасининг қўлини маҳкам қисди.

Қиз билан йигит сукутга чўмиб, жиққа ёш кўзлари билан бир-бирларига қараб олишгач, Шарль гапида давом этди:

— Йўқ, йўқ, мен бу қутичани йўқ қилиб юбормоқчи ҳам эмасман, хатарли сафар чоғларида ёнимда олиб юрмоқчи ҳам эмасман. Азизим Евгения, буни сақлашни сизга топшираман. Ҳеч қачон киши ўз дўстига бундан кўра муқаддасроқ буюмни ишониб топширган эмас. Яна ўзингиз биласиз.

Шарль қутича турган ерга бориб, уни ғилофдан чиқарди, қошқоғини очди ва маҳлиё бўлиб турган қизга ҳасрат билан қутича ичини кўрсатди; қутичага

сарф этилган тилладан ҳам кўра унинг ишланиши кўп марта қимматлироқ эди.

— Сиз ҳавас билан томоша қилаётган бу нарса мен учун ҳеч нимага арзимади, — деди йигит қутича пружинасини босиб, қутичанинг тагини очаркан. — Мен учун дунёда энг қимматли нарса мана бу.

Шарль қимматбаҳо инжу гардиш ичига қўйилган Мирбель¹ хоним чизган икки портретни чиқарди.

— Вой! Мунча чиройли! Бояги сиз мактуб ёзган хоним шу эмасми?

— Йўқ, — деди Шарль кулимсираб. — Бу аёл менинг онам, мана бу менинг отам, келинойингиз билан амакингиз. Евгения, шу бебаҳо расмларни сақлаб қўйишингизни илтимос қилиб, қаршингизда тиз чўкишга тайёрман. Агар мен ҳалокатга учрасам-у, менга топширган озгина бойлигингиз нобуд бўлса, мана шу олтинлар унинг ўрнини босади. Бу портретларни фақат сизга ишониб қолдираман: сиз уларни сақлаш шарафига лойиқсиз. Лекин вақти келганда, ўзингиздан кейин бошқанинг қўлига тушмаслиги учун, бу расмларни йўқотиб юборинг...

Евгения жим турарди.

— Рози бўлдингиз-а, шундай эмасми? — деди йигит мулойим оҳангда.

Евгения амакиваччаси ҳозиргина айтган гапларни эшитиб, унга биринчи қарра маъшуқаларга хос нигоҳ ташлади, бу нигоҳда қанча маъно бўлса, шунча нозу қарашма ҳам бор эди. Йигит унинг қўлини ўз қўлига олди ва ўпди.

— Софлик фариштаси! Иккимиз ўртамиздаги муносабат ҳеч қачон пул билан ўлчанмайди, шундай эмасми? Бугундан бошлаб, бизга пул эмас, балки унга

¹ Мирбель хоним (1796–1849) — француз рассоми, портрет чизувчи.

бир қадар қиммат бериб турувчи ҳис-туйғулар раҳнамо бўлажак.

— Сиз онангизга ўхшар экансиз. Онангизнинг товуши ҳам, сизники сингари мулойим эдими?

— О, жудаям мулойим эди...

— Албатта, сиз учун шундай, — деди қиз кўзларини ерга қаратиб. — Хўп, Шарль, ётиб ухланг, менинг хоҳишим шу... Жуда чарчагансиз. Эрталабгача хайр.

Қиз қўлини оҳистагина амакиваччасининг қўлидан чиқарди; Шарль қўлига шам ушлаб қизни кузатиб қўйди. Остонага чиққанларида йигит:

— Оҳ, нега хонавайрон бўлдим! — деб нолиди.

— Назаримда, отам жуда бой бўлса керак, — деб жавоб қайтарди қиз.

Шарль қизнинг хонаси томонга бир қадам қўйиб, елкасини деворга суяди-да, гапида давом этди:

— Бечора синглим, агар отангиз бой бўлганда, менинг отамнинг ўлимига йўл қўймаган бўларди, сизни ҳам шу қадар мумсик ҳаёт қўйнига ташламасди, хуллас, бошқача яшар эди.

— Фруафонда ҳам отамнинг мулки бор.

— Фруафон қанча турарди дейсиз?

— Отамнинг узумзорлари, пичанзорлари бор...

— Арзимаган нарсалар! — деди Шарль афтини бужмайгириб. — Ҳеч бўлмаганда отангизнинг йилига йигирма тўрт минг ливр даромади бўлганда эди, мана шу совуқ, шумшук уйда яшармидингиз? — деб гапида давом этди Шарль чап оёғи билан хонага қадам қўйиб. — Демак, менинг кутичам шу хонада турадими? — деди у ўз фикрини хаспўшлаш учун эски комодни кўрсатиб.

— Энди бориб ухланг, — деди қиз, йиғиштирилмаган бўлмага йигитнинг киришига йўл қўймай.

Шарль чикди, икковлари табассум қилиб туриб бир-бирлари билан хайрлашишди.

Йигит ҳам, қиз ҳам бир хилда туш кўриш учун уйқуга кетишди, шундан бери Шарлнинг тушига ўз мотами ва бу мотам аро гул кириб чиқадиган бўлди.

Эрталаб Гранде хоним нонуштадан олдин қизининг Шарль билан сайр қилиб юрганини кўрди. Йигит ҳамон ёмгин эди, унинг ғуссали, азадор қиёфаси — кулфат чоҳига йиқилган ва бу чоҳнинг чуқурлигини кўргач, келажак ҳаёти нақадар мусибатли бўлишини сезган атамзада кишини эслатарди.

Онасининг юзидаги бесаранжомлик аломатларини кўрган Евгения:

— Дадам фақат овқат маҳали қайтиб келадилар, — деди.

Евгениянинг хатти-ҳаракатларидан, юз-кўзидан, овозининг майинлиги ва ипакдай мулойимлигидан ўз фикри билан амакиваччасининг фикрлари бир-бирига монанд эканлигини пайқаш қийин эмас эди. Уларнинг руҳлари оташин ишлар билан қовушган эди; балки бу қовушиш уларни бир-бирига қўшаётган қудратли кучни ўзлари хали сезмасларидан илгари содир бўлгандир. Шарль залда қолди, унинг ғуссасига бу ердагилар ҳам ҳамдард бўлишди. Учала аёлнинг ўзига яраша иши бор эди. Гранде уй ишларини ташлаб қўйганди, аммо бу ерга жуда кўп одам келиб турарди: томга тунука ёнувчи, зовур қазувчи, фишт ётқизувчи, ер қазувчи, дуррадгор, кўргончаликлар, деҳқонлар... Буларнинг бир хиллари иш ҳақи сўраб, бир хиллари ижара пули тўлаш ёки олиш учун келарди. Шу сабабдан, Гранде хоним билан Евгения ишчилар ва қишлоқ одамларига муомала қилиб, анчагача роса овора бўлишди. Нанета эса деҳқонлар тўлов ҳақи эвазига олиб келган озиқ-овқатларни ошхонадаги яшикларга жойларди. Қайси нарсани уйда қолдириш ва қайсисини бозорга чиқариб ситиш учун Нанета доим хўжайинининг амрини кутарди. Чоли тушмагур ҳам, кўпчилик помещиклар син-

гари, уйда истеъмомл қилиш учун винонинг энг ёмони-ни, меваларнинг эса ириб кетганларини олиб қолишга одатланган эди.

Гранде Анжерга олиб борган олтинларини ўн тўрт минг франкка ўтказиб ва давлат газнахонасидан, рента облигацияларининг сотиб олинган кунга қадар фоизлари тўлансин, деган гувоҳнома олиб, кечкурун соат бешларда уйга қайтиб келди. Корнуайени эса, ўлгудай ҳориган отларга ем бериш учун Анжерга ташлаб келаркан, отлар яхши дам олгач, шошилмасдан уйга қайтиб борарсан, деб буюрди.

— Мен Анжерга бориб келдим, хотин, — деди у. — Қорним оч.

— Кечадан бери ҳеч нима емадингизми? — деб қичқирди унга Нанета ошхонадан туриб.

— Ҳеч нима, — деб жавоб қилди чоли тушмагур.

Нанета суюқ овқат олиб келиб қўйди. Бутун оила дастурхон атрофида ўтирганда, чолдан топшириқ олиш учун уйга де Грассен кириб келди. Гранде ота жиянига, ҳатто, қайрилиб ҳам қарамади.

— Овқатингизни ея беринг, Гранде, бахузур, — деди банкир. — Гаплашиб ўтира берамиз. Нант учун тилла сотиб олгани Анжерга жуда кўп одам келган эмиш, у ерда тилланинг баҳоси қанчадан экан, билмайсизми? Мен тилла жўнатмоқчиман.

— Жўнатманг, — деди чоли тушмагур, — ҳозир у ерда тилла ошиб-тошиб ётибди. Биз иккимиз қалин дўстмиз, шунинг учун сизни бекорга вақт сарф қилишдан халос қилмоқчиман.

— Лекин, у ерда тилланинг баҳоси ўн уч франку эллик сантимга чиқибди.

— Яхшиси, чиққан экан, денг.

— Қай гўрдан пайдо бўлибди дарров?

— Мен бугун кечаси Анжерга боргандим, — деди Гранде, овозини пасайтириб.

Банкир ажабланганидан бир сесканиб тушди. Шундан кейин де Грассен билан Гранде гоҳ-гоҳда Шарлга қараб қўйиб, бир-бирларининг қулоқларига шивирлаб гапира бошлашди. Собиқ бочкачи банкирга мурожаат қилиб, ўзи учун юз минг ливрга давлат рентаси сотиб олишни сўраганда, де Грассенда, шубҳасиз яна ажабланиш аломатлари пайдо бўлди.

— Жаноб Гранде, — деб у Шарлга мурожаат қилди, — мен Парижга кетяпман, агар бирорта топширингиз бўлса...

— Хеч қандай топширигим йўқ, тақсир. Ташаккур, — деди Шарль.

— Ташаккурни қуюқроқ айта беринг, жиян. Де Грассен жаноблари Гийом Гранде фирмасининг ишларини тўғрилагани кетяпти.

— Бирор умид борми? — деб сўради Шарль.

— Ахир, сиз менинг жияним эмасмисиз? — деди бочкачи жуда уста мағрурлик билан. — Сизнинг номусингиз — бизнинг номус! Ахир, сиз Гранде эмасмисиз?

Шарль ирғиб ўрнидан турди ва Гранде отани кучоқлаб олди, ранги оқариб, ташқарига чиқиб кетди. Евгения отасига маҳлиё бўлиб ўтирарди.

— Хўп, хайр энди, меҳрибон дўстим Грассен, мен итоатли қулингизман, лекин сиз ўша жанобларни кўндириб, менга ишни қойил қилиб келинг!

Дипломатлар бир-бирларининг қўлларини сиқишди; собиқ бочкачи банкирни эшикка қадар кузатиб қўйди; сўнг эшикни беркитиб, залга қайтиб кирди-да, ўзини креслога ташлаб, Нанетага деди:

— Қарағат виносидан олиб чиқ!

Лекин чол хаяжонланганидан ўз ўрнида тинч ўтиролмади, ирғиб турди-да, жаноб де ля Бертельер портретига тикилди ва Нанетанинг таъбирича, рақс муқомларига тўғрилаб хиргойи қила бошлади:

Француз гвардиясида отам хизмат қилганди...

Нанета, Гранде хоним, Евгения индамасдан бир-бирларига қараб кўйишди. Виночи чолнинг хурсандчилиги авжига чиққанда, ҳар сафар аёлларнинг кайфи учиб кетарди.

Алламаҳал бўлиб қолди. Бугун ҳаммадан олдин Гранде отанинг уйқуси келди. У уйқуга ётганида уйдагиларнинг ҳаммаси ҳам ётиши керак эди; бу ҳол бамисоли «Қирол Август май ичган пайтда бутун Польша маст бўлади»¹ деб айтилган жумлага жуда ўхшаб кетарди. Бундан кейин, Нанета, Шарль ва Евгения ҳам хўжайиндан кам чарчашмаган эди. Гранде хоним бўлса, эри нимани хоҳласа шуни қиларди, ухласа — ухлар, овқатланса — овқатланар, чой ичса — чой ичар, юрса — юрар, турса — турарди. Бироқ, ётиш олдидан овқатни ҳазм қилиш учун ажратилган икки соат ичида, бочкачи ҳар қачонгидан кўра хушчақчақроқ кайфиятда бўлиб, ўзининг махсус ҳикматли сўзларини устма-уст ёғдириб турдики, бу ўринда улардан биттасини мисол келтирсак, унинг қай даражада ўткирлиги маълум бўлади.

Чол қарағат виносини ичиб бўлиб, кўлидаги қадахига қараб деди:

— Лабингга теккизишга улгурмасдан, бўшаб кўя қолади! Биз ҳам худди шундаймиз. Айни вақтда ҳам яшаш, ҳам яшамаслик мумкин эмас. Чирвонларингни қанча сарфласанг ҳам қамаймаса. Шундай бўлганда, турмуш жудаям тотли бўларди.

Чол хушчақчақ ва меҳрибон бўлиб қолди. Нанета чархини кўтариб келганда, у:

¹ «Қирол Август май ичган чоғда бутун Польша маст бўлади» — Пруссия қиролининг Саксония курфюрсти (бадавлат князи) Август тўғрисида юборган сатирик мактубидаги сатрлардан, Августни катта бойлар Польша тахтига ўтказган эдилар.

— Сен, чарчаган бўлсанг керак, ип йигиришни йиғиштириб қўя қол, — деди.

— Ҳечқиси йўқ! Бўлмаса зерикиб қоламан, — деди чўри.

— Бечора Нанета! Қарағат виносидан тотиб кўрасанми?

— Ҳа, бунисига йўқ демайман: бекаойим бунака винони дорихоналардан ҳам яхшироқ тайёрлайдилар. Улар тайёрлаган винони бамисоли шифобахш дори дейсиз.

— У киши қандни жуда кўп соладилар, шунинг учун ҳеч хиди қолмайди, — деди чоли тушмагур.

Эртаси куни эрталаб оила аъзоларининг ҳаммаси роса соат саккизда нонушта қилгани тўпланишди. Юз берган кўнгилсиз ҳодисага қарамай, улар ўзларини табиий равишда бир-бирларига меҳрибондек намоёиш қила бошладилар.

Юз берган бахтсизлик Гранде хоним, Евгения ва Шарлни бир-бирларига жуда тез яқинлаштирди. Нанета ҳам беихтиёр, ўзини уларга ҳамдард деб ҳис қиларди. Тўртовлари бамисоли аҳил бир оила аъзоларига ўхшашарди. Виночи чолга келсак, у нафсини қондириб олгани ва енгилтак жиянини Нантгача кирасини тўлаб, ҳадемай жўнатиб юборишга кўнгли гўк бўлгани учун, Шарлнинг уйда туришига бепарво қарайдиган бўлиб қолди. Чол, ўз таъбири билан айтганда, болаларга, яъни Шарль билан Евгенияга тўла эркинлик бериб қўйди. Улар Гранде хонимнинг назорати остида кўнгиллари тусаган ишни қила билишар, чунки ахлоқ ва дин масаласида чол Гранде хонимга мутлақо ишонч билдириб қўйган эди. Пичанзорларни ва йўл бўйидаги ариқларни тартибга солиш, режалаш, Дуара бўйига тераклар эктириш, Фруафон фермаларидаги кишки ишлар чолнинг вақтини мутлақо банд этган эди.

Шу пайтдан бошлаб, Евгения учун мухаббат баҳори бошланди. Ўзи йигиб юрган тиллаларини амакисининг ўғлига топширган кечадан бери, қизнинг кўнгли ҳам шу тиллаларга қўшилиб топширилган эди. Ягона бир сирга ҳамдам бўлган йигит билан қиз, бир-бирлари билан кўз уриштириб, орзулари бир эканини изҳор этишар, бу изҳори дил уларнинг туйғусини янада теранлаштирар, уларни бир-бирларига яна ҳам меҳрибонроқ, яна ҳам дилкашроқ қилиб, борлиқ ҳаётдан юқорироқ кўярди. Уларнинг гапириш оҳанглиридаги қандайдир мулойимликни ва нигоҳларидаги меҳрибонлик аломатларини қариндошликлари оқлай олмайдими? Шунинг учун Евгения эндигина намоён бўлган мухаббат туйғуларидан маъсумона шодланиб, амакиваччасининг бошига тушган мусибатни завқ-шавқ билан пасайтиришга уринди. Мухаббатнинг бошланғич дамлари билан ҳаёт ўртасида жозибали ўхшашлик йўқмикин? Ахир, гўдак болани майин овоз ва меҳрибон нигоҳ билан эркалаб аллалашмайдими? Уларга келажакни зарга кўмиб, дабдабали қилиб кўрсатадиган дилрабо эртақлар сўзлашмайдими? Ширин умидлар унинг боши узра доим нурафшон қанотларини соябон қилиб турмайдими? У гоҳ шодликдан, ўйинчоқ қаср қуриш учун йиққан тошларни талашиб, ёки узиб олиниши биланок унутиб юбориладиган гулдасталардан хархаша чиқариб жанжаллашмайдими? Ҳар бир дами ғанимат билиб, ҳаёт йўлида доим олға талпинмайдими? Мухаббат бизнинг иккинчи марта қайтадан туғилишимиздир.

Евгения билан Шарль учун болалик ва мухаббат бир бутун нарса эди: уларнинг бу биринчи эҳтирослари болаликка хос барча хусусиятлар билан қоришиқ эди; айниқса, шу маҳалда уларнинг кўнглига вусса аралашгани учун бу мухаббат уларнинг юрагини енгиллатиб турарди. Бу мухаббат туғилган кунидан бошлаб мотам либосига ўралиб яшади, шунинг учун ҳам қулаб ту-

гаётган уйдаги провинциал соддалик билан дурустрок
эипслашди. Амакисининг кизи билан хилват ховлидаги
будук ёнида бир-икки оғиз гаплашиб, бирга боғ ичига
гиришиб, пўпанак ўт босиб ётган ўриндиқда кун бот
инча бирга ўтиришиб, гоҳо бирорта сафсата сотишиб,
гоҳо черков пештоқи остидаги жимлик каби девор
силан уй ўртасида ҳукм сурган жимликка чўмишиб,
Шарль муҳаббат туйғусининг муқаддаслигига иқроп
ўлди; ахир зодагон хоним, унинг қимматли Анетаси,
уни фақат муҳаббатнинг жўшқин хаяжонлари билан
таништирган эди, холос. Бугун у, чинакам ва по
лиза муҳаббат учун Париждаги карашмали, сергаш
лиш, серхашам ишқибозликлардан воз кечди. Ҳозир
эзи яшаб турган бу уйдаги урф-одатлар энди унга
улгили бўлиб туюлмас, чунки бу уй унга ниҳоятда
адрдон эди. Эрталаб, Гранде ота озиқ-овқат ўлчаб
сергани келгунча, Шарль бир неча дақиқа Евгения
силан гаплашиш учун ташқарига чиқар, лекин зинадан
қоли тушмагурнинг оёқ товуши эшитилиши билан боғ
ичига қочарди. Хатто Евгениянинг онасидан ҳам сир
оқланувчи, Нанета эса, кўриб кўрмасликка соладиган
бу эрталабки учрашувнинг бир қадар жиноий эканли
ни, ер юзидаги энг беғараз бу муҳаббатни ман этилган
райф-сафолар енгилтаклигига ўхшатиб юборарди.

Нонуштадан кейин, Гранде амаки ўз ерлари ва
торхоналарини айланиб келгани кетганда, Шарль уйда
елинойиси ва амакиваччаси билан қолиб, она-бола
нинг ишлашини томоша қилишдан, калава чуватиш
чун қўлини узатиб ёрдамлашишдан ва уларнинг еп
ил-елпи гапларига кулоқ солишдан беҳад завқланиб
тирарди. Дунё ташвишларидан беҳабар бу аёлларнинг
ўнглидаги гўзал хислатларни очиб кўрсатган, қарийб
монастирь турмушига ўхшаб кетадиган бу ҳаётнинг
оддалиги Шарлни жуда таъсирлантирди. У бундай
ни хулқ-одатлар Францияда бўлиши асло мумкин

эмас, лекин Германияда бўлса ажаб эмас, ўшанда ҳам, фақат афсоналарда ва Август Лафонтен¹ романларида бўлиши мумкин, деб хаёл сурарди. Орадан кўп вақт ўтмай Евгения Шарлнинг назарида Гёте асарига Маргаританинг ҳали иффатини йўқотмаган юксак камолоти сифатида намоён бўлди. Йигитнинг нигоҳлари, унинг сўзлари бечора кизни тобора кўпроқ мафтун қила бошлади ва ниҳоят қиз муҳаббат оқимига шавқ билан кўксини тутди; сувда сузиб юрган одам соҳилга чиқиб дам олиш учун мажнунтол новдасига тирмашигандай, қиз ҳам ўз бахтига маҳкам ёпишиб олган эди. Лекин ҳижрон соатининг яқинлиги ташвиши физиллаб ўтиб бораётган бу бахтиёр кунларнинг энг қувончли дамларига кўланка солмадимикан? Ҳар куни биронта арзимас ходиса ҳижрон дамларининг яқинлилигини эслатиб турарди. Айтгандек, де Грассен жўнаб кетгач, уч кундан кейин жаноб Гранде Шарлни район судига олиб борди. Шарль судда ўз отасининг меросидан воз кечганлиги тўғрисидаги қоғозга имзо чекиши керак эди. Бу маросим, провинцияда яшовчиларга хос тантана билан ўтказилди. Мудҳиш воз кечиш! Муртадликнинг бир тури. Шарль, бири — де Грассен номига, иккинчиси — ашёларини сотишга буюрган дўсти номига ёзилган иккита ишонч қоғозини тасдиқлатиш учун нотариус Крюшонинг хузурида ҳам бўлди. Бу ишлардан кейин, чег эл паспорти олиш расмийларини бажариш керак эди. Ниҳоят, Шарль Парижга хат ёзиб олдирган содда аза кийими етиб келгач, Сомюрдаги кийим тикувчини чақириб, унга ўзининг барча кераксиз кийим-кечакларини сотди. Унинг бу қилган иши айниқса Гранде амакига ёқиб тушди.

— Мана энди бинойидек одам бўлдингиз, чиндан ҳам кемага тушиб, бойлик орттиргани сафарга чиққан

¹ *Август Лафонтен (1758–1831) — немис адиби.*

одамга ўхшабсиз, — деди Гранде қора мовут камзул кийган Шарлни кўриб. — Маъкул, жуда маъкул.

— Амин бўлинг, тақсир, — деди Шарль унга жавобан, — мен ҳам кўрпамга қараб оёқ узатишни биламан. — Сўнг у чолга бир сиқим тилла кўрсатди.

— Бу нима? — деди чоли тушмагурнинг кўзлари ўйнаб.

— Тақсир, мен ўз бисотимдаги бирон нарсага арзийдиган, ҳар хил тўғноғич, узук ва шунга ўхшаш барча ортиқча буюмларни йиғдим, лекин Сомюрда ҳеч кимни танимаган бўлганим учун сиздан илтимос, шуни эрталаб...

— Шуни сиздан сотиб олайми? — деди Гранде унинг гапини бўлиб.

— Йўқ, амакижон, менга бирорта ҳалол одамни кўрсатсангиз-у, шуни...

— Менга беринг, жияним. Тенага чиқиб, буларни сизга бир сантим ҳам хато қилмасдан, аниқ баҳолаб тушаман. Заргарлик буюмларида, — деди чол, узун занжирни синчиклаб кўраркан, — ўн саккиз-ўн тўққиз кирот тилла бўлади.

Чоли тушмагур куракдай қўлини чўзиб, тилла буюмларни сиқимлаб олиб чиқиб кетди.

— Синглим, — деди Шарль, — мана бу иккита тўғноғични сизга тақдим этишга рухсат этсангиз: энг учи-га лента қадаш учун керак бўлади. Билагузук сингари сиқиб туради, бу ҳозир жуда мода бўлган.

— Жоним билан қабул қиламан, — деди қиз йигитга маъноли нигоҳ ташлаб.

— Келинойи, мана бу онамнинг ангишвонаси. Мен уни сафар қутичамда жуда авайлаб сақлаб юрган эдим, — деди Шарль, Гранде хонимга чиройли олтин ангишвонани узатиб. Гранде хоним бу хил ангишвонани ўн йилдан бери орзу қиларди.

— Сизга қандай миннатдорчилик изҳор этишга ҳатто ожизман, иним, — деди кекса она кўзларига ёш

олиб. — Эрталаб ҳам, кечкурун ҳам намоз ўқиганимда, доим сизнинг ҳақингизга, сафарда юрганлар ҳақига астойдил дуо қилиб тураман. Агар мен ўлиб кетсам, бу қимматбаҳо совғани Евгения сақлаб қўяди.

— Буюмларингиз тўққиз юз саксон франку етмиш беш сантим туради, жиян, — деди Гранде, эшикни очиб. — Лекин буни сотиб юриш ташвишидан сизни озод қилиш учун, бу пулни сизга мен... Ливр ҳисобида тўлаб қўя қоламан.

Луара соҳилида «ливр ҳисобида тўлаш» деган сўз, олтин ливрга тенг экю ҳеч чегирилмасдан, олти франк ҳисобига ўтади, деган маънони билдирарди.

— Сизга буни таклиф этишга журъат этолмай тургандим, — деди Шарль, — бироқ ўз буюмларимни сиз яшаб турган шаҳарда сотиб юриш ҳам ҳеч одобдан эмас. Кир қўйлакни ўз уйингда юв, деган Наполеон. Шунинг учун бу такаллуфингиздан ғоят миннатдорман.

Гранде қулогини қашлаб қўйди, орага бир дақиқача сукут чўқди.

— Муҳтарам амаки, — деди Шарль, чолни хафа қилиб қўйишдан кўрққандай эҳтиётлик билан гап бошлаб, — синглим билан келинойим мендан эсдалик учун арзимас ҳадя қабул қилиб, дилимни хушнуд этишди, энди сиз ҳам мана бу бир жуфт тўғноғични қабул этсангиз; энди булар менга керак эмас: бу тўғноғичлар сизга мусофир юртларида юрган, мана шу оиладан бўлак ўзга ҳеч яқин кишиси бўлмаган бахти қора йигитни эслатиб туради.

— Болам, болам, ўзингизни бунчалик койитиш ярамайди... Қани, хотин, сен нима олдинг? — деди чол, очкўзлик билан хотини томонга ўгирилиб. — О, тилла ангишвона-ку!.. Сенда нима, қизим? Хм! Гавҳар тўғноғич!.. Майли, қўлинг қайтмасин, бера қол тўғноғичингни, — чол Шарлнинг қўлини қисиб, давом этди: — Лекин... Сен, Хиндистонга қадар йўлқирангни

ўлашимга... Ҳа, кирангни тўлашимга розимисан? Ҳа, ўзим йўлкирангни тўламоқчиман. Бунинг устига, биланми, ўрлим, зийнат буюмларингни баҳолаганда, мен бақат улардаги тилланинг оғирлигини ҳисобга олдим, оҳтимолки, заргарнинг иши учун ҳам бирор нарса униб қолар. Масала ҳал! Мен сенга бир ярим минг франк бераман... Ливр ҳисобида. Менга Крюшо қарз бериб туради; ҳозир уйда ўзимнинг сариқ чақам ҳам тўқ, эҳтимол, Перроге ферма ҳақини кечикиб бўлса ҳам олиб келиб қолар! Ҳа, ҳа, унинг олдига кириб сўрай-чи!

Чол шляпасини олди, кўлқопларини кийиб уйдан чиқди.

— Демак, кетадиган бўлдингизми? — деди Евгения Шарлга қайғу ва шавқ аралаш қараб.

— Кетиш керак! — деди Шарль бошини қуйи солиб.

Бир неча кун бўлдики, Шарлнинг қиёфасида бошига ташвиш тушган, лекин ўз зиммасида ётган буюк вазифаларнинг барча оғирлигини тушунадиган ва айни вақтда ана шу бахтсизликдан янги мардона куч эмадиган кишига хос қилиқлар, ҳаракатлар ва аломатлар намоён бўла бошлаган эди. Энди у ортиқ хўрсинмас, катта одамга ўхшаб вазмин бўлиб қолганди. Евгения ҳам унинг дағал қора мовут кийим кийиб, тенадан тушиб келаётганини кўрди-ю, амакиваччасининг характерига ҳар қачонгидан яхшироқ баҳо берди. Бу костюм Шарлнинг оппоқ оқариб кетган юзига ва маъюс қиёфасига жуда ярашган эди. Шу куни иккала аёл мотам либоси кийишди ва Шарль билан бирга черковга бориб, у ерда Гийом Гранде арвоҳига дуо ўқитишди.

Иккинчи нонушта маҳалида Шарль Париждан бир неча хат олди ва уларни ўқиб чиқди.

— Қалай, акажон, ишларингиздан хурсандмисиз? — деб оҳистагина сўради Евгения.

— Ҳеч қачон бунақа саволларни берма, қизим, — деди Гранде. — Нима кераги бор! Мен сенга ўз ишларим тўғрисида гапирмайман-ку, нимага сен акангнинг ишларига аралашасан? Бола-боёқишни тинч қўй.

— О! Менда ҳеч қандай сир йўқ, — деди Шарль.

— Ҳай-ҳай-ҳай! Жияним, шуни кулофингга қуйиб олгинки, тижорат ишларида ҳеч сир бой бериш керак эмас.

Ошиқ-маъшуклар боғда ёлғиз қолишгандан кейин, Шарль Евгенияни ёнғоқ дарахти остидаги эски ўриндикқа ўтқазиб деди:

— Дўстим Альфонсга ишониб, янглишмабман, у менга катта яхшилик қилиб, ҳамма ишларимни пухталлик ва ҳалоллик билан саранжомлабди. Париждаги ҳамма қарзларим тўланибди, бутун жиҳозларимни яхши баҳо билан пуллабди. Кейин у узоқ мамлакатларга сузувчи бир капитаннинг маслаҳатига кўра, кўлида ортиб қолган уч минг франк пулга Ост-Индияга кўп фойда олиш мумкин бўлган ҳар турли Европа безанчиқларини сотиб олибди. Юкларимни тўғри Нантга жўнатибди, у ерда Явага борадиган кемага юк ортилаётган эмиш. Яна беш кундан кейин, Евгения, биз иккимиз умрбод ёки ҳар ҳолда, узоқ муддатда видолашамиз. Мен олиб кетаётган ўн минг франклик мол, иш бошлаш учун унча етарли эмас — бу молларни иккита дўстим тўғрилаб берди. Бир-икки кун ичида қайтиб келиш тўғрисида ўйлашнинг ҳам ҳожати йўқ. Азизим, ҳаётингизни менинг ҳаётим билан боғламанг: мен ҳалок бўлиб кетишим мумкин: эҳтимол, сизга бадавлатроқ одам дуч келиб қолар...

— Сиз мени севасизми? — деб сўради қиз.

Йигит чуқур маъно ва чуқур туйғу билан:

— О, албатта, севганда қандай? — деб жавоб қайтарди.

— Мен сизни кутаман, Шарль. Вой ўлай! Дадам дераза олдида турибдилар, — деди қиз, кучоклашчун яқин силжиган амакиваччасининг қўлини нари туриб.

Қиз эшик томонга қараб қочди. Шарль унинг кетидан юрди; йигитни кўрган қиз, зина олдида бориб, ташқи эшикни очди; кейин қаёққа бораётганини ўзи ҳам яхши тушунмай, Нанетанинг қазноқчаси ёнига, дахлизнинг энг қоронғи ерига бориб қолди; шу пайт қизнинг орқасидан келаётган Шарль унинг қўлидан тшлаб, ўзига тортди ва белидан кучоклаб, астагина бағрига босди. Евгения ортиқ қаршилик кўрсатмади, олар бир-бирларидан ширин бўса олишди; бу бўса энг юкиза, энг шодиёна ва жамики бўсалар ичида энг жўшқин бўса эди.

— Азизим Евгения, ака бўлишдан кўра амакивачча бўлган яхши, чунки у сенга уйланиши мумкин, — деди қизга Шарль.

— Илойим, айтганингиз келсин! — деб қичқириб юборди Нанета, қазноқчасининг эшигини очиб.

Ошик-маъшуклар чўчиб кетиб, ура залга қочишди. Бу ерда Евгения дарров ишпечини қўлига олди, Шарль эса Гранде хонимнинг дуо китобини олиб, ундан Биби Марям тўғрисидаги оятни ўқий бошлади.

— Ана шунака! — деди Нанета. — Ҳаммамиз ҳам художўймиз.

Шарль ўзининг жўнаб кетмоқчи бўлганини айтгандан бери, Гранде жиянига жуда раҳми келаётганини ҳаммага намоиш қилиш ниятида, бесаранжом бўлиб, ҳар томонга зир югуриб қолди; пулсиз битадиган ишларда ниҳоятда сахийлик кўрсатди; жиянининг юкларини яшиқларга жойловчи одам қидириб кетиб, жуда қиммат олар экан, деб қайтиб келди. Шундан сўнг ўзи яшиқ ясашга киришиб, бисотидаги ҳамма чирик тахталарни ишлатиб юборди. Тахталарни рандалаш, текис-

лаш, бараварлаш, белдамчилар қоқиш учун сахарлаб турадиган бўлди. Ниҳоят, бир неча яшик ясаб, Шарлнинг бутун анжомларини шу яшикларга жойлади. Бу юкларни унинг ўзи Луара дарёсида юрадиган кема орқали жўнатишга, суғурта қилдиришга ва ўз вақтида Нантга етказиб беришга ваъда қилди.

Даҳлизда олинган бўсадан кейин, Евгения учун вақт гўё жуда ҳам тез ўтаётгандек туюла бошлади. Баъзан у амакиваччаси билан бирга жўнаб кетишни хоҳлаб қоларди. Ёши улғайиб, вақт ўтиб, касаллик билан ўлиб, ишқилиб, одамзоднинг бошидаги турли кулфатлар сабабли кун сайин муддати қисқариб турувчи эҳтиросларнинг энг кучлиси бўлган муҳаббат дардини бошдан кечирган кишигина Евгениянинг бу азобларини тушуниши мумкин эди. Кўпинча у бовда айланиб юриб йиғлар, энди унга боғ ҳам, уй, ҳовли, шаҳар ҳам жуда тор кўринарди; у ҳалитдан, поёнсиз денгиз сатҳларига хаёлан парвоз қилаётганди.

Ниҳоят, Шарлнинг жўнаб кетишига бир кун қолди.

Эргалаб, Гранде билан Нанета йўқлигида, икки портрет солинган қимматбаҳо қутича, жавоннинг калит билан кулфланувчи ягона яшигига тантанали равишда жойлаштирилди, қизнинг бўшаган ҳамёни ҳам шу яшик ичида ётарди. Қимматбаҳо қутичани жойлаштириш пайтида кўз ёши ҳам, бўсалар ҳам жуда се-роб бўлди. Евгения калитни кўкрагига яширган чоғда, Шарль худди ўша калит яширинган жойдан ўпмоқчи бўлган эди, қиз қаршилик қилолмади.

— Энди калит ҳеч қачон бу ердан йўқолмайди, азизим.

— Менинг юрагим ҳам доимо шу ерда бўлади.

— Оҳ, Шарль, бу яхши эмас, — деди қиз норози оҳангда.

— Ахир, биз эр-хотин эмасмизми? — деди йигит. — Сен менга сўз бердинг, менинг ҳам ваъдамни қабул эт!

— Мен сеники! Мен ҳам сеники! — деган сўзлар барабар эшитилди шу чоқ.

Ер юзида бундан покиза ваъда бўлган эмас: Евгениянинг рухий поклиги Шарлнинг севгисини бир лаҳза мўътабар қилди.

Эртаси кун эрталабки нонушта ғамгин ўтди. Ўз туйғуларини эркин изҳор этувчи Нанета ҳам Шарль тақдим этган зар чопон билан бўйнига тақадиган крестга қарамасдан, кўзига ёш олди.

— Боёқиш йигит, денгизга кетяпти. Уни ўз панохингда асра, э худо!

Соат ўн яримда бутун оила Шарлни Нантга кетадиган дилижонга кузатгани чиқди. Нанета итни бўшатиб, дарвозани қулфлади ва Шарлнинг сафар халтасини кўтариб олди. Эски кўчадаги ҳамма савдогарлар бу намоишни томоша қилгани дўконларининг остонасига чиқиб туришди. Майдонга етишганда Гранделарга нотариус Крюшо ҳам қўшилди.

— Тавин йиғлаб-негиб ўтирма, Евгения, — деди она.

— Хўп, жиян, — деди Гранде, меҳмонхона остонасида Шарлнинг икки юзидан ўпиб туриб, — камбағал бўлиб кетяпсиз, бой бўлиб қайтинг, келганингизда отангизнинг номига асло доғ тушмаган бўлади. Бу ишни мен ўз зиммамга оламан ва сизнинг олдингизда жавоб бераман. Ахир, қайтиб келганингиздан кейин ҳамма иш сизнинг...

— Ох, амакижон, жудолик ҳасратини енгиллаштиряпсиз. Шунинг ўзи ҳам менга ҳадя этмоқчи бўлганингиз энг яхши совға эмасми?

Кекса бочкачининг нима демоқчи бўлганини туншунмай сўзини бўлган Шарль унинг тошдек қаттиқ юзларини миннатдорчилик ёшлари билан суғорди. Айни вақтда Евгения, кучининг борича амакиваччаси билан отасининг кўлини қисарди. Факат нотариус, Гранденинг бу қадар айёрлигига ажабланиб жилмайиб

турарди, чоли тушмагурнинг нияти фақат унга аён эди. Тўрт сомюрлик бир печа томошаталаб кишилар куршовида то дилижон кўзгалгунча унинг ёнида туришди. Дилижон кўприқдан ўтиб, филдирак товушлари узоқлашгандан кейингина виночи:

— Оқ йўл! — деб қўйди.

Хартугур, бу ундовни ёлғиз нотариус Крюшо эшитди. Евгения билан онаси дилижонни ҳали кўриш мумкин бўлган дарё бўйига бориб, оқ рўмолчаларини силкита бошлаган эди. Шарль ҳам рўмолчасини силкиб жавоб қилди.

Шарлнинг рўмолчаси кўздан ғойиб бўлгач, Евгения онасига қараб:

— Ойижон, бир дақиқагина бўлса ҳам худонинг кудратига муяссар бўлишни истардим, — деди.

Гранде оиласида юз бераётган воқеалар оқимини узиб қўймаслик учун, бир оз олдинга ўтиб, чоли тушмагурнинг Парижда де Грассен воситасида бажараётган ишларига бир назар ташлайлик. Банкир жўнаб кетганидан кейин, орадан бир ой ўтгач, Гранденинг қўлида давлат рентасининг юз минг ливрли облигациялари пайдо бўлди, бу облигациялар курс бўйича, юзига саксон франк бериб сотиб олинган эди. Хатто чолнинг ўлиmidан кейин, ҳисоб дафтарларидан олинган маълумотлар ҳам, унинг облигация қийматини қандай қилиб облигациянинг ўзига алмаштирганини яққол тасаввур қилиш учун ҳеч қандай йўл-йўриқ кўрсатолмади. Нотариус Крюшо, бу ўринда, Нанета нима қилаётганидан ўзи ҳам бе-хабар ҳолда, Гранденинг пулларини жўнатишда энг ишончли қурол вазифасини ўтаётган бўлса керак, деб тахмин қилди. Ўша кезларда чўри аёл Фруафонга аллақандай ўрим-йиғим иши билан кетган киши бўлиб, беш кунгача уйда бўлмаган эди, лекин чоли тушмагурнинг бирон ишни чала қолдиришига ҳеч

шонгинг келмайди. Гийом Гранде тижоратхонаси масаласига келганда эса, бочкачининг барча тахминлари амалга ошди.

Хаммага маълумки, француз давлат банки Париждаги ва департаментлардаги йирик бойликлар тўғрисида ўла маълумотларга эгадир. Де Грассеннинг ва сомюрлик Феликс Гранденинг номлари ҳам у ерда маълумди ҳамда жуда кўп бегаров ер-сувларга суянган мания дунёсининг кузирларига қилинадиган хурмат-эътибор бу икковларига ҳам қаратилган эди. Шу сабабли, шаҳардаги овозаларга қараганда, Гранденинг париж фирмаси ишларини муносиб даражада тугатиш ниятида бу ерга сомюрлик банкирнинг ташриф буюришининг ўзи ҳам векселларни рад қилишдек шармандачиликдан, марҳум савдогарнинг номини ёмонотлик бўлишдан сўтқариб қолиш учун кифоя қиларди. Тижоратхонанинг муҳри кредиторлар иштирокида очилди ва оила нотариуси барча қонун-қоидаларга амал қилган ҳолда мерос молларининг рўйхатини тузишга киришди. Кўп ўтмай, де Грассен кредиторларни тўплади, улар тижоратхонани тугатиш ишига Сомюрдан келган банкир билан ушбу ишда энг муҳим манфаатдор шахслардан ҳисобланган, бадавлат фирма бошлиғи Франсуа Келлерни сайлашди. Сайланганларга сих ҳам, кабоб ҳам қўямасин қабилида ҳам оиланинг, ҳам кредиторларнинг манфаатини сақлаб қолиш учун барча зарурий шаколатлар берилди.

Сомюрлик Гранденинг қарз тўлашга қодирлиги, де Грассен воситаси билан кредиторлар кўнглида умид пайдо қилганлиги ишни осонлаштирди, кредиторлар ортасида биронта ганга кўнмайдиган топилмади. Ҳеч қим ўзи берган қарзни «фойда ва зиён» ҳисоб-китоби бўйича тўлатиш тўғрисида ўйламади, балки уларнинг ҳар қайсиси:

— Сомюрлик Гранде тўлаб юборади! — дерди.

Орадан ярим йил ўтди. Парижликлар муомалада бўлган ҳамма векселларни сотиб олиб, ҳамёнларига солиб, сақлаб қўйишди: бочкачи умид қилган биринчи натижа шу эди. Биринчи мажлисдан кейин тўққиз ой ўтгач, тугатувчилар ҳар бир кредиторга тўланадиган қарзнинг юз франкига қирқ етти франкдан тўлашди. Бу пулларни, марҳум Гийом Гранденинг фоизли қоғозларини, ер-мулкларини, хуллас, унга қарашли жамики буюмларни сотиб тўплашган эди. Бу тугатиш иши ғоят соф виждон билан ўтказилди. Кредиторлар, гранделар авлодининг ҳайратга сазовор ва шубҳасиз, энг номусли оила эканини қаноат билан эътироф этдилар. Бу мақтовлар маълум даражада овоза бўлгач, кредиторлар қолган пулларини талаб қилиб, жамоавий равишда Грандега мактуб ёзишди.

— Ҳа, сабримиз тугади денг! — деди собиқ бочкачи, хатни оловга ташлаб. — Сабр қилиш керак, азизлар!

Хатда кўрсатилган таклифларга жавобан, сомюрлик Гранде, ҳисоб-китобларни текшириб кўриш ва мерос юзасидан ишларнинг аҳволини аниқлаш баҳонаси билан укасининг мероси учун ҳуқуқ берилган барча ҳужжатларни битта нотариусга топширишни ва ҳозирча олинган пуллар учун тилхат илова қилишни талаб этди. Ҳужжатларни нотариусга топшириш жуда кўп қийинчиликлар туғдирди.

Умуман айтганда, кредитор руҳий касаллигининг бир туридир: бир қарасанг, у жуда эриб, оғизбурун ўпишиб кетади, бир қарасанг, ҳеч мурасага кўнмайдиган, бешафқат бўлиб қолади; яна бироз вақт ўтгач, у яна мўмингина бўлиб қолади. Бугун хотинининг вақти чоғ, чакалоқларининг тиши ёриб чиққан, уйда хотиржамлик, шунинг учун, у бир су ҳам камига рози эмас. Эртаси куни ёмғир ёғиб қолади-ю, у кўчага чиқа олмайди; у хомуш, таъби тиррик, энди ишни

тезрок битказиш учун ҳар қандай шартга ҳам кўна беради; яна бир кундан кейин у гаров беришни талаб қилади, ой охирига борганда эса, бу жаллод векселлари суд ижрочисига топшираман деб дўк уради.

Бундай тоифадаги одамларнинг барча кирди-чиқдиларини Гранде жуда яхши ўрганиб олган эди; укасининг кредиторлари тўғрисидаги унинг мўлжаллари тамоман тўғри чиқди; уларнинг баъзилари дарғазаб бўлиб, ҳужжатларни нотариусга топширишдан бош тортишди. «Жуда соз! Жуда соз!» дерди ўзича Гранде, де Грассеннинг шу тўғрида ёзган хатларини ўқиркан. Бошқа бир хиллари, жамики кредиторлик ҳуқуқлари билан, ҳаттоки қарздорни синган деб эълон қилиш ҳуқуқи билан ҳам мукамал таъмин этилганлари ҳолдагина, ҳужжатларни топширишга рози бўлишди. Яна ўзаро хат ёзиб, хат олишлар бошланди ва оқибат, сомюрлик Гранде, талаб этилган ҳамма имтиёзларга кўнди. Мана шу баҳона билан кўнгилчан кредиторлар ўжар кредиторларни ҳам гапга кўндиришди. Анча-мунча тортишувдан кейин ҳужжатлар нотариусга топширилди.

— Бу чоли тушмагур, — дейишди улар де Грассенга, — бизни ҳам, сизни ҳам калака қилишяпти.

Гийом Гранденинг ўлимидан бир йилу ўн бир ой ўтгач, Париждаги ўзларининг жўшқин ишларига берилиб кетган кўпчилик тижоратчилар Гранденинг тўламаган қарзларини анча унутиб юборишди ёки эслаган чоғларида ҳам фақат:

— Кўлимга теккан ўша қирк етти фоиздан бошқа ҳеч нарса ундира олмайман шекилли, — деб қўйишарди, холос.

Бочкачи фурсатнинг қудратига умид боғлар ва бу қудратни ўзича: «барака топкур», деб атарди. Учинчи йилнинг охирига бориб, де Грассен, Гранде фирмасининг қолган икки миллион тўрт юз минг франк

қарздан юзига ўн франкдан тўлаш шарти билан векселларни қайтариш учун кредиторларни кўндиргани ҳақида Грандега хат орқали хабар қилди. Гранде хат ёзиб, ҳозир тирик юрган нотариус билан биржа даллолининг мудҳиш хонавайронлиги укасининг ўлимига сабаб бўлгани учун, қарзнинг бир қисмини ўшаларга тўлатиш керак деб жавоб қайтарди; уларни ишга солиш керак, улардан ҳам озми-кўпми пул ундириб, қарзни камайтиришга ҳаракат қилиш керак, деди.

Тўртинчи йилнинг охирига бориб, қарз, турли найранглар билан бир миллион икки юз минг франкка туширилди. Тугатувчилар билан кредиторлар, Гранде билан тугатувчилар ўртасида давом этиб келаётган мунозаралар қайта тикланди. Ниҳоят, ишни тезроқ бир тарафли қилишга қистай берганларидан, сомюрлик Гранде ўша йилнинг тўққизинчи ойига бориб, тугатувчиларга жавоб қайтарди. Бу жавобда у Ост-Индияда катта бойлик орттирган жияни отасининг қарзларини тўла-тўқис ўзи тўлаш ниятида эканлигини, шунинг учун жиянидан бемаслаҳат, кредиторларга зиён кўрсатиб, қарзни қисман тўлашни ўз бўйнига ололмаслигини ва ундан жавоб кутиб турганлигини ёзди. Бешинчи йилнинг ярмига келганда ҳам кредиторлар қарзни тўлатишни қийин-қистовга олмай туришди, чунки улар серлавозим бочкачининг *тўла-тўқис тўланади*, деган сўзларига ишонишарди, аммо чол эса, у сўздан кейин ўзича биронта ҳақорат сўзини ишлатиб, маккор табассум билан: «Ўргилдим париждликлардан!..» — деб қўярди. Аммо кредиторларни тижорат тарихида ҳеч қачон эшитилмаган мудҳиш қисмат кутаётганди. Ушбу қиссадаги воқеалар туфайли улар яна кўз олдимизда намоён бўлишга мажбур этилган тақдирда, сал кам беш йил мобайнида уларни Гранде қандай аҳволда тутган бўлса, худди шу аҳволда гавдаланадилар. Рента юз ўн бешга етиши билан, Гранде

ота уни сотди ва Париждан икки миллион тўрт юз минг франк олтин ақча олди, бу олтинлар облигацияларнинг мураккаб фоизларидан тушган олти юз минг франк билан қўшилиб, чолнинг бочкаларига жойланди.

Де Грассен Парижда туриб қолди, бунинг сабаблари бор эди: биринчидан, у депутатликка сайланди, сўнгра эса, Сомюрдаги диккинафас ҳаёт кўнглига урган эди ва бола-чақали оила бошлиғи бўла туриб, герцогиня Беррийская театрининг энг гўзал актрисаларидан Флоринага хуштор бўлиб қолди-ю, оқибат банкирнинг оилавий аҳволи чигаллашиб кетди. Унинг ахлоқи тўғрисида гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ: сомюрликлар уни шарму ҳаёсиз деб ҳисоблашди. Хотини ўртадаги мол-мулкларни тақсимлаб олишга муваффақ бўлди; эрининг Сомюрдаги маҳкамасини ўз номига ўтказиб, пухта ва оқилона иш олиб борди, шу билан де Грассен бемаънигарчилик қилиб бузган хўжалик ишларини оёққа турғизишга уринди. Крюшочилар эса, тирик бева хотиннинг мушкул аҳволини усталик билан яна ҳам мушкуллатишдики, оқибат, хоним қизини жуда муваффақиятсиз равишда турмушга чиқарди ва ўғлини ҳам Евгения Грандега уйлантириш фикридан қайтди. Адольф Парижга, отаси олдига кетди: айтишларича, у ерда жуда ҳам ҳавойи йигит бўлиб қолган эмиш. Крюшолар бундан беҳад хурсанд бўлишди.

— Эрингиз жинни бўлибди, — дерди Гранде де Грассен хонимга ишончли гаров эвазига қарз бера туриб. — Сизга жуда ачинаман, сиз ажойиб аёлсиз.

— Вой, тақсир, — дерди боёқиш хотин, — сизнинг ишларингиз билан Парижга жўнаб кетаётганида хонавайрон бўлиш учун кетаётганини ким ўйлабди дейсиз?

— Худо ҳозиру нозир, хоним! Мен уни жўнатмаслик учун энг сўнги дамгача қўлимдан келганча уриниб кўрдим. Жаноб раис унинг ўрнига бормоқчи бўлиб жуда ҳам шайланиб турган эди, лекин ўзи жуда кетги-

си келиб тургани учун, биз ҳам ҳеч нарса қилолмадик. Мана энди нимага бунчалик интилганини билиб турибмиз.

Шундай қилиб, Гранде сувдан курук чикиб, де Грассендан бош тортди.

* * *

Ҳар қандай вазиятда ҳам аёл киши эркакка писбатан кўпроқ қайғуга мубғало бўлади ва кўпроқ азият чекади. Эркак киши кучли ва ўз қобилиятларини намоен қилиш имкониятларига эга: у чоралар кўради, ҳаракат қилади, ишлайди, фикр юргизади, келажакка назар ташлайди ва шулар билан ўзини юнатади. Шарль худди шундай қилди.

Аёл киши эса ўз ўрнида ҳасрат-надомат билан юзмаюз қолади, ҳеч нарса унинг кўнглини кўтаролмайди, тубсиз жар остига тушиб, узоқ вақт бу жарликни ўз ваъдалари ҳамда кўз ёшлари билан тўлдиради. Евгения худди шундай қилди, ўз қисмати изтиробини тотиб кўрди. Ҳис қилмоқ, севмоқ, азоб чекмоқ, ўзини фидо қилмоқ — ҳар доим аёл кишининг ҳаёт мазмунидан иборат. Евгениянинг тақдири ҳар жиҳатдан аёл кишиларга хос тақдир эди-ю, лекин аёлларга хос юпатувчи эрмаклардан маҳрум эди.

Боссюэнинг воят моҳирона тасвир этишича, худди девор юзасидаги тарқоқ михлар гуж бўлиб, ҳовучга кирмаганидай, ўз бахтини қачон бўлмасин ўз кўлига олиш бу қизга ҳам насиб этмаган эди. Қайғу-ҳасратлар ҳеч қачон кўп кутгирмайди, улар Евгениянинг ҳузурига ҳам бир зумда келиб қўя қолишди. Шарль жўнаб кетган куннинг эртасигаёқ, Гранденинг уйи Евгениядан бошқа ҳамма учун, ўзининг одатдаги қиёфасига кирди, лекин Евгенияга эса, бу уй бирдан бўм-бўш бўлиб қолгандай туйилди. Қиз, отасига билдирмасдан, Шарль турган хонани, ундан кейин қандай қолган бўлса, худ-

ди шу ҳолатда сақламоқчи бўлди. Гранде хоним билан Нанета ҳам қизнинг бу фикрига қўшилишди.

— Ким билсин, балки у биз ўйлагандан илгарироқ қайтиб келар, — деди Евгения.

— Оҳ, қани энди у ҳозир шу уйда пайдо бўлиб қолса! — деди Нанета. — Мен унга ўрганиб қолувдим! Бирам ёқимтой, ўктам йигит эди! Бирам чиройли, сочлари қўнғирок, худди қиз боладай нозик эди.

Евгения Нанетага қаради.

— Вой, худойим! Кўзларингиз, ойимқиз, одамни еб юборгудек-а! Одамга бунақа қараманг!

Шу кундан бошлаб ойимқиз Гранденинг чиройи янгича тус олди. Аста-секин қизнинг руhini эгаллаб олган севги ҳақидаги муҳим фикрлар, севимли қизга хос фазилатлар унинг қиёфасидаги рассомлар санамлар тасвирини беагани каби шуъла қасб эта бошлади. Амакиваччаси келмасдан олдин Евгенияни Биби Марямнинг қизлик чоғига ўхшатиш мумкин эди; Шарль жўнаб кетгандан кейин эса Евгения Биби Марямнинг она бўлган чоғидаги қиёфасига ўхшаб қолди: чунки у мухаббат лаззатини тотиб кўрганди. Баъзи испан рассомлари томонидан зўр маҳорат билан тасвирланган, лекин бир-биридан жуда катта фарқ қиладиган Биби Марямнинг бу икки сурати христианлик дунёсида кўп учрайдиган санамларнинг энг ажойиботларидандир. Шарль жўнаб кетган куннинг эртасига Евгения черковга борди ва шу кундан бошлаб ҳар кун бориб туришга аҳд қилди. Черковдан қайтаётиб, у йўлдаги дўкондан ярим шар харитасини сотиб олди ва амакиваччасининг Ост-Индияга бориш йўлини кузатиб туриш, эрталаб ва кечқурун хаёлан унинг кемаси томон парвоз қилиш, у билан дийдор кўришиш ва унга:

— Ахволинг яхшими? Қийналаётганинг йўқми? Ўзинг менга маъносини тушунтириб берган хув анави чиройли юлдузни кўрганингда, мени эсга оласан-

ми? — деб кетма-кет савол ёғдириш учун харитани ўз кўзгуси ёнига осиб қўйди.

Қиз эрталаблари кўпинча ёнроқ дарахти остидаги курт еган ва пўпанак босиб кетган тахта ўриндикда хаёл суриб ўтирарди. Бу ерда улар иккови бир-бирларига қанчадан-қанча ёқимтой ва ширин гаплар айтишган, икковлари ўз турмушларининг хаёлий қасрларини кўришган эди. Қиз, тўрт девор ўртасида унинг кўзига ташланган бир парча осмонга, қийшайган деворнинг бир қисмига, Шарль турган хонанинг томига кўз тикиб, келажак тўғрисида хаёл сурарди. Хуллас, бу якка-ю ёлғиз муҳаббат, кишининг барча фикрини банд этиб, унинг асосий ҳаётига сингиб, ёки боболаримиз таъбирича, ҳаёт манбаига айланиб кетувчи самимий ва мутлақ муҳаббат эди. Кечқурунлари Гранде отанинг дўстлари деб номланувчи кишилар меҳмон бўлиб келишганда, Евгения ўзини хушчақчақ кўрсатишга уринар, лекин эрталаблари доим онаси билан Нанетага Шарль тўғрисида гапирарди.

Нанета, ойимқизнинг дардига ўртоқлашсам, барибир бундан кекса хўжайин олдидаги вазифамга зарар етмайди-ку, деб ўйлаб, Евгенияга деди:

— Агар менинг шунақа севгили ёрим бўлса, унинг кетидан... жаҳаннам қаърига ҳам бораверардим. Мен уни... бу нима ҳали!.. Мен уни деб, ўзимни қурбон қилардим! Шундай... Лекин, афсус. Муҳаббатли ҳаёт лаззатини татимасдан ўлиб кетаман, шекилли. Ишонасизми, ойимқиз, анави Корнуайе чол, ҳарқалай, чакки одам эмас-у, лекин оладиган даромадим борлигини билиб, этагим атрофида ўралашиб қолди. Сизга ошиқ бўлиш баҳонасида келиб хўжайиннинг қанча пули борлигини искаб билмоқчи бўлган меҳмонлар ҳам худди шунақа. Мен буни биламан: теракдай чўзилиб, бесўнақай бўлиб ўсган бўлсам ҳам, ҳар ҳолда, дидим ўткир, шунақа, ойимқиз, гарчи шу

айтганим севги бўлмаса ҳам, ҳарқалай, кўнгилга хуш ёқаркан.

Шу зайлда орадан икки ой ўтди. Илгари бу тўрт девор орасида бир меъёрда жуда зерикарли ўтган ҳаёт, энди бу аёлларни бир-бирига жипсроқ боғлаган сирнинг жозибадорлиги билан жонланиб кетганди. Уларнинг тасаввурида Шарль ҳамон бу залнинг хира шифти остида кезиб юрар, шу ерда яшарди. Евгения эрталаб ва кечкурун қутичани очиб, келинойисининг суратини томоша қиларди. Якшанба кунларидан бирида эрталаб қиз суратга тикилиб, ундан Шарлнинг чехрасига ўхшаш аломатларни топмоқчи бўлиб турганда, онаси кўриб қолди. Ана шундан кейингина Гранде хоним, узок элларда юрган йигитнинг бу қутичасини Евгения ўз тиллаларига алмашиб олгани тўғрисидаги даҳшатли сирдан бохабар бўлди.

— Ҳамма тиллангни бериб юбордингми унга? — деди онаси ваҳимага тушиб. — Янги йилда даданг кўраман деса, нима жавоб берасан?

Евгениянинг кўзлари бир нуқтага тикилиб қолди, иккала аёл қиёмгача қаттиқ ваҳимага тушиб юришди. Улар шу қадар саросимага тушган эдиларки, черковга эрталабки ибодатга ҳам боролмасдан, фақат тушки ибодатга боришди. Уч кундан сўнг 1819 йил тугар ва шу уч кундан сўнг мудҳиш бир иш: заҳарлашсиз, ханжарсиз, қон тўкмасдан юз берадиган буржуазия фожиаси бошланиши керак эдики, бу фожа, унда иштирок этувчилар учун машҳур Атридлар¹ оиласида содир бўлган барча фожиалардан ҳам даҳшатлироқ эди.

— Энди ҳолимиз нима кечади? — деди Гранде хоним қизига, тикиб турган ишини тиззасига қўйиб.

¹ *Атридлар* — Микен подшоси Атрей авлоди — Агамемнон, унинг укаси Менелай, ўғли Орест. Бу шахслар ва буларнинг оиласида юз берган фалокатлар қадимги юнон трагедиялари учун одатдаги сюжет вазифасини ўтаган.

Боёқиш она кейинги икки ой ичида шу қадар кўп ташвиш тортдики, қишга керакли жун энгликлари-ни ханузгача тўқиб тугатолмади. Оила ҳаётида уч-раб турадиган бу, афтидан, унча аҳамиятсиз бўлган воқеа, хонимни ёмон оқибатга олиб борди. Энгликлари йўқлигидан у эри дарғазаб бўлган пайтда терлаб-пи-шиб, қаттиқ шамоллаб қолди.

— Шўрлик болагинам, бошимга шундай бир фикр келди, агар сиригни менга илгарироқ айтганингда, биз Парижга, жаноб де Грассенга хат ёзган бўлардик. Париждан у, сенинг тиллаларингга ўхшаш тангалар юборарди, гарчи даданг сенинг тиллаларингни яхши таниса ҳам, ҳар ҳолда...

— Лекин шунча тиллага пулни қаердан олардик?

— Мен ўз пулларимдан олардим. Жаноб де Грас-сен ўзи ҳам бизга бажону дил...

— Энди кечикдик, — деди Евгения бўғик, ўзгарган товуш билан, онасининг гапини бўлиб. — Ахир, эртага эрталаб дадамнинг хонасига кириб, уни янги йил би-лан табриклашимиз керак-ку!

— Аввал Крюшолар билан бир маслаҳатлашиб кўр-сак-чи?

— Йўқ, йўқ агар уларга сирим ошкор бўлса, улар бизнинг елкамизга миниб олишади. Кейин, мен қатъий қарор қилганман. Хуллас, яхши иш қилдим, ҳеч бир пушаймоним йўқ. Худо мени паноҳига олади. Унинг муқаддас иродасига ҳавола қилдим ўзимни. Оҳ, ойи-жон, агар унинг ёзган хатини ўқиганингизда, сизнинг ҳам хаёлингиз фақат ўшанда бўларди-кўярди.

Эртаси кун эрталаб, 1820 йилнинг 1 январиди, она-боланинг юрагини қамраб олган кучли ваҳима, Гранде чолнинг хонасига тантанали вазиятда киришдан бош тортиш учун, табиий бир баҳона топиб берди. 1819—1820 йилнинг киши жуда қаттиқ келган эди. Томларни қалин қор босиб ётарди. Гранде хоним эрининг ғимир-лаганини эшитган ҳамона, унга қичқирди:

— Гранде, Нанетага айт, менинг печкамга ўт ёқсин, бирам совукки, кўрпа остида ҳам музлаб кетяпман. Анча қариб қолган одамман, мени эҳтиёт қилишинг керак. Бундан ташқари... — хоним бир оз тўхталиб, давом этди, — Евгения кийиниш учун менинг хонамга киради. Бундай совукда ўз хонасида кийинаман деб, тагин касал бўлиб қолмасин, қизим бечора. Ундан кейин, сени янги йил билан табриклагани залдаги камин олдига тушамиз.

— Ҳай, ҳай, ҳай, ҳай, ҳай, бу нима деганинг? Янги йилни қандай бошлаяпсан, Гранде хоним? Сен ҳеч қачон бунчалик кўп гапирмаган эдинг. Оз-моз тортган бўлмасанг керак, албатта.

Бир дақиқа вақт сукутда ўтди.

— Хўп, майли, — деб давом этди чоли тушмагур, афтидан, хотинининг таклифи ўзига ҳам ёқиб тушди, шекилли, — майли, сизнингча бўлсин, Гранде хоним. Сен ахир, чиндан ҳам ажойиб хотинсан, қариган чофингда сенга бирор фалокат йўлиқишини истамайман, лекин умуман, Бертельерлар авлодининг зуваласи чакмоқ тошдай пишиқ, ё гапим нотўғрими? — деб қичқирди у бироз жим тургач. — Биз ўшаларга тортганмиз, худога топширдим уларни!

Чол йўтала бошлади.

— Бугун вақтингиз чоғ кўринади, таксир, — деди боёқиш хотин салмоқ билан.

— Доим вақтим чоғ...

*Бочкачининг вақти чоғ, вақти чоғ,
Жомашови серямоғ, серямоғ...*

деб илова қилди чол, батамом кийинган ҳолда хотинининг бўлмасига кираркан. — Тўғри, виждонан айтсам, совуқ чакана эмас. Бугун яхшилаб нонушта қиламиз. Жаноб де Грассен менга роз жигаридан қўзикорин

билан тайёрланган паштет юборибди! Ҳозир дилижон тўхтайдиган жойга бориб олиб келаман уни. Евгения учун қўшимча бир жуфт наполеондор ҳам юборгандир, — деб бочкачи хотинининг қулоғига пичирлади, ўзимда битта ҳам тилла қолмади, хотин. Бир нечта эски танга қолган эди, сенга очигини айтсам, уларни ҳам керакли жойга ишлатиб юбордим.

Шундан сўнг у янги йил шарофати билан хотинининг пенюнасидан ўпиб қўйди.

— Евгения! — деб чақирди онаси меҳрибонлик билан. — Билмайман, даданг бугун қайси ёнбоши билан турган экан, лекин жудаям хушфеъл бўлиб кетибди. Ташвиш тортма, бир илож қилиб қутуламиз.

— Хўжайинга нима бўпти? — деди хонимнинг хонасига печка ёққани кирган Нанета. — Аввалига: «Салом, овсар, янги йилинг қутлуғ бўлсин! Югур, хотинингга печка ёқиб бер, совқотиб қолибди», — деди. Кейин қўлини узатиб менга олти франкли, ҳали ҳеч сийқаланмаган бир экю узатса, эсим оғиб қолай дебди! Мана, ойимпошша, бир қаранг! О, эрингиз жуда яхши одам. Ҳарқалай, ҳурмат қилса арзийдиган одам. Бир хил одамлар бор, қариган сари кўпроқ бағритош бўлади, эрингиз эса, борган сари ўзингиз тайёрлаган қарағат виносига ўхшаб ширинсухан, яхши бўлиб кетяпти. Бунақанги меҳрибон одам жуда камдан-кам учрайди!..

Гранденинг бу қадар хушчақчақ бўлишининг боиси, у чайқовчиликда тўла муваффақият қозонган эди. Де Грассен, юз эллик минг франкли Голландия векселлари ҳисобига бочкачи бериши керак бўлган ҳақни ва юз минг ливрга давлат рентаси олиш эвазига Гранде унга берган қўшимча қарзни ушлаб қолиб, бочкачига дилижонда ўттиз минг франк бир экюли танга юборган эди. Бу пул чолга тегадиган ярим йиллик фоизлардан ортиб қолгани эди; де Грассен шу билан

бирга, давлат рентасининг баҳоси ошганлигини ҳам хабар қилган эди. Рента баҳоси чол сотиб олганда саксон тўққиз франкдан эди, январь охирида эса, энг машҳур капиталистлар уни тўксон икки франкдан сотиб олиша бошлади. Гранде икки ой ичида ўз капитали устидан ўн икки фоиз фойда кўрди, ҳисоб-китобларини қарздан холи қилди ва бугундан бошлаб ҳар ярим йилда солиқ тўламай, зарар кўрмай эллик минг франк олиб туриши керак эди. У ниҳоят давлат рентасининг — пулни давлатга топширишнинг (бунга провинциялар ниҳоятда нафрат кўзи билан қарайдилар) мазасини тушуниб қолди ва беш йил ўтар-ўтмас ортиқча ташвиш тортмасдан, олти миллион капиталга эга бўлишини тасаввур қила бошлади, бу маблағ чолнинг ер-сувлари қиймати билан қўшилиб, жуда зўр бойлик ҳосил қилиши керак эди. Нанетага берилган олти франк пул, чўри аёлнинг хўжайинига ўзи беҳабар кўрсатган катта хизмати учун берилган бўлса, ажаб эмас.

— О! О! Гранде ота каллаи саҳарлаб, худди ёв қувлагандек қаёққа шошиб кетяпти? — дейишди савдогарлар дўконларини очишаркан.

Кейин, улар Гранденинг дарё томондан қайтиб келаётганини ва унинг ёнида қаппайган қончиқларни замбилгалтакка ортиб, судраб келаётган почта-йўловчи бошқармасининг хизматчисини кўриб, ҳар хил мулоҳаза юрита бошлашди:

— Сув сойга оқар, чоли тушмагур пулга боқар, — деди улардан бири.

— Пул унга Париждан, Фруафондан, Голландиядан кетма-кет келиб туради, — деди яна бири.

— Бора-бора бутун Сомюрни сотиб олади! — деди учинчи биттаси.

— Совукни ҳам парво қилмайди у, доим иш билан банд, — деди қандайдир бир хотин эрига қараб.

Гранденинг энг якин кўшниси, мовутфуруш, чолга ҳазиллашди:

— Хой, жаноб Гранде, ортиқчалик қилаётгани йўқми? Сизни бу ташвишдан халос этишим мумкин!

— Хеч бало йўқ! Ҳаммаси мис чақа, — деб жавоб қайтарди виночи.

— Кумуш, — деди почта хизматчиси.

— Агар миннатдор қилишимни истасанг, тилингни тий, — деди чол хизматчига эшикни очаркан.

«Вой, қари тулки-ей, мен уни каркулок, деб ўйлабман, — деди ўзига ўзи почта хизматчиси, — афтидан, совуқда қулоғи эшитади шекилли».

— Мана, янги йилга йигирма су чой пули, лекин гинг демайсан. Бор, кета бер! — деди унга Гранде. — Нанета замбилғалтагингни элтиб беради... Нанета, энгилтаклар черковга кетишдимиз?

— Шундай, хўжайин.

— Қани, чакқон кимирла! Ишга кириш! — деб кичқирди чол, Нанетанинг елкасига қопчиқларни юклаб.

Бир нафасда тангаларни чолнинг хонасига ташиб бўлишди, сўнг у эшикни ичкарисидан беркитиб олди.

— Нонушта тайёр бўлганда, деворни дукиллаатиб кўярсан. Замбилғалтакни маҳкамага элтиб бер.

Нонуштага фақат соат ўнда ўтиришди.

— Зора, даданг тиллаларингни кўрай демаса! — деди Гранде хоним черковдан қайтиб, уйга кираётганида кизига қараб. Жуда бўлмаса, ўзингни совқотганга солиб ўтир! Кейин, то туғилган кунинг келгунча, тиллаларингнинг ўрнини тўлдириб қўямиз...

Гранде Париждан олган тангаларини қандай қилиб тоза олтинга айлантириш тўғрисида ва давлат рентаси билан қилаётган хайрон қоларли чайқовчилиги тўғрисида ўйлаб, зинадан тушиб келди. Рентанинг қиймати юз франкка етмагунча, Гранде ўзининг бутун даромадларини давлат рентасига банд этмоқчи бўлди.

Бу фикр Евгения учун ҳалокатдан дарак берар эди. Чол залга кирган заҳоти, хотини билан қизи уни янги йил билан табриклашди: қизи унинг бўйнидан тучоқлаб, эркаланиб, Гранде хоним эса, салмоқ билан, назмин ҳолда табриклади.

— Ох, кўзичовим, — деди чол, қизнинг юзидан кўриб туриб, — кўрдингми, сени деб ишлаб ётибман! Бахтли бўлгин дейман-да. Бахтли бўлиш учун пул керак. Пулсиз кишининг қўлидан ҳеч иш келмайди, пул бўлса — чангалда шўрва. Мана сенга янги қўш напоеондор, Париждан буюртирдим. Виждонан айтсам, ҳозир уйда бир мисқол ҳам тилла йўқ. Фақат сенда бор. Қани, тиллаларингни кўрсат-чи, қизим.

— Вой, мунча совук? Келинг, нонушта қилайлик, — деб жавоб қилди Евгения.

— Демак, нонуштадан кейин-а? Ҳазми таомга фойдаси бор бунинг. Бақалоқ де Грассен, ҳар ҳолда, бизга оз-моз нарса юборибди. Баракалла, де Грассен, ондан хурсандман! Бу бесўнақай тушқур, Шарлга ҳам кизмат қиляпти, тагин бир тийин ҳақ сўрамасдан. Марҳум Гранде шўрликнинг ишларини жуда бошлаб йўлга қўйяпти. Ху-ху-хуу!.. — деди чол бироздан кейин, оғзини тўлдириб, — чакки эмас! Ея бер, ея бер, хотин! Буни еб олсанг, икки кунгача тўқ юрасан!

— Ҳеч нарса егим йўқ. Ўзинг яхши биласан, жуда юзим қочиб қолган.

— Ана, холос! Кўркмасдан қорнингни қаппайтиравер, ёрилмайсан: Бертельерлар авлодидансан, бакувват хонинсан. Рангинг бироз сарғайибди, лекин мен сариқ рангни яхши кўраман.

Гранде хоним билан қизи, оиладаги бугунги нонушта нима билан тамом бўлишини, ўлимга ҳукм этилган киши халқ олдида шармандаларча дорга осилишини кутгандан ҳам баттарроқ даҳшат билан кутишаётганди. Виночи чол хурсандлигидан иштаҳа билан еб-

ичиб, ҳазил-хузул гап қотган сари, она-боланинг юраги кўпроқ сиқилиб, така-пука бўларди. Бу аҳволда ҳар ҳолда, қизнинг киройи таянчи бор эди: кўксидаги севги унга мадад бағишларди.

«У деб, ўша ёрим деб, минг марта ўлишга тайёрман», — дер эди қиз ўзига ўзи.

Шу фикрларни ўйлаганда, қиз онасига мардлик учкунлари чакнаб турган кўзларини тикарди.

Соат ўн бирга яқин нонушта тугади.

— Дастурхонни йиғиштириб ол, — деди Гранде Нанетага, — лекин столни қимирлатма. Қизим тўплаган кичкина хазинани бу стол устида томоша қилиш қулайроқ бўлади, — деб туриб, чол Евгенияга ўгирилди. — Нимага энди кичкина хазина экан! Ҳеч-да. Сенда беш минг тўққиз юз франк тилла пул бор, эрталабки қирқ франкни кўшсак, бир кам олти минг франк бўлади! Майли, ҳисоб тўппа-тўғри бўлсин учун, мен сенга яна бир франк ҳадя этаман; чунки, биласанми, қизим... Хўш, сен нимага бақрайиб қолдинг? Кета бер, Нанета, ишинг қолмасин, — деди чоли тушмагур.

Нанета чиқиб кетди.

— Менга қара, Евгения! Менга тиллаларингни бериб туришинг керак. Отангнинг гапини ерда қолдирмасан-а, қизим?

Она-бола чурқ этмай ўтиришарди.

— Менинг қўлимда ҳеч тилла қолмади. Илгари бор эди, энди йўқ. Сенга олти минг франк кумуш танга бераман, бу пулга мен айтган нарсани олиб қўясан. Тўйга мол йиғишнинг ҳеч гамини ема. Сени турмушга чиқарганимда, бунга ҳам оз қолди, шундай куёв топанки, у сенга провинцияда кўз кўриб, қулоқ эшитмаган жуда дабдабали тўёна қилади. Қулоқ солиб тур, қизим! Ҳозир жуда соз бир имконият бор: қўлингдан олти минг франк пулни давлат рентасига жойлаштирсанг, ҳар олти ойда икки юз франкка яқин нақд да-

ромад олиб турасан, бу даромад соликсиз, харажатсиз бўлиши билан бирга, дўл, совук, сел каби офатлар ҳам унга таъсир қилмайди. Балки, тиллаларингдан ажрагинг келмаётгандир, а, қизим? Харна бўлгандаям, ларни менга олиб тушиб бер. Мен сенга яна ҳар қил тилла тангалардан: Голландия, Португалия, Генуя тангаларидан, Бобур шоҳнинг рупияларидан йиғиб бераман; хуллас, туғилган кунингда совға қиладиган тиллаларим билан қўшиб яна уч йилда ҳозирги кичкина олтин хазинангнинг ярмини тўплаб оласан. Хўш, нима дейсан, қизим? Бўлди, кўп тумшуфингни осилтирма. Огур, физиллаб чиқиб, сеvimли хазинангни олиб туша қол. Сенга бу тангаларнинг ҳаёти ва мамоти сирларини айтиб бераётганим учун менинг кўзларимдан ёпишинг керак. Чиндан ҳам, ақча деган нарса худди одамлардай яшайди, вимиллаб юради: келади, кетади, терлайди, кўпаяди.

Евгения ўрнидан турди, лекин эшик томонга бир неча қадам юргач, бирдан орқасига ўгирилди-да, отасининг юзига тикилиб туриб, деди:

— Энди менинг олтиним йўқ.

— Энди сенинг олтининг йўқ! — деб қичқариб оборди Гранде, гўёки ўн қадам наридан замбарак овозини эшитган отдек ирғиб тушиб.

— Йўқ, энди менинг олтинларим йўқ.

— Сен янглишяпсан, Евгения!

— Йўқ.

— Отамнинг ток пичоғи ҳаққи онт ичаман, ёлғон айтяпсан!

Бочкачи шундай қасам ичганда, уйнинг шифтлари дарзага келарди.

— Вой шўрим, ойимпошшанинг ранглари оппоқ оқариб кетди! — деб чинқариб юборди Нанета.

— Гранде, вазабинг мени ўлдиради, — деди боёқиш хоним.

— Хай, хай, хай, хай, хай! Оилангиздагиларни ҳеч қандай ажал олмайди!.. Евгения, тангаларингизни қаёққа йўқотдингиз? — деб бақирди чол, қизига ташланиб.

— Таксир, — деди қиз, Гранде хонимнинг ёнига тиз чўкиб, — онамнинг аҳволи оғирлашиб қолди... кўриб турибсиз... Уни ўлдириб қўйманг.

Хотинининг бояги заъфарон чехраси энди бўздек оқарганидан, Гранде чўчиб кетди.

— Нанета, менга ёрдамлашвор, ўрнимга ётай, — деди она заиф товуш билан. — Мен ўламан...

Нанета дарров бойвучча хотиннинг қўлтиғига кирди, Евгения ҳам онасини қўлтиқлади, улар иккови зўр машаққат билан хонимни ўз бўлмасига олиб чиқишди, то олиб чиққунларича, бемор ҳар поғонада хушдан кетиб йиқилаёзди. Залда Гранденинг ўзи ёлғиз қолди. Бир неча дақиқа ўтгач у, зинадан етти ёки саккиз поғона кўтарилиб:

— Евгения, онангиз ўрнига ётгандан кейин, ўзингиз паства тушинг! — деб кичқирди.

— Хўп бўлади, дада.

Онасини тинчитгач, қиз дарров қайтиб тушди.

— Қизгинам, — деди Гранде, — тиллаларингиз қаерда эканини менга айтасизми?

— Дада, менга совға қилган нарсаларни ўз билгимча ишлатишга ҳаддим сифмаса, майли, қайтиб олинг, — деди Евгения совуққонлик билан ва камин устида ётган наполеондорни олиб, отасига узатди.

Гранде дарров наполеондорни юлқиб олиб, желаткасининг чўнтагига тикди.

— Шуни билгинки, энди сенга ҳеч нарса бермайман! Мана шунча ҳам! — деди чол, бошмалдоғининг тирноғи билан олдинги тишларига чертиб. — Демак, сиз ўз отангизни ёмон кўрар экансиз-да? Унга ишонмас экансиз-да? Ота ким бўлади ўзи, билмайсизми?

Агар сиз уни назарингизга илмасангиз, демак, у ҳеч ким эмас экан-да! Қани тиллаларингиз?

— Дадажон, зуғум қилишингизга қарамай, мен сизни яхши кўраман ва хурмат қиламан; лекин сизга шу нарсани айтишга журъат этмоқчиманки, ёшим йигирма учта етди. Менинг вояга етганим ҳақида ўзингиз жуда кўп гапирар эдингиз. Мен ўз пулларимни кўнглим хоҳлаган нарсага ишлатдим, ташвиш тортманг: пулларим яхши жойда.

— Қаерда?

— Бу махфий сир, — деди қиз. — Ё сиз ҳеч нарса-ни сир сақламайсизми?

— Мен оила бошлиғиман-ку! Ахир, менинг ўз ишларим бўлиши мумкин эмасми?

— Хулди шундай — бу ҳам менинг ўз ишим.

— Агар у ишни отангизга айтолмасангиз, демак, номаъқул иш экан, мадемуазель Гранде.

— Жуда ажойиб иш, лекин барибир уни отамга айт олмайман.

— Ҳеч бўлмаганда, айтинг-чи, тиллаларингизни қачон бергансиз?

Евгения айтишга кўнмасдан бош чайқади.

— Туғилган кунингизда ҳали тиллалар кўлингизда сиди-а?

Отаси бахиллик туфайли муғамбир бўлган бўлса, Евгения муҳаббат туфайли муғамбир бўлган эди; шунинг учун у бу саволга ҳам бош чайқаб тураверди.

— Бундай ўжарликни, бундай ўғриликни ҳеч ким кўрганми? — деди Гранде, тобора овозини баландлатиб, бутун уйни ларзага келтираркан. — Бу қандай гап? Шу онда, менинг ўз уйимда, кимдир келиб, менинг ёнгинамдан сенинг тиллаларингни олиб кетса! Ахир, бу уйда ўшандан бошқа тилла йўқ эди-я! Наҳотки, у одамнинг кимлигини мен билмасам? Олтин — қиммат нарса. Энг ифбатли қизлар хато йўлга

кириб, билмадим, нималарини бериб кўйиши мумкин, бундай воқеа аслзодалар ва ҳатто буржуазия ўртасида ҳам учраб туради, лекин олтинни бериш... сиз, ахир, олтинларингизни кимгадир бергандирсиз?

Евгения лоқайд тураверди.

— Бунақа қизни ким кўрган? Мен сизнинг отангизманми? Агар тиллани фойдага қўйган бўлсангиз, қўлингизда тилхат бўлиши керак...

— Мен учун яхши туюлган ишга ишлатишга ҳаққим йўқмиди у олтинларни? Улар, ахир, меники эмасмиди?

— Лекин сен гўдаксан ҳали.

— Вояга етган гўдакман.

Қизнинг мантиқли гапидан гапга қолган Гранденнинг ранги қув ўчиб кетди, ер тепиниб, сўқинишга тушди; ниҳоят, бироз ўзига келиб, тили гапга қовушгач, кичқирди:

— Қиз эмас, захарли илон! А! Ярамас бола, сени жонимдан азиз кўришимни суистеъмом қиясан. Бу қиз отасини пичоқсиз сўйяпти! Вой ярамас-эй! Сен бутун бойлигингни ўша саҳтиён этик кийган дайдининг оёғи остига ташлагансан. Отамнинг ток пичоғи ҳаққи, худди шундай бўлган! Бочка урсин мени, сени меросдан маҳрум этолмайман! Аммо сени қарғайман... сен ҳам, амакиваччанг ҳам, болаларинг ҳам қарғишимга учрайсанлар! Бу қилмишингдан зиғирча ҳам яхшилиқ кўрмайсан, тушундингми? Агар, ўша Шарлга... Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! Нечук! Ўша ярамас, тентакнамо бола мени талаб кетса-я?

Чол, ҳамон гунг ва лоқайд қизига тикилди.

— Миқ этмайди-я! Бир туки ҳам қимирламайди! Бу қиз Гранде авлодига мендан ҳам кўпроқ тортибди. Лоқал тиллаларингни бекорга бериб юбормагандирсан? Қани, гапир?

Евгения отасига уни таҳқирловчи истехзоли назар ташлади.

— Евгения, сиз менинг уйимда, ўз отангиз уйида турибсиз. Бу уйда туриш учун отанинг буйрукларига итоат этишга мажбурсиз. Тангри ҳам менга итоат этишингизни буюради.

Евгения бошини қуйи эгди.

— Мен учун энг азиз бўлган нарсани сиз ҳақорат қиляпсиз, — деди чол. — То итоат этмагунингизча, сизни кўришни истамайман. Ўз хонангизга кириш! Рухсат бермагунимча, чикмай ўтира берасиз. Нанета сизга нон билан сув бериб туради. Эшитдингизми? Бўринг...

Евгения дув-дув кўз ёши тўкиб, югурганча, онасининг ёнига чиқиб кетди.

Гранде совукни ҳам сезмасдан, қор кечиб, бир веча марта борни айланиб чиққандан кейин, ҳозир қизим онаси олдида бўлса керак, деб ўйлаб, қизнинг ўзбошимчалигини фош этиш учун қулай фурсат келганига севишиб, худди мушукдай чаққонлик билан зивдан юқори чиқди ва Гранде хонимнинг кўкрагига юзини яшириб ётган қизининг сочларини силаб турган пайтда хона ичида пайдо бўлди.

— Тинчлан, бечора болагинам, отанг ҳовуридан тушиб қолади.

— Унинг отаси йўқ! — деди бочкачи. — Наҳотки, бу ўзбошимча қизни сиз билан мен дунёга келтирган бўлсак, Гранде хоним? Жуда яхши тарбия кўрибди, айниқса, ахлоқий тарбияда тенги йўқ! Демак, ўз хонангизга кирмабсиз-да? Қамокхонага жўнанг, қамокхонага, мадемуазель!

— Сиз мени қизимдан жудо қилмоқчи бўласизми, хизратим? — деди Гранде хоним қаттиқ хаяжондан қизарган юзини эрига ўгириб.

— Агар қизингиздан ажралгингиз келмаса, икковингиз ҳам бу уйдан йўқолинг, чиқиб кетинг! Ярамадилар, олтинлар қаерда? Нима қилдиларинг олтинларни?

Евгения ўрнидан турди, отасига мағрурона тикилиб, ўз хонасига қайтиб кетди; чоли тушмагур, қизнинг устидан қулфлаб қўйди.

— Нанета! — деб кичқирди у. — Залдаги каминнинг ўтини ўчир!

Шундан сўнг у хотини ётган хонадаги камин ёнига, креслога ўтираркан:

— Қизимиз, албатта, анави ҳаромзода Шарлнинг гапларига лаққа тушгану, олтинларини ўшанга бериб юборган! Унга фақат бизнинг пулларимиз керак эди, холос.

Гранде хоним, хавф-хагар ичида турган қизи ва унга бўлган оналик меҳри туфайли ўзини бепарво, безабон ва бекулоқ вазиятда сақлаб қола олди.

— Мен бундан мутлақо бехабарман, — деб жавоб қилди хоним, эрининг ўтдск чакнаб турган кўзларига қарамаслик учун, каравот билан девор ўртасидаги бўшлиқ томонга ўгирилиб. — Сизнинг жабру зулмларингиздан шундай қаттиқ изтироб чекаяпманки, агар янглишмасам, менинг бу ердан борадиган ерим битта — кабристон. Бундан буёғи менга шафқат қилсангиз бўларди, тақсир, ҳар ҳолда, мен умримда ҳеч қачон кўнглингизни овритган эмас эдим, шекилли. Қизингиз сизни яхши кўради. Аминманки, у худди янги туғилган боладай бегуноҳ, сиз уни жазоламанг, қамоқни бекор қилинг. Қизимнинг хонаси шунақаям совуқки, сизнинг айбингиз билан қаттиқ касал бўлиб қолиши мумкин.

— Мен уни кўрмайман ҳам, у билан гаплашмайман ҳам. То отасининг талабларини қондирмагунча, нон ва сув билан кун кўриб хонасида ўтира беради. Нега энди боқарканман? Уйдаги олтиннинг қаёққа кетганини оила бошлиғи билиши керак-ку. Унинг қўлидаги ноёб тилла рушиялар, эҳтимол, бутун Францияда ягона бўлгандир. Яна Генуя, Голландия дукатлари...

— Ҳазратим, Евгения битта-ю битта фарзандимиз, агар у, хатто олтинларини сувга ташласа ҳам...

— Сувга! — деб бақирди чол. — Сувга! Эсингизни еб қўйганмисиз, Гранде хоним! Мен битта гапирман, ўзингиз биласиз. Агар уйимиз тинч бўлсин десангиз, қизингизни чақириб сўранг, тавба қилиб, айбини ўйнига олсин: бу соҳада аёллар биздан кўра тезроқ келишиб олишади. Қандай номаъкулчилик қилган бўлмасин, мен уни еб қўймайман-ку, ахир. Мендан сўрқадими? Ҳатто амакиваччасининг бошидан олтин сўйган бўлса ҳам, ҳозир у денгизда, кетидан югурмайман.

— Нима қилай, ҳазратим...

Ё вужудини қамраб олган асабнинг зўрайишидан, эки қизининг бутун латофати ва ўткир зеҳнини ифода қиладиган берувчи бахтсизликдан ҳаяжонланган Гранде хоним гап бошлаган замоно, эрининг бурнидаги шишнинг сунук ҳаракат қилаётганини зийраклик билан сезиб қолди ва шу сабабдан гап оҳангини ўзгартмасдан тунди, фикрини ўзгартти:

— Нима қилай, ҳазратим, қизимизга сиздан кўра менинги гашим кўпроқ ўтади дейсизми? Қизим менга ҳеч нарса демади. Худди ўзингизга ўхшайди.

— Минг лаънат! Бугун тилингиз узун бўлиб қолибди! Ҳай, ҳай, ҳай, ҳай, ҳай! Сиз мени мазах қилаётганга ўхшайсиз. Икковингизнинг тилингиз бирга ўхшайди.

Гранде хотинига тикилиб қаради.

— Агар, жаноб Гранде, ростдан ҳам мени ўлдириш иятингиз бўлса, худди шу тарзда давом эттира беринг. Мен бир марта сизга айтдим, тақсир, агар мени ўлдирсангиз ҳам яна шуни такрорлайман, хотас, қизингизга ноҳақлик қиляпсиз, у сиздан кўра қиллироқ. Ўша пуллар қизимники эди, қизим ўша пулларни яхшиликдан бошқа ҳеч нимага сарф этмаган,

бизнинг савоб ишларимизни ёлғиз худонинг ўзи билади. Тақсир, ғазабингизни юмшатиш, қизингизга раҳм қилиш, ўтинаман! Шундай қилсангиз, менга қилган ғазабингизни юмшатасиз ва балки ўлимдан ҳам асраб қоларсиз. Қизимни, ҳазратим, менинг қизимни озод қилинг!

— Мен бошимни олиб чиқиб кетаман, — деди чол, — ўз уйимда яшай олмайман: онаси ҳам, қизи ҳам гап сотади, маҳмаданалик қилади, худди... тфу! Янги йилда менга жуда яхши совға тайёрлабсиз! Евгения! — деб қичқирди у. — Ҳа, ҳа, йиғлай беринг! Ўз қилмишингиз учун виждон азобида қийналасиз, билдингизми? Модомики, сиз отангизнинг олтинларини яширинча битта ишёкмасга чиқариб берар экансиз (аминманки, унга инъом қилгани ҳеч нимангиз қолмаганда, у сизни таҳқирлаб, қалбингизни доғлаб кетади), уч ойда олти марта черковда тоат-ибодат қилганингиздан на фойда? Сахтиён этик кийиб, қўлини совуқ сувга ургиси келмай юрган ўша олифта Шарлнинг қанақалигини ҳали кўрасиз. Бечора кизнинг йиғиб юрган пулини отонасидан бемаслаҳат юлиб кетдими, демак, унда ҳеч қандай раҳм-шафқат ҳам, инсоф ҳам йўқ экан.

Кўча эшик тарақлаб беркитилгандан сўнг, Евгения ўз хонасидан чиқиб, онаси олдига кирди.

— Кўрдингми, қизим, қатағон ишларнинг оқибати шунақа хунук бўлади! Мени ёлғон сўзлашга мажбур этдинг.

— О, худога илтижо қилиб, ёлғиз мени жазолашни сўрайман!

— Вой худо, шу гап ростми, — деди Нанета кайфияти учган аҳволда ичкари кириб, — ойимқизга то умрининг охиригача нон билан сувдан бошқа ҳеч нарса берилмас эмиш?

— Ҳечқиси йўқ, Нанета! — деб жавоб қайтарди Евгения бепарво бўлиб.

— Хўжайиннинг қизи қуруқ нон еб ўтирса, менинг гомовимдан овқат ўтармиди!.. Йўғ-е, йўк!

— Бу тўғрида овозингни чиқарма, Нанета! — деди Евгения.

— Майли, танамдан бошимни жудо қилишсин, мана, ҳали кўрасиз!

Гранде йигирма тўрт йил мобайнида биринчи марта ўзи ёлғиз овқатланди.

— Мана, бирпасда тул бўлдингиз-қўйдингиз, хўжайин, — деди унга Нанета. — Уйда иккита аёл туриб, тул бўлиб ўтиришнинг гашти оз бўлса керак.

— Сен билан гаплашаётганим йўқ эди, шекилли. Оғзингни юм, бўлмаса уйдан ҳайдаб юбораман! Плита устидаги кастрюлкада нима қайнаёпти?

— Ёғ эритяпман...

— Бугун меҳмонлар келади, камингга ўт ёқиб қўй.

Жаноб Крюшолар ҳамда де Грассен хоним ўғли билан соат саккизда келишди ва Гранде хоним билан унинг қизини кўрмай хайрон бўлишди.

— Хотинимнинг тоби йўк, Евгения унинг олдида ўтирибди, — деди кекса виночи, лекин юзида ҳеч қандай ҳаяжон кўринмади.

Бир соатгача бекор валақлашиб ўтиргач, де Грассен хоним Гранде хонимни кўргани тепага чиқиб кетди; у қайтиб тушганида ҳамма:

— Гранде хоним тузукми? — деб сўради.

— Тузук эмас, ҳеч тузук эмас, — деди у, — соғлиғи менимча, чиндан ҳам хавф остида. Хоним энди анча кексайиб қолди, жуда эҳтиёт бўлиш керак, Гранде ота.

— Кўрамиз, кўрамиз... — виночи паришонлик билан жавоб қайтарди.

Ҳамма у билан хайрлашди. Крюшолар кўчага чиққанда, де Грассен хоним уларга:

— Гранденинг уйида бирор ходиса юз берган. Хонимнинг ахволи жуда оғир, лекин буни ўзи ҳам бил-

майди. Қизининг кўзи қизариб кетибди, кўп йиғлаганга ўхшайди. Зўрлаб эрга беришмоқчимикин?

Виночи чол уйкуга ётгандан кейин, Нанета юмшоқ шишпақда оёқ учида юриб, Евгениянинг олдига кирди ва кастрюлни очиб, хамирга ўраб пиширилган паштетни кўрсатди.

— Олинг, ойимкиз, — деди меҳрибон Нанета, — Корнуайе менга куён олиб келган эди. Ўзингиз жуда кам томоқсиз, бу паштет сизга бир ҳафтага етади, уйингиз совуқ, овқат бузилмай тураверади. Ҳарна бўлгандаям, бу қуруқ нондан афзал-ку. Қуруқ нон соғлиққа зарар.

— Шўрлик Нанета! — деди Евгения, унинг кўлини қисиб.

— Паштетим ҳалимдек юмшоқ, мазали бўлди. Дадангиз сезганиям йўқ. Мен ёғ ҳам, дафна барги ҳам сотиб олдим; ўзимнинг олти франк пулимга олдим; ўзимнинг пулим бўлгандан кейин нимага ишлатсам ишлатавераман-да.

Бирдан чўри аёл физиллаганча уйдан чиқиб кетди: унинг қулоғига Гранде келаётгандай туюлганди.

Бир неча ойгача виночи, муттасил хотини олдига куннинг турли соатларида кириб турди, лекин ҳеч қачон қизининг номини тилга олмади, уни кўрмади ва унинг тўғрисида гап ҳам очмади. Гранде хоним ўз хонасидан чикмасди. Унинг ахволи кундан-кунга ёмонлаша борди. Аммо бочкачи чолга ҳеч нарса таъсир этмасди. У, худди гранит қоя сингари қаттиқ, бераҳм ва бепарво эди. У, ўз одати бўйича бир зайлда кириб-чиқиб юрарди; лекин Евгения тўғрисида лом-мим деб овзини очмас, жуда камгап бўлиб қолган, иш тўғрисида эса ҳар қачонгидан ҳам бағритош бўлиб қолган эди. У баъзан ҳисоб-китобдан ҳам адашиб кетарди.

— Грандега бир бало бўлган, — дейишарди крүшо-чилар билан грассенчилар.

Сомюр шахрида окшомлари кимникида ўтириш ё
йигин бўлса, ўша ерда албатта бир-бирларига:

— Гранденикида нима воқеа юз берибди экан? — деб
савол беришарди.

Евгения черковга Нанетанинг назорати остида бо-
либ-келиб юрди. Агар де Грассен хоним, черковдан
ниқишаётган пайтда, бир-икки савол билан Евгенияга
чурожаат қилгудек бўлса, қиз гапни чалғитиб, унинг
личковлигини қондирмасди. Шунга қарамай, орадан
икки ой ўтар-ўтмас, учала Крюшога ҳам, де Грас-
сен хонимга ҳам Евгениянинг қамалиб ётиш сири аён
бўлди. Вақти келиб қизнинг доим меҳмонлар ўртасида
йўқлигига ҳеч қандай баҳона топиб бўлмади. Ундан
кейин, гарчи бу сирни ким ошқора қилгани маълум
бўлмаса-да, янги йил бошлангандан бери мадемуазель
Гранде отасининг буйруғи билан ўзининг совуқ хона-
сида қамалиб ётгани, фақат нону сув билан кун ке-
чираётгани, Нанета эса ширин овқатлар пишириб, уни
кечасигача хуфиясига боқиб тургани бутун шаҳарга
ошқор бўлди; ҳатто қиз ўз онасини фақат отаси уйда
йўқ вақтлардагина кўриб, парвариш қилишини ҳам
ҳамма билди. Шундан сўнг, Гранде чолнинг бу хатти-
ҳаракатларини ҳамма қоралай бошлади. Бутун шаҳар
уни ғайриқонуний шахс деб билди, унинг хиёнат
қилганини, бағритошлигини эслашиб, жамоат қаторидан
чиқариб қўйишди. Гранде кўчадан ўтиб бораётганда,
ҳамма уни бармоғи билан кўрсатиб, пичирлашадиган
бўлди. Унинг қизи тушки, ёки кечки ибодатга бориш
учун Нанета билан бирга қинғир-қийшиқ кўчадан ту-
шиб бораётганда, шаҳар фуқароси уйларининг деразаси
олдига келиб, бу бой вориса қизнинг қадди-қоматига,
унинг ўйчанлик ва мусичаларга хос ювошлик аломатла-
ри акс этиб турган чехрасига тикилиб қоларди.

Евгения қамокқа ҳам, отасининг шафқатсизлигига
ҳам нарво қилмасди. Ахир, унинг кўз олдида ернинг

ярим курра харитаси, ўриндик, боғча ва боғча деворининг бир қисми намоён эмасмиди? Ўз дудокларида у муҳаббат бўсаларининг болдек тотли мазасини ҳис қилмасмиди? Бирмунча вақтгача киз ўзи тўғрисида шаҳарда бўлаётган миш-миш гаплардан беҳабар юрди, шунингдек, бу гаплар отасининг қулоғига ҳам етиб бормади. Художўй ва тангри олдида ғоят покиза бўлган бу қизнинг соф виждони ва жўшқин муҳаббат туйғуси отасининг қаҳру ғазаби ва интиқомига бардон беришда унга мадал бағишлади. Аммо ниҳоятда оғир бир кулфат қизнинг вужудини қамраб олган бошқа жамики ҳасрат-надоматларнинг ўтини ўчириб қўйган эди: унинг онаси — ажиб бир гўзаллик, яъни мусаффо қалб эгаси бўлмиш бу мусичадек беозор ва мулойим сиймо кундан-кунга заифлашиб, гўрга яқинлашмоқда эди. Евгения, онасини ўлимга маҳкум этган бу шафқатсиз дарднинг беихтиёр сабабчиси ўзи эканлигидан виждон азобида қаттиқ қийналарди. Гарчи онаси унга таскин бериб юнатиб турган бўлса ҳам, бу виждон азоблари қизнинг қалбидаги муҳаббат туйғуларини янаям маҳкамларди. Ҳар кун эрталаб отаси уйдан чиқиб кетиши билан, Евгения онасининг қошига югурар, Нанета ҳам нонуштани шу ерга олиб келарди. Бироқ онасининг азоб чекаётганидан изтиробга тушган бечора Евгения ғамгин қиёфада Нанетага имо қилиб онасининг сўлгин чехрасини кўрсатар, юм-юм йиғлар ва амакиваччаси тўғрисида гап очишга журъат этолмасди. Бу тўғрида Гранде хонимнинг ўзи аввал сўз очди:

— Қаерларда юрганийкин? Нимага хат ёзмаяптийкин?

Онаси ҳам, қизи ҳам масофанинг қанчалик узоқлиги ҳақида ҳеч қандай тушунчага эга эмас эди.

— Унинг тўғрисида фақат ўйлайлик, ойижон, — деди Евгения, — лекин гапирмайлик. Бетобсиз, ҳаммадан аввал сиз бизга кераксиз.

Бу ҳамма деган сўз — йигит эди.

— Болаларим, — деди Гранде хоним, — мен яшаган умримга асло ўкинмайман. Худога шукур, бахти қора сулларимнинг хотимасини кўриб қувониш менга ҳам насиб қилди.

Бу аёл доимо чинакам христиан сифатида муқаддас сўзларни талаффуз этарди. Янги йил бошлангандан бери бир печа ой мутгасил Гранде хоним ўзининг ёнида понушта қилиб, уй ичида у ёқ-бу ёққа юришни одат қилган эрига фаришталардек мулоийм ва айни вақтда ўлишига яқин қолган аёлларга хос кескин оҳангда доим бир гапни такрорларди; одатда унга умр бўйи айнан шу кескинлик етишмаган эди.

Эри унга биронта тутуриқсиз савол бериб қолгудай бўлса:

— Ҳазратим, менинг сиҳаг-саломатлигим тўғрисида шунчалик ғамхўрлик қилганингиз учун беҳад миннатдорман сиздан, — дерди. — Лекин надоматли умримнинг сўнгги дамлари тотли ўтсин десангиз ва чекаётган изгиробларимни енгиллатмоқчи бўлсангиз, қизимиздан марҳаматингизни дариф тутманг, ўзингизни христиан эканлигингизни, эр ва ота эканлигингизни исбот қилинг.

Гранде бу сўзларни эшитганда хотинининг ёнбошига ўтирар ва худди жаладан қочиб дарвоза тагида яшириниб турган одамдек иш кўрарди: унинг гапига ипдамасдан қулоқ солар, лекин лом-мим деб жавоб бермасди. Хотини унга энг таъсирли, энг меҳрибон, энг ихлосманд илтимослар билан мурожаат этганда, у:

— Бугун бироз рангинг қочибди, боёкиш! — деб кўярди.

Қизини батамом унутиб юборганлиги унинг тошдан йўнилгандек дағал пешонасида ва юмуқ лабларида акс этиб турганга ўхшарди. Унинг ҳар доим бир хилдаги жавоблари оқибатида хотинининг қонсиз юзларидан

дув-дув оқиб тушадиган кўз ёшлари ҳам Грандега асло таъсир этмас эди.

— Мен-ку гуноҳингиздан кечдим, — дер эди хотини, — ишқилиб, худо ҳам кечирсин сизни. Бир вақт келиб, ўзингиз, гуноҳимни кеч деб, унга илтижо қиларсиз.

Хотини касал бўлгандан бери чол ўзининг дахшатли «хай, хай, хай, хай, хай!» дейишини йўқ қилган бўлса ҳам, лекин бу аёлнинг на фаришталарга хос ювошлиги, на юксак руҳий хислатлари таъсири остида хунук чехрасининг кундан-кунга гул-гул очилиши, Гранденинг золимлигига барҳам бера олди. Бу аёлнинг бутун вужуди қалб эди. Бамисоли ибодат заковати унинг чехрасидаги энг дағал аломатларга жило бериб, майинлаштирган ва унга зиё бахш этган эди. Такводорларнинг чехраларида пайдо бўладиган бундай ўзгариш ҳодисаларини ким кузатмаган? Одатда, бундай нодир ўзгариш туфайли руҳий малакалар инсон чехрасидаги энг дағал ифодаларга, юксак тафаккурнинг олижаноблиги ва покизалигидан вужудга келувчи махсус кўтаринки руҳ бахш этиб туриб, бора-бора улардаги энг дағал аломатлар устидан тантана қозонади. Бу аёл вужудида мавжуд бўлган энг сўнгги инсоний хислатларни емириб ташлаган азоб-уқубатлар туфайли содир бўлган ушбу ўзгариш манзараси, феъли гўё бронзадан куйилгандек ҳеч ўзгармас бочкачи чолга хиёл бўлса ҳам таъсир этди. Унинг гапларида заҳархандалик йўқолган бўлса-да, лекин ўзининг оила бошлиғи эканлигини исботловчи тепса тебранмас индамаслиги унинг хулқида муҳим ўрин тутарди. Унинг содиқ хизматкори Нанета, бозорда пайдо бўлиши билан чор атрофдан хўжайинини масхаралаган, қоралаган сўзларни эшитиб, кулоғи қоматга келарди; гарчи жамоатчиликнинг фикри Гранде отани қаттиқ қораласа ҳам, унинг чўриси хонадон обрўсини сақлаш юзасидан чолни ҳимоя қиларди.

— Ха, нима бўпти, — дер эди у, хўжайинини монотлик қилганларга қараб, — ахир, ким қариганида пунақа бағритош бўлиб айнимайди? Бу чол ҳам бир аз қаттиққўл бўлса бўлибди-да! Бўлар-бўлмасга ҳадеб зайсайверманглар! Ойимқиз бамисоли маликадек яшаб орибди. Ёлғиз дейсизми? Нима қипти шунга, ўзига ёқади. Ундан кейин, хўжайинимнинг шундай қилишга яраша важи бор.

Касалдан кўра кўпроқ ғам чекишдан қийналиб кетган Гранде хоним, ҳар қанча ёлворишларга қарамай, Евгенияни отаси билан яраштиролмагач, ниҳоят, баҳорнинг сўнгги оқшомларидан бирида ўзининг изтироб чекиши сирларини Крюшоларга баён қилди.

— Йигирма уч яшар кизни қуруқ нон билан сувга бойлаб, ҳеч бир сабабсиз қамаб қўйди, денг! — деди суд раиси де Бонфон. — Бу иш, оталик ҳуқуқини ғайриқонуний равишда суистеъмол этишдан иборат. Қизингиз қаршилиқ билдириши мумкин. Шунинг учун...

— Ҳе, жиян, гап сотишни қўйинг, ҳозир судда эмассиз, — деди нотариус. — Хотиржам бўлинг, хоним, эртагаёқ бу қамоққа барҳам бердираман.

Евгения ўзи тўғрисида гап кетаётганини эшитиб, хонадан чиқди.

— Жаноблар, — деди қиз, Крюшоларга яқин келиб, қаддини мағрурона адл тутиб, — сизлардан ўтиниб сўрайман, бу ишга аралашманг. Отам ўз уйида ўзи хўжайин. Мен унинг уйида яшаб турганим учун, унга итоат этишга мажбурман. Унинг хатти-ҳаракатларини ҳеч ким маъқуллаши ҳам, қоралашини ҳам керак эмас: отам ўз қилмишлари учун ёлғиз худо олдида жавоб беради. Дўстлигимиз ҳурмати, бу тўғрида асло оғиз очмаслигингизни илтимос қиламан. Отамни қораласак, унга бўлган шахсий ҳурматимизга путур еткизган бўламиз. Менга кўрсатган илтифотингиз учун, жаноб-

лар, беҳад миннатдорман. Бирок, агар сиз, ҳозир шаҳарда юрган ва менинг қулоғимга ҳам тасодифан етиб келган таҳқиromуз миш-мишларга хотима беришни истасангиз, сизлардан яна ҳам кўпроқ миннатдор бўлар эдим.

— Қизим ҳақли, — деди Гранде хоним.

— Мадемуазель, сиз озодликка чиксангиз, шунинг ўзи ҳар қандай ғийбат гапларга барҳам беришда энг яхши чора вазифасини ўтайди, — деб жавоб қилди унга кекса нотариус ҳурмат-эҳтиром билан; у танҳолик, ҳасрат ва муҳаббат туфайли яна ҳам гўзаллашган Евгениянинг чехрасига маҳлиё бўлиб тикилиб қолган эди.

— Майли, қизим, жаноб Крюшо ишни ўнглашга кафил бўлиб турганларида қаршилик кўрсатма. Бу кишига отангнинг феъли аён, шунинг учун, у билан қандай муомала қилишни билади. Шу қолган беш куплик умрим вақтичоғлик билан тинчгина ўтсин десанг, ҳар қандай бўлганда ҳам, отанг икковинг ярашиб олишларинг керак.

Эртаси куни Гранде бироз айлангани боғчага чиқди; кизини қамаб қўйгандан бери бу хил одат тусини олган эди. У доим, Евгения сочини тарайдиган пайтни пойлаб туриб боғчага айлангани чиқарди. Чоли тушмагур, катта ёнғоқ дарахти тагига келиб, унинг панасига яширинар ва ўша ердан туриб, қизининг узун-узун сочларини бир неча дақиқа давомида сукланиб томоша қиларкан, шубҳасиз, у ўз фарзандини бағрига босиш истаги ва характеридаги саркаш фикрлар ўртасида тараддудга тушиб қоларди. Кўпинча чол, бир вақтлар Шарль билан Евгения бирга ўтиришиб умрбод бир-бирларини севиш ҳақида аҳду паймон қилишган ўша чирик ёғоч ўриндикда узоқ ўтириб қоларди. Шунақа пайтларда Евгения ҳам сездирмасдан отасига қараб турар ёки кўзгу орқали уни кузатарди. Агар отаси ўрнидан туриб яна юра

бошласа, қиз, эҳтиёт шарт, дераза олдига ўтирар ва девор устини томоша қила бошларди. Бу девордан чиройли гуллар осилиб турар, девор ёриқларидан эса «зухранинг кокили», «зарпечак», Сомюр ва Турдаги зумзорларда кўп ўсадиган сариқ ёки оқ чирмовук гуллар ўсиб чиққан эди.

Нотариус Крюшо хушхаво июнь кунларидан берида, эрталаб барвақт келиб, виночи чолни боғчада чради. Чол икки боғ ўртасидаги деворга суюниб, юридикда ўтирар ва қизини кузатиш билан банд эди.

— Келинг, хизмат, жаноб Крюшо? — деди у нотариусни кўриб.

— Мен бир иш тўғрисида гаплашгани келувдим.

— А! Кумуш пулга алмаштириш учун менга бироз илла олиб келганингиз йўқми?

— Йўқ, гап пулда эмас, балки қизингиз Евгенияда. Қизингиз билан сиз ҳаммаинг оғзида шов-шув гап бўлиб кетдингиз.

— Нимага тумшукларини тиқишади? Кўмирчи ҳам ўз уйида хўжайинлик қила олади.

— Тўғри эътироф этдингиз, кўмирчи ўзини ўлдиришга ёки ундан ҳам баттарроқ, ўз пулини деразадан сўчага сочиб юборишга ҳам ҳақи бор.

— Қандай қилиб?

— Ахир, хотинингизнинг касали жуда оғир, азим. Сиз ҳатто жаноб Бержерен билан маслаҳатлашиб кўришингиз керак эди: хотинингиз ўлим тўшагида ётибди. Агар барча зарур чоралар кўрилмасдан туриб, хотинингиз бирдан қазо қилиб қолса, ўйлайманки, жуда армонда қоласиз ва ташвишингиз ўн чандон ошиб кетади.

— Ҳай, ҳай, ҳай, ҳай! Хотинимнинг касалини биласизми? Бу докторларни остонага қадам бостирсангиз, балога қоласиз, ҳар куни беш-олти мартадан қатнайвериб, тинка-мадорингизни қуритишади.

— Албатта, ихтиёр ўзингда, Гранде. Лекин биз эски дўстмиз: сизга тегишли гапларни менчалик юракка якин оладиган бошқа одам бутун Сомюрда ҳам топилмайди, шунинг учун бу гапни сизга айтишни ўз бурчим деб ҳисоблайман. Энди бўлар иш бўлди, сиз ёш бола эмассиз, нима қилаётганингизни яхши биласиз. Айтмоқчи, менинг ҳузурингизга келишимдан мақсад бу эмас эди. Мен айтмоқчи бўлган гап, эҳтимол, бундан ҳам жиддийроқ бўлса керак. Гапнинг пўскаллари, сиз ўз хотинингизни ўлдирмоқчи эмассиз-ку, ахир, хоним сиз учун жуда фойдали аёл. Башарти, Гранде хоним ўлиб-негиб қолгудек бўлса, қизингиз олдида қандай аҳволда қолишингизни бир ўйлаб кўринг. Мабодо шундай бўлса, сиз қизингизга ҳисоб беришингиз керак бўлади, чунки бутун молмулк хотинингиз билан икковингизнинг ўртангизда. Қизингиз молу мулкни тақсимлашни ва Фруафонни сотишни талаб этишга ҳақли бўлиб қолади. Хуллас, у онасининг ўлимидан кейин меросхўр бўлиб қолади, сиз эса меросхўр бўлолмайсиз.

Бу сўзлар чоли тушмагурга худди чакмоқ зарбидай таъсир қилди: у тижорат илмига нисбатан ҳуқуқшуносликда бирмунча ожиз эди. Кимошди савдоси ҳеч қачон хаёлига келмаган эди.

— Қисқаси, қизингиз билан юмшоқроқ муомала қилишни ўтганиб маслаҳат берардим, — деди Крюшо гапининг охирида.

— Қизимнинг нима қилганини биласизми, Крюшо?

— Нима қилди? — деди нотариус ва Гранде отанинг эътирозини эшитиш ҳамда жанжалнинг сабабини билиш учун қулоғини динг қилди.

— Қизим ўзининг олтинини бировга бериб юборибди.

— Олтин ўзиникимиди? — деб сўради нотариус.

— Ҳаммаси менга шуни гапиради! — деди чоли тушмагур, фожиали ҳаракат билан қўлларини осилтириб.

— Арзимаган нарса учун, — деб Крюшо гапине давом этгирди, — башарти хотинингиз ўлиб қолган акдирда, қизингизга, таклиф этиш мумкин бўлган партномага ғов солмоқчимисиз?

— Эҳ, олти минг франк тилла арзимаган нарса кан-да, сизнингча?

— Эҳ, азизим, агар Евгения талаб қилгудай бўлса, хотинингиздан қоладиган меросни хатлаш ва тақсимлаш канчага тушишини биласизми?

— Қанчага?

— Икки юз ёки уч юз, балки тўрт юз минг франк-са тушар! Кимошди савдосига қўймасдан ва сотмасдан туриб, ҳақиқий баҳони билиш осон бўптими? Ўзаро партнома тузганда эса...

— Отамнинг ток қайчиси ҳаққи онт ичаман! — деб қичкириб юборди виночи ва ранги оқариб, ўриндиққа тириб қолди. — Биз яна ўйлаб кўрамиз, Крюшо.

Бир дақиқалик сукут ёки талвасадан кейин чоли ушмагур нотариусга қараб деди:

— Турмуш — шафқатсиз нарса! Унда хафагарчилик-лар тўлиб ётибди. Крюшо, — тантанали суратда давом этди у, — сиз мени алдашни истамайсиз: ҳозир менга гапирган гапларингиз ҳаммаси қонунга асослангани тўғрисида қасам ичинг. Қонунлар мажмуасини сўрсатинг, мен қонунлар мажмуасини ўзим кўрмоқчиман!

— Бечора дўстим, — деди нотариус, — наҳотки мен ўз хунаримдан беҳабар бўлсам?

— Демак, шу гап тўғрими? Мени ўз қизим хонавайрон қилиши, сотиши, ўлдириши, тилка-пора қилиши мумкинми?

— Қизингиз онасининг меросхўри.

— Ундай бўлса, болаларнинг нима кераги бор? Оҳ, мен хотинимни яхши кўраман! Бахтимга, у ҳали нича бардам: негаки, Бертельерлар авлодидан-да.

— Хотинингизнинг бир ойлик ҳам умри қолмаган. Бочкачи пешонасига бир шапатилади-да, нарига юриб кетди, сўнг орқасига қайтиб келиб, Крюшонинг юзига дахшат билан тикилиб туриб, сўради:

— Нима қилиш керак?

— Евгения онасининг меросидан буткул воз кечиши мумкин. Сиз уни ўз меросингиздан махрум этмоқчи эмассиз-ку, тўғрими? Лекин мен айтган имтиёзни олиш учун қизингизга қўпол муомала қилманг. Ўз манфаатларимга зид бўлса ҳам, дўстим, сизга буни айтяпман. Нима иш билан шуғулланишимни ўзингиз яхши биласиз-ку: тугатиш, хатлаш, сотиш, тақсимлаш...

— Кўрамиз, кўрамиз! Бу тўғрида энди гапни бас қилайлик, Крюшо. Бутун вужудим қақшаб кетди. Тилла олдингизми?

— Йўқ. Лекин ўнтача эски луидорим бор, шуларни сизга бераман. Евгения билан ярашиб олинг, дўстим! Ахир, бутун Сомюр сизни қоралапти.

— Ярамаслар!

— Рентаям тўқсон тўққизга чиқибди! Умрингизда бир марта бўлса ҳам хурсанд бўлиб қўйинг...

— Тўқсон тўққиз денг, Крюшо?

— Шундай.

— Эҳе! Тўқсон тўққиз! — деди чоли тушмагур, кекса нотариусни кўча эшикка кузатиб қўяркан.

Кейин ҳозиргина эшитган гаплардан жуда ҳаяжонга келган Гранде кўчага чиқиб кетмаслик учун, хотинининг олдига чиқди.

— Хўш, онаси, бугун кун бўйи қизинг билан бирга бўлишинг мумкин, мен Фруафонга кетяпман. Икковингиз яхши ўтиринг. Бугун бизнинг турмуш қурган кунимиз, хотинжон. Ма, сенга ўн экю, черковга бориб, кўчма мехроб ясатиб, шам ёқишга сарфларсан. Кўпдан бери шуни орзу қилардинг, майли, шу билан кўнглингни чоғ қиладиган бўлсанг, мен рози. Хурсанд

бўлинглар! Ўйлаб-кулиб ўтиринглар! Хурсандчилик омон бўлсин!

У хотинининг тўшагига ҳар бири олти франкдан ўн эю пул ташлади ва унинг бошидан ушлаб, пешонасидан ўпди.

— Энди анча руҳинг енгил-а, хотинжон, тўғрими?

— Қизингизни меҳр-шафқатингиздан маҳрум қилиб қўйибсиз-ку, қандай қилиб худойи таоло уйимизга адли қарам зиёсини сочсин? — деди хоним ҳаяжон ичида.

— Ҳай, ҳай, ҳай, ҳай, ҳай! — деди чол меҳрибон овоз билан. — Кейин кўрамиз.

— Худоё шукур! Евгения! — деб қичқирди онаси, шодлигидан юзларига қон югуриб. — Бу ёққа чиқ, отангни кучоқла, гуноҳингни кечяпти.

Лекин Гранде аллақачон ғойиб бўлган эди. У чувалашиб кетган фикрларини тартибга солишга урина-урини, жон ҳалпида қишлоқ томонга югуриб борарди. Бу пайтда Гранде етмиш беш ёшга тўлиб, етмиш олтига қадам қўйган эди.

Кишининг суягига сингиб қолган эҳтирослар умр ўтиши билан тобора кучайгани каби, кейинги икки йил ичида чолнинг хасислиги ҳам жуда авж олиб кетган эди. Хасис, шуҳратпараст ва умуман ўз ҳаёти-ни биргина ҳукмрон ғояга бағишлаган барча кишилар устидан ўтказилган кузатишни тасдиқлаб, Гранденинг гуйғуси ўз эҳтиросининг рамзи сари айрича бир куч билан интилди. У олтинни томоша қилиш, олтинни қўлга киритиш дардига гирифтор бўлди. Ундаги зодимлик хусусияти хасисликка мувофиқ ўсиб борди, шу сабабдан, агар хотини ўлиб қолгудай бўлса, ўз бойликларининг озгина бир қисмидан ҳам воз кечиш унга қандайдир вайритабий ҳол бўлиб кўринди. Ўз бойликларининг қанчалигини қизига билдирсинми, кимощди савдоси билан сотиш учун барча мол-мулкларни хатлатсинми?

— Дада, агар сиз шу тилланинг жиндаккинасини кесиб олсангиз, мен ўзимга пичоқ ураман. Онамни сиз ўлар ҳолатга етказиб қўйдингиз, энди қизингизни ҳам ўлдирасиз. Майли, синдира беринг. Жароҳатга жароҳат!

Гранде қутича тепасида пичоқ кўтарганича, қизига саросима билан боқди.

— Наҳотки, шу нарса қўлингдан келса, Евгения? — деди отаси.

— Қўлидан келади, ҳазратим, — деди онаси.

— Қизингиз айтганини қилади! — деди Нанета, — ҳеч бўлмаса, умрингизда бирон марта ўйлаб иш қилинг, ҳазратим.

Бочкачи бир лаҳза дам олтинга, дам қизига қараб турди. Гранде хоним ҳушидан кетди.

— Уни қаранг, хўжайин, оймпошша жон беряпти! — деб қичқирди Нанета.

— Ма, қизим, қутича учун жанжаллашмайлик. Ола қол! — деди бочкачи, қутичани каравотга ташлаб. — Нанета югур, жаноб Бержеренни чақириб кел. Бас, онаси, — деди у, хотинининг қўлини ўпиб, — ҳечкиси йўқ, мана, биз ярашиб олдик. Шундай эмасми, қизим? Қуруқ нон ейиш тугади энди, кўнглинг истаган овқатни ея бер... оҳ, кўзларини очяпти! Хўш, онаси, онагинам, кўзингни оча қол! Мана, қара, Евгенияни ўпяпман. Қизим амакиваччасини яхши кўраркан, агар хоҳласа, унга турмушга чиқиши мумкин, қутичасини ҳам сақлаб қўяди. Фақат сен яшагин, умринг узоқ бўлсин, шўрлик хотиним! Қани, қимирлаб кўргин-чи... Қулоқ сол, сенга шундай ажойиб саждагоҳ буюртирайин, бунақаси ҳали Сомюрда бўлмаган бўлсин.

Гранде хоним заиф овоз билан:

— Вой, тавба, хотинингиз билан қизингизга шундай муомала қилишга қандай журъат этдингиз! — деди.

— Энди сира бунақа қилмайман, қилмайман! — деди бочкачи. — Мана кўриб турасан, жоним хотиним!

Чол ўз кабинетига кириб, бир сиқим луидор олиб келди ва тўшак устига сочиб ташлади.

— Ма, Евгения, ма, хотин, ҳаммаси сизларга! — деди у, луидорларни ажратиб туриб. — Қани, чехрангни оч, хотин, саломат бўл: на сен, на Евгения ҳеч нарсага зориқишларинг йўқ энди. Мана, юз тилла қизимга. Сен, энди буларни бировга бериб юбормайсан-а, Евгения?

Гранде хоним билан қизи хайрон бўлишиб бир-бирларига қарашди.

— Пулингизни ўзингиз олинг, дадажон, биз фақат сизнинг меҳрингизга муҳтожмиз!

— Майли, сизнингча бўлсин, — деди чол, луидорларни йиғиштириб чўнтагига соларкан, — апоқ-чапоқ бўлишиб яшаймиз. Залга тушиб бирга овқат еймиз, ҳар оқшом оз-оздан пул тикиб лото ўйнаймиз. Ўйнанг, кулинг! Шундайми, хотин?

— Оҳ, агар шу билан хурсанд бўлсангиз, менинг ҳам бошим осмонга етарди, — деди ўлим тўшагида ётган хоним, — лекин ўрнимдан туришга қувватим йўқ.

— Ўзимнинг шўрлик онахоним, — деди бочкачи, — сени қандай яхши кўришимни билмайсан, сени ҳам яхши кўраман, қизим!

У қизни маҳкам кучоқлаб, ўпиб қўйди.

— О! Шунча вақт аразлашиб юргандан кейин ўз қизингни бағринга босиб кучоқлаш қандай яхши! Менинг қизгинам!.. Мана, кўряпсанми, онаси, энди биз биргамиз. Югур, қўлингдагини яшириб қўй, — деди у қизига, қутичани кўрсатиб. — Югур, кўрқма. Мен ҳеч қачон энди бу тўғрида оғиз очмайман.

Сомюрдаги биринчи шуҳрат эгаси — доктор Бержерен жаноблари хадемай етиб келди. Касални кўриб бўлгач, у Грандега, хотинининг касали оғир экани-

ни билдирди. Лекин, хоним тўла рухий осойишталик, меҳрибона гафхўрлик билан таъмин этилса ва яхши парвариш қилинса, уни кеч кузгача сақлаб қолиш мумкинлигини айтди.

— Шу айтганларингиз қимматга тушадими? — деб сўради чоли тушмагур, — дори-дармонлар керак бўлар?

— Дори кўп кетмайди, лекин кўпроқ парвариш қилиш керак, — деди, — юзидаги кулги аломатини яшира олмаган доктор.

— Хулласи калом, жаноб Бержерен, — деди Гранде, — сиз ҳалол кишиниз, тўғри эмасми? Мен сизга ишонаман. Қанча марта лозим кўрсангиз, шунча келиб, хотинимга қараб турунг. Ишқилиб, менинг меҳрибон хотинимни сақлаб қолсангиз бўлгани. Сиртдан қараганда сезилмаса ҳам, лекин хотинимни жуда яхши кўраман; ҳамма туйгуларим ичимда пинҳон сақланади, ҳозир эса бутун вужудим изтироб чекиб, ички кечирмаларим сиртга отилиб чиқяпти. Мен қаттиқ азият чекаёпман. Бу азият укамнинг ўлимидан бошланди, ўшани деб мен ҳозир Парижда сон-саноксиз пул сарф қилиб ётибман... эсласам кўзларим косасидан чиқиб кетай дейди; билмайман, ҳали яна қанча пул сарфларкинман. Яхши боринг, тақсир! Агар хотинимни ўлимдан олиб қолиш иложи бўлса, майли, юз, икки юз франк турса ҳам қутқариб қолинг.

Гранде хонимнинг ўлиши муқаррарлиги важдан умрида биринчи марта кўз олдида ўлим гавдаланган Гранденинг ўз хотинини соғлом ҳолда кўриш ҳақидаги оташин истаклари, ажабланган она-боланинг ҳар қандай хоҳишларини ҳам бажаришга тайёр эканлигию, Евгениянинг ҳаддан зиёд меҳрибонликларига қарамасдан, Гранде хоним борган сари ўлимга юз тугиб бораётганди. Шу ёшда касалга гирифтор бўлган кўнчилик хотинлар сингари, Гранде хоним ҳам кун сайин заифлашиб сўлиб борарди. Хоним, дарахтдаги

узги япроқлар сингари жуда омонат эди. Япроқларга кўёш шуъла томизиб, уларни тилладай сарғайтиргани каби, хонимга ҳам илоҳий нурлар шуъла бераётганди. Бу ўлим хонимнинг ҳаётига арзирли чинакам христианча ўлим эди, ё яна олижаноб сўзини ҳам кўшайми?

1822 йилнинг октябрида хонимнинг яхши фазилатлари, фаришталарча сабри қаноати, кизига бўлган меҳр-муҳаббати айри бир жило билан товланди; у тира ҳам полимасдан жон берди. Ҳеч қандай қора доғи йўқ бегуноҳ кўзичоқ сингари арши аълога парвоз қилиб бораркан, бу дунёдаги совуқ ҳаёт ичида қолаётган меҳрибон кизидан бошқа ҳеч нарсага афзусланмади: хонимнинг сўнгги нигоҳлари гўё кизига беҳисоб фалокатлардан дарак бераётгандай кўринди. У ўзига ўхшаган бу қордек оппоқ кўзичоқни, унинг қимматбаҳо жупини қирқиб олишга шай бўлиб турган худбин кишилар оламида ёлғиз қолдиришга юраги ачина-ачина ташлаб кетди.

— Кўзичоғим, — деди кизига хоним, жон бериш олдидан, — бахт фақат у дунёда бўлади, буни сен бир кун келиб тушуниб қоласан.

Онаси ўлган куннинг эртасига Евгения, ўзи тугилиб ўсган, қанчадан-қанча қийинчиликларни бошидан кечирган, онаси вафот этган бу уйда янги муносабатларни ҳис этди. У залдаги деразани ва тирговучли курсини кўрганида ўзини йиғидан тия олмасди. Кекса отасининг меҳрибонона ғамхўрликларини кўргач, қиз гўё илгари ўз отасининг кўнглини яхши билмагандай бўлди: отаси эрталаб келиб, қизи билан кўл ушлашиб нонушта қилгани залга тушадиган, кизига соатлаб меҳр билан термилиб ўтирадиган бўлди. Хуллас, гўё Евгения олтиндан эди-ю, чол уни авайлаб ардоқларди. Бочкачи чол жуда ўзгариб кетди, қизи ҳузурда дағдағ титрайдиган бўлиб қолдики, Нанета ва крүшочи-

лар бунга чолнинг қартайиб қолгани сабаб бўлса керак, деб ўйлашди ва ҳатто эси ҳам оғиб қолмадимикин, деб бирмунча чўчий бошлашди, лекин, оила мотам либоси кийган куни овқатдан сўнг чоли тушмагурнинг хулқ-атвори аён бўлиб қолди. Овқатга чолнинг сиридан хабардор ягона шахс — нотариус Крюшо ҳам таклиф қилинган эди.

Дастурхон йиғиштирилиб, эшиклар маҳкам берки-тилгандан сўнг, Гранде қизига қараб деди:

— Қизгинам, энди сен онанга меросхўр бўлиб қолдинг, биз икковимиз тегишли баъзи бир ишларни тўғрилаб қўйишимиз керак, тўғрими, Крюшо?

— Тўғри.

— Наҳотки, ўша ишлар билан худди шу бугун шугулланиш зарур бўлса, дадажон?

— Шундай, қизим, шундай. Ишни бир ёқлик қилмасдан тинчий олмайман. Албатта, мени хафа қилмассан деб ўйлайман.

— О, дадажон...

— Гап шундай, шу бугун окшомдаёқ ҳамма ишларни бартараф қилиш керак.

— Мен нима қилишим керак?

— Қизим, бу менинг ишим эмас. Сиз ўзингиз айтинг, Крюшо!

— Мадемуазель, отангиз ўз мулкини тақсимлашни ҳам, сотишни ҳам, қўлига тегадиган нақд капитал учун катта солиқ тўлашни ҳам хоҳламайди. Мана шунинг учун, ҳозирги вақтда сиз билан отангиз ўртасидаги тақсимланган барча мулкларни хатлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ...

— Крюшо, ёш боланинг олдида шу хилда гапиришнинг ҳожати борми?

— Гапимни тамом қилай олдин, Гранде.

— Тўғри, тўғри, дўстим. На сиз, на қизим мени алдашни хоҳламайсиз. Шундай эмасми, қизим?

— Хўш, мен нима қилишим керак, жаноб Крюшо? — деб сўради Евгения чидамсизлик билан.

— Гап бундай, — деди нотариус, — мана бу актга қўл қўйиш керак: бу актга қўра, сиз онангизнинг меросидан воз кечасиз ва барча молу мулкингиздан фойдаланиш ҳуқуқини ўз отангизга берасиз, шу билан бирга, айни вақтда, отангиз сизни шу мулкларга бўлган ҳуқуқ билан таъминлайди.

— Мен гапларингиздан ҳеч нарса тушунмадим, — деди Евгения. — Қоғозни берингу қаерга қўл қўйишим кераклигини кўрсатинг.

Гранде ота қоғоздан кўзини олиб қизига қаради, қизидан кўзини олиб қоғозга қаради ва шу қадар ҳаяжонланиб кетдики, пешонасида пайдо бўлган тер томчиларини артишга мажбур бўлди.

— Қизим, — деди у, — бу актни рўйхатдан ўтказиш қиммат тушади, шунинг учун унга қўл қўйиш ўрнига, тўша-тўғри марҳум азиз онангизнинг меросидан бусбутун воз кечишга рози бўлиб, келажак ишларни менга топшириб қўя қолсанг яхши бўларди, менга шуниси маъқулроқ. Шундай қилсанг, мен ҳар ойда сенга юз франкли рентани нақд бериб тураман. Черковда ҳам қанча истасанг, кимга истасанг дуойи фотиҳа буюраверасан. Қалай? Ҳар ойда юз франк кумуш пулга розимисан?

— Сизга нима қулай бўлса шундай қиламан, дадажон.

— Ойимқиз, — деди нотариус, — менинг вазифам бўлгани учун, сиз ҳамма нарсадан маҳрум...

— Э, худо, — деди қиз, — менинг нима ишим бор?

— Жим, Крюшо! Гап битта! — деб қичкириб юборди Гранде, қизининг қўлини ушлаб, бор барака топ қилгандай уриб. — Евгения, сўзларингдан қайтмайсан-а? Ўзинг ахир, виждонли қизсан-ку!

— О, дадажон...

Гранде шахт билан қизини ўпиб олди ва қучоғида эзиб қўйишига сал қолди.

— Сен, бўтам, отангга жон бағишладинг, лекин фақат отанг сенга бағишлаган жонни қайтаряпсан: биз ора очик бўлдик! Иш мана шундай бажарилиши керак. Ҳаёт — иш демакдир. Сени дуо қиламан! Сен химмати баланд қизсан, отангни жуда яхши кўрасан. Энди кўнглинг тусаган ишни қила бер. Демак, эртагача хайр, Крюшо, — деди чол, ханг-манг бўлиб ўтирган нотариусга қараб. — Суд маҳкамасида меросдан кечиш ҳақида акт ёзиб тайёрласангиз.

Эртаси кун қиёмга яқин Евгения ўз мулкини икки қўллаб топширган баёнотга имзо чекди. Бирок, бочкачи чол тантанали равишда ваъда берган бўлишига қарамай, йил охиригача ҳам, қизига ваъда қилган ҳар ойлик юз франкдан сарик чақа ҳам бермади. Евгения бу тўғрида ҳазиллашиб шама қилган эди, отаси қизариб кетди. У ирғиб туриб кабинетига чиқди ва жиянидан олиб қолган қимматбаҳо нарсаларнинг учдан бирини кўтариб қайтиб тушди.

— Ма, қизим, — деди у истехзо тўла қиёфада, — мана шу нарсаларни бир йиллик бир минг икки юз франк пулинг эвазига оласанми?

— О, дадажон, ростдан ҳам шуларни менга бермоқчимисиз?

— Мен сенга келгуси йилда яна шунча бераман, — деди чол, тилла буюмларни қизининг этагига ташлаб. — Шундай қилиб, тез фурсатда унинг барча зийнат тақинчоқлари ҳам сенинг қўлингга тушади, — деб илова қилди у қизининг мухаббат туйғусидан чайқовчилик мақсадида фойдаланганига мамнун бўлиб, қўлларини бир-бирига ишқаларкан.

Чол ҳали хийлагина дурқун бўлишига қарамасдан, қизига хўжалик ишларининг сирини ўргатишни зарур деб тонди. Икки йил давомида қизини ўзи билан

бирга ўтқазиб, рўзғорга керакли буйруқлар беришга ва тўловларни қабул қилишга ўргатди. Чол, ҳеч шояшмасдан, аста-аста ўз далалари ва фермаларининг номи ва аҳволи билан қизини танишгирди. Учинчи йилга борганда, ўзининг барча хасисликларига қизини шу қадар яхши ўргатиб олдики, шу қадар пухта одатлантирдикки, энди ҳеч қўрқмасдан оморхоналарнинг қалитини қизига топширди ва уни рўзғорга бошлик қилиб қўйди.

Орадан беш йил ўтди, лекин Евгения билан отасининг бир зайилдаги ҳаётида ҳеч қандай ҳодиса рўй бермади. Уларнинг кундалик тирикчилиги эски девор соатининг хронометрик аниқлиги билан бажариладиган бир турли ҳаракатлардан иборат эди. Ойимқиз Гранденинг оғир русса чекиши ҳеч ким учун сир эмасди; лекин бу руссанинг сири тўғрисида бирорта одам оғиз очғудай бўлса, Сомюрдаги барча табақа кишилари ўргасида бадавлат ворисанинг юрак дарди ҳақида айтилган тахмин гапларни қиз ҳеч тасдиқламас эди. Евгения муносабатда бўладиган муҳит фақат уч нафар Крюшо ва улар шу уйга секин-аста бошлаб келган бир неча дўстлардан иборат эди. Улар қизни қарта ўйинига ўргатиб қўйишган эди ва ҳар оқшом келиб туришарди.

1827 йилда ота анча тоби қочиб қолганини сезиб, қизни ер-сувларнинг сирига ошно қилишга мажбур бўлди ва башарти, қийинчилик учраб қолган тақдирда, ўзига синашта, ҳалоллиги маълум нотариус Крюшога мурожаат этишни маслаҳат берди. Шу йилнинг охирига бориб, чоли тушмагур саксон икки ёшида фалаж касалига мубғало бўлди: касал ҳам қўзиб тез авж ола бошлади. Доктор Бержерен келиб қўриб, ҳеч қандай умид йўқлигини айтди. Яқинда бу ёруғ дунёда яқка ўзи қолишини ўйлаган Евгения отасига маҳкам ёпишиб олди. Қизнинг тасаввурида, барча

ошиқ аёллардаги сингари, мухаббат бир бутун дунё хисобланса-да, лекин Шарль узоқда эди. Евгения, эс-хуши кирарли-чиқарли бўлиб қолган, аммо хасислик қобилияти инстинктив равишда сақланган кекса отасини меҳрибонлик билан парвариш қила бошладди. Бу одамнинг ўлими ҳам тириклигидан тафовут қилмасди. Эрталаб у ўзи ётган креслони бўлмадаги камин билан, шубҳасиз, тилла тўлиб ётган кабинети эшиги орасидаги деворга яқин олиб боришни буюрарди. Айтган жойига олиб бориб қўйганларидан кейин, у сукутга чўмиб ётарди, лекин гоҳ кўргани келган одамларга, гоҳ темир қопланган эшикка жавдираб қарарди. Қуловига сал-пал илиниб қолган овозларга ҳам изоҳ талаб қиларди, хатто ҳовлидаги итнинг эснашини ҳам эшитиши нотариусни жуда таажжублантирди. Фермалардан тўловларни қабул қилиш, ижарачилар билан ҳисоблашни ёки тилхатлар бериш керак бўлган ўша кун, ўша соатда гўё карахтликдан уйғонгандай, бирдан кўзини очарди. Шундай чоғда филдиракли креслосини унинг ўзи то кабинет эшигига етгунча филдиратиб келарди. Қизига кабинетни очишга буюрар, пул солинган қопчиқларни қизининг ўзи, бошқаларга кўрсатмасдан жойлашини ва эшикни беркитишини кузатарди. Қизи кабинетнинг тўтиё калитини отасига қайтиб бергач, чол индамасдан креслосини аввалги жойига филдиратарди. Қимматбаҳо калитни чол, желаткасининг чўнтагида сақлар ва вақт-вақти билан пайпаслаб кўярди. Бу орада чолнинг эски кадрдони нотариус, башарти Шарль Гранде қайтиб келмаса, бадавлат қиз, албатта, ўз жиянига, яъни суд раисига турмушга чиқишини сезиб, Грандега кўпроқ диққат-эътибор билан қараб, ғамхўрликни жуда ошириб юборди. Ҳар куни у Гранденинг ҳузурига буйруқ олгани келар, унинг топшириғи бўйича Фруафонга, далаларга, пичанзорларга, узумзорларга борар, ҳосил-

ларни сотар, ҳамма нарсани соф олтин ва кумушга айлантирарди ва булар барчаси яширин равишда кабинетга уйиб қўйилган қопчиқларга тўкиларди. Нихоят, Гранде жон талвасасига тушди, чоли тушма-гурнинг бақувват танаси ўлим билан кескин кураш қила бошлади. У камин ёнида, кабинет эшиги олдида қолишни хоҳлади. Устига ёпилган кўрпани бошига тартиб, гижимлар, бурканиб туриб, Нанетага:

— Ўраб қўй, мени яхшилаб ўраб қўй, тагин ўғирлаб кетишмасин, — дерди.

Чол хали хаёт учқунлари сўниб етмаган кўзларини ошишга мадори етган чоғларда, дархол хазиналари турган кабинет эшигига қарарди ҳамда ваҳимали ва даҳшатли оҳангда қизига:

— Олтинларим турибдими? Турибдими олтинларим? — дерди.

— Турибди, дадажон.

— Олтинни эҳтиёт қил!.. Қани олдимга олиб келиб уйиб қўй-чи!

Шунда Евгения стол устига луидорларни — олтин тангаларни уйиб қўяр, чол эса худди кўзи энди кўра бошлаганда ҳадеб бир нарсага маъносиз тикилаверадиган чақалоқ сингари, бир неча соатлаб олтин тангалардан кўзини узмай ўтирар ва унинг чехрасида ҳам худди чақалоқники сингари жиддий табассум пайдо бўларди.

— Олтин мени иситиб туради, — дер эди у баъзан ва қиёфаси масъуд тусга кирарди.

Маҳалла черковининг попи дуойи фотиҳа қилиш учун келганда, унинг бир печа соатдан бери ўликникига ўхшаб қолган кўзлари бутни, шамдонларни, кумуш сирикдонни кўргач, бирдан жонланиб кетди; чол шу нарсаларга тикилиб қараркан, унинг бурнидаги шишнинг сўнгги марта қимирлаб қўйди. Исо пайғамбарнинг гасвирини ўптириш учун поп унинг лабларига тил-

ла суви юргизилган крестни яқинлаштирганда, чол бу олтин суви юритилган крестни чангаллаб олиш учун даҳшатли бир ҳаракат қилди-ю, бу ҳаракат унинг ҳаётига хотима ясади. Гарчи Евгения унинг рўпарасида тиз чўкиб, чолнинг совиб қолган қўлларига кўз ёшларини оқизиб турган бўлса ҳам, у қизини кўрмасдан чақирди.

— Дадажон, мени дуо қилинг, — деб илтимос қилди қиз.

— Ҳаммасини эҳтиёт қил! У дунёда менга ҳисобини берасан! — деди чол ва шу кейинги сўзлари билан христианлик бахил одамларнинг дини бўлиши кераклигини исботлади.

Шундай қилиб, Евгения Гранде бутун ер юзида ўзини ёлғиз қолгандек ҳис қила бошлади. Уйда Нанетадан бошқа унинг аҳволини тушунадиган ва у билан дардлашадиган ҳеч ким йўқ эди. Нанета, Евгенияни беғараз яхши кўрадиган, дилидаги ҳасратларини ўртоқлашиши мумкин бўлган ягона шахс эди. Нанетадавангирни тақдири-илоҳи Евгения учун яратган экан, энди у қиз учун чўри эмас, балки мўмингина бир дугона бўлиб қолди.

Отаси ўлгандан кейин, Евгения, нотариус Крюшондан Сомжор вилоятидаги ер-мулкларининг рента пулидан уч юз минг ливр даромади бор эканлигини, яна номинал баҳоси олтмиш франкдан етмиш франкка кўтарилган олти миллион франкли уч фоизли қоғозга эга эканлигини, бундан ташқари, икки миллион тилла ва ҳали ундирилмаган боқимондалардан ташқари, бир неча юз минг франк кумуш ҳам борлигини билиб олди. Евгенияга мерос қолган бойликнинг умумий қиймати ўн етти миллионга етар экан.

«Акажоним қаерларда юрган экан-а?» — дерди қиз ўзига ўзи.

Нотариус Крюшо, қизни отасидан қолган мерос билан таништириб, қарзлардан холи бўлган нақдина бой-

ликларни ҳисоблаб берган кунни Евгения Нанета билан бирга ёлғиз ўтказди. Икковлари, онаси раҳматли ўтирадиган тирговучли курсидан тортиб, амакиваччаси чой ичган бордоққа қадар ҳамма-ҳамма нарса фақат эсдаликка айланган, бу ҳувиллаб қолган залдаги камин атрофида ўтиришди.

— Мана, икковимиз ёлғиз қолдик, Нанета!

— Шундай, ойимқиз. Агар ўша ўктам йигитнинг қаердалигини билганимда, пиёда бориб бўлса ҳам бошлаб келардим.

— Ўртада денгиз бор, — деди Евгения.

Шўрлик вориса ўзи учун бутун дунёни ташкил этган бу совуқ ва шумшук уй ичида ўзининг кекса чўриси билан ҳасратлашиб ўтирган пайтда Нантдан то Орлеанга қадар бўлган жойдаги одамлар фақат ойимқиз Гранденинг ўн етти миллиони ҳақида гапиришарди. Евгениянинг энг биринчи қилган иши: Нанетага бир миңг икки юз франк миқдорида умрбод нафақа тайинлади. Бу нафақа пули Нанетанинг ўзидаги олти юз франкли рента пули билан қўшилгач, бир зумнинг ўзида у бой қайликка айланди. Орадан бир ой ўтар-ўтмас Нанета, ойимқиз Гранденинг бутун ер-сувиға бош нозир қилиб тайинланган Антуан Корнуайенинг ёрдамида қизлиги билан хайрлашиб, эрли жувон бўлиб олди. Корнуайе хоним ўз тенгқурлари олдида зўр имтиёзга эга эди; гарчи у эллик тўққиз ёшга кирган бўлса-да, кўринишидан қирқ ёшлар чамасидаги аёлга ўхшарди. Унинг барваста вужуди ҳаётининг аччиқ-чучукларига яхши бардош берган эди. Монастирча шароитда умр кечиргани учун у ширмой нондек лўппи юзлари ва метиндек билаклари билан қариликни масхара қилиб кулаётгандай туюларди. Эҳтимол, Нанета ҳеч қачон тўй кунидагидек чиройли бўлмаган бўлса керак. Унинг хунуклиги ўзига фойда бўлди, чунки бу барваста қомат, семиз, бақувват ва бахтиёрлик-

дан ширмой юзлари гул-гул яшнаган аёл, никоҳ куни ўзининг шу қиёфаси билан баъзиларни Корнуайенинг омадига ҳасад қилишга мажбур этди.

— Ранги жуда тоза, — деди мовутфуруш.

— У ҳали бола туғишга ҳам ярайди, — деди тузфуруш, — уни қаранг, худди тузлаб қўйган бодрингдай диркиллаб турибди, мени афв этасиз.

— Ўзи ҳам жуда бой. Корнуайе ишни бошлади, — деди яна бир кўшниси.

Нанета эски кулбадан чиқиб, қинғир-қийшиқ кўчадан пастга тушиб, то маҳалла черковига етгунча, ҳамма кўшилари уни мақтов сўзлар билан кузатиб қолишди.

Тўёна сифатида Евгения унга уч дюжна идиш-товок совға қилди. Ўз бекасининг бу қадар сахийлигидан ҳайрон қолган Корнуайе, унинг тўғрисида кўзларига ёш олиб гапирди; ҳозир у Евгения учун ўт деса ўтдан, сув деса сувдан кечиншга ҳам тайёр эди. Корнуайе хоним, эрга текканига қанчалик қувонган бўлса, Евгениянинг ишончли кишиси бўлиб қолганига ҳам шунчалик қувонди. Энди у омборхонани ўзи очиб-ёпиши, марҳум хўжайини сингари эрталаб озиқ-овқатни ўзи ўлчаб бериши мумкин эди. Бундан ташқари, унинг қўл остида иккита хизматчи хотин — бири ошпаз, иккинчиси Евгениянинг кир-чир ва йиртиқ-ямоғига қараб турадиган уй ходимаси ишларди. Корнуайе эса ҳам қоровуллик қилар, ҳам хўжалик мудирини вазифасини ўтарди. Нанета танлаб олган ошпаз хотин билан уй ходимасининг нечоғлиқ бебаҳолиги ҳақида сўзлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Шундай қилиб, ойимқиз Гранденинг тўрт нафар бениҳоя садоқатли хизматкори бор эди. Чоли тушмагур хўжаликни бошқаришдаги ўз одати ва расм-русумларини шу қадар пухта ўрнатиб кетган эдики, деҳқонлар унинг ўлганлигини сезмадилар ҳам; жаноб Корнуайе билан Корнуайе хоним хўжайиндан қолган қоидаларга қаттиқ риоя қилиб, ишни давом эттиришди.

Евгения ўтгиз ёшга кирганда ҳам хануз ҳаёт лаз-
загларидан биронтасини тоғиб кўрмади. Унинг нурсиз
ҳамда ғамгин болалик дамлари, қалб орзулари эъти-
борсиз қолдирилган ва муттасил таҳқирдан мудом из-
тироб чеккан муштипар онаси ёнида ўтди. Онаси бу
ҳаёт билан жон-жон деб видолашган бўлса ҳам, лекин
бу дунёда ҳали яшаши керак бўлган кизи тўғрисида
қаттиқ афсусланди. Унинг дилида енгил виждон азоб-
лари ва абадий ўқинч туйғуларини қолдириб кетди.
Евгения ҳаётида юз берган илк ва ягона муҳаббат
туйғуси унинг учун хафақонлик манбаи бўлиб қолди.
Евгения ўз севгилисини бор-йўғи бир неча кунгина
кўз қири билан кўриб юрди ва икки маротаба ўғринча
бўса ўртасида у бутунлай кўнглини йигитга бериб
қўйган эди. Шундан сўнг йигит дунёнинг нариги бур-
чагига кетиб қолди. Отасининг қарғишига учраган бу
севги қизни сал бўлмаса онасидан жудо қилай деди ва
унинг умрбод мўрт умидлар аралаш изтироб чекишига
сабабчи бўлди. У ханузгача истикбол сари интилиб
келди. Аммо бу интилишда қиз борган сари кучла-
рини йўқотар ва янги куч ҳосил қилмасди. Рухий
ҳаётда ҳам худди жисмоний ҳаётдаги сингари нафас
олиш ва нафас чиқариш мавжуддир. Киши руҳи ик-
кинчи руҳнинг туйғуларини ўзига қабул этиши, уни
ўзига сингдириши ва бойитиб яна қайтариши зарур.
Бу ажойиб инсоний ходиса бўлмаса, юрак учун ҳаёт
йўқдир, ундай тақдирда ҳаво етишмай қолади, юрак
азоб чекиб, хасталанади. Евгения ҳам азоб чека бош-
лади. Бойлик унга на куч бағишлар, на уни юпата
оларди; Евгения фақат муҳаббат туйғуси, дин ва кел-
гусига ишонч билан яшай оларди. Абадий ҳаёт маз-
муни муҳаббат эди. Қизнинг ўз қалби ва муқаддас
инжил у орзу қилган икки дунёни тасвирлаб турарди.
Кеча-ю кундуз қиз иккита бениҳоя фикр дарёсига
фарқ бўлардики, улар иккови ҳам, эхтимолки, унга

бир бутун оқим бўлиб туюларди. У ўзи севгани қадар севимли эканига ишониб, хаёл оғушига чўмарди. Етти йил мобайнида бундай эҳтирос қизнинг бутун вужудини камраб олган эди. Евгениянинг қимматбаҳо хазинаси, тобора даромади ўсиб турган миллионлардан эмас, балки Шарль қолдирган қутичадан, тўшаги тепасига илиб қўйган икки портретдан, отасидан сотиб олган, ҳозир эса жавон тортмасида пахта устида арзанда бўлиб турган қимматбаҳо тақинчоқлардан ва келинойисидан қолган ангишвонадан иборат эди. Бу ангишвонани мархума онаси ишлатарди, энди эса Евгениянинг ўзи ҳам ҳар кун шу ангишвонани ихлос билан қўлга олиб, бамисоли Пенелопадек чок тикмоқчи бўларди; чок тикиш эса, фақат мана шу хотираларга бой, тилла ангишвонани тақиш учунгина бошланарди.

Аза вақти тамом бўлмасдан туриб, ойимқиз Гранденинг турмушга чиқишни хоҳиш этиши, албатта, ақлга тўғри келмасди. Чунки қизнинг чинакам художўйлигини ҳамма биларди. Шунинг учун Крюшолар оиласи кекса аббатнинг доно сиёсатига мувофиқ вориса қиз атрофини қуршаб олиш ва меҳрибонона ғамхўрликлар кўрсатиш билан қаноатланди. Ҳар оқшом ойимқизнинг зали теварак-атрофда яшовчи энг оташин, энг содиқ крүшочилар билан тўлар; уларнинг ҳаммаси ҳам уй бекасининг шаънига ҳар хил мадҳиялар ўқишга тиришарди. Евгениянинг доимий сарой доктори, ўз руҳонийси, сарой махрами, хоними, бош вазири ва энг муҳими — ҳар соҳада қизга раҳбарлик қилишни истаган ўз канцлери бор эди. Агар вориса қиз шоҳона кўйлак кийиб, кўйлакнинг узун этакларини кўтартириб юриш учун ғулом бола истаса, уни ҳам дарҳол ҳозир қилган бўлишарди. Бу қиз — қиролича эди; ҳеч қайси қиролича ҳузурида ҳам сарой аҳллари бунчалик сертакаллуф бўлишмасди. Хушомадгўйлик ҳеч қачон буюк қалб эгаларига мансуб бўлган эмас, балки у паст-

каш одамларнинг ишидир, бундай одамларнинг бирор кимса хузурида инобатга ўтиш учун суркалиб, янада тастакшироқ бўлишга ҳам қурблари етади. Хушомаддан мақсад тамагирликдир. Шу сабабдан, ўзлари мадемуазель де Фруафон деб ном қўйиб олган ойимқиз Грандининг уйида ҳар окшом савлаг тўкиб тўпланувчи кишилар воят зўр маҳорат билан қизга тасанно ўқишарди. Евгения учун янги бўлган бу мақтов сўзлари, дастлабки пайтларда уни қизаришга мажбур этди: лекин хушомадлар нақадар қўпол бўлишига карамасдан, аста-секин кизнинг қулоқлари ўз гўзаллигини мақтаган санларга шу қадар ўрганиб қолдики, агар бирорга одам энди уни хунук дегандай бўлса, бу тапбех унга шу қадар қаттиқ ботган бўлардики, бундан саккиз йил олдин айтилганда ҳам унинг кўнгли бунчалик оғримаган бўларди. Кейин, бора-бора қиз шу хушомадгўйликларни жуда ёқтириб қолди ва гўё ўзини бир санамдек билса, бу хушомадгўйликларни шу санамийи оstonасига тўшаладиган поёндоз деб тасаввур қила бошлади. Шундай қилиб, у аста-секин хукмдор зот билан қилинадигандай муомалаларга ва ҳар окшом ўз хузурида сарой аҳллариининг мукамал тўпланишига кўникиб қолди.

Раис де Бонфон бу давранинг қаҳрамони эди; унинг ақл-идрокини, шахсини, маълумоти ва хушмуомалалигини тинимсиз равишда кўкракларга кўтариб мақташарди. Меҳмонлардан бири етти йил мобайнида унинг бойлиги жуда кўпайганини, унинг Бонфондаги мулки ўн мингдан кам даромад бермаётганини, бу мулк Крюшолар оиласининг барча ер-суви сиғари ворисанинг поёнсиз ер-сувларига туташ эканлигини гапирса, қунда ҳозир бўлувчи меҳмонлардан яна бири:

— Биласизми, ойимпошша, — дерди, — ҳозир жа-ноб Крюшоларнинг қирқ минг ливр даромади бор!

— Улар иш бошқаришга жудаям уста! — деб гапни илиб кетарди эскидан Крюшолар тарафдори бўлиб келган мадемуазель де Грибокур, — яқинда парижлик бир жаноб Крюшонинг нотариал маҳкамасини икки юз минг франкка сотиб олмоқчи бўлди. Агар Крюшо судьяликка ўтмоқчи бўлса, маҳкамасини сотишга тўғри келади.

— У, де Бонфондан кейин судга раислик қилмоқчи ва шунга тайёргарлик кўряпти, — дерди д'Орсонваль хоним, — чунки ҳозирги суд раиси маслаҳатдорлик мансабига кўтарилди, сўнг суд палатасига раис бўлади: бу даражага етиш учун, у кишида тўла асос бор.

— Ха, у киши ғоят бообрў одам, — дерди яна биттаси, — гапим тўғрими, ойимпошша?

Жаноб раис ўзини қандай қиёфада намойиш қилишни истаган бўлса, шунга мувофиқ иш кўрарди. Ёши қирққа етганига, юзи эса қоп-қора, ёқимсиз ва барча суд ходимларининг башарасига ўхшаш сўлғин эканлигига қарамасдан, у ёш йигит сингари кийинар, ингичка таёқча ўйнатиб юрар, мадемуазель де Фруафон хузурида тамаки искамас, доим оқ галстук тақиб, кенг бурма ёқали кўйлак кийиб келарди; бу кўйлаги уни курка хўрозлар тоифасидаги паррандага ўхшатарди. У соҳибжамол вориса билан дўстона суҳбатлашар ва уни «бизнинг мухтарам Евгения» деб атарди. Хулласи калом, иштирок этувчи шахсларнинг миқдорини, лото ўйинининг қарта ўйини билан алмаштирилганлигини, жаноб Гранде билан Гранде хонимнинг даврада йўқлигини назарга олмаганда, кўз олдимизда содир бўлаётган бу манзара тахминан яна қиссамизнинг бошланишидаги манзарани эслатарди. Бу бўрилар галаси ҳамон Евгения ва унинг миллионлари кетидан боягидай изғиб юришар, аммо энди гала гавжумроқ эди, улар қаттиқроқ аккиллашар ва ўлжа атрофини қуюкроқ қуршаётганди. Мабодо Шарль ҳозир Ост-Индиядан қайтиб келиб қолса, унинг кўз олдида ҳамон ўша

кишилар ва ўша манфаатлар намоён бўларди. Евгениянинг чексиз муруввати ва меҳрибонлигига сазовор бўлган де Грассен хоним учала Крюшони ҳали ҳам ўлгудай қийнаётганди. Бирок, ҳозир ҳам худди илгаригидек, Евгения образи бу манзара узра устун эди; худди илгаригидек, ҳозир ҳам Шарль қиз кўнглининг ҳукмрони эди. Аммо, бироз олдинга силжиш юз берди: бир маҳаллар, Евгениянинг туғилган кунида раис томонидан тақдим этиладиган гулдаста энди одат тусига кириб, доим тақдим этиладиган бўлиб қолди. Ҳар куни кечкурун раис бойвучча қизга атаб, катта ва чиройли гулдаста олиб келарди. Корнуайе хоним бу гулдастани ҳамманинг кўз олдида гулдонга қўяр, меҳмонлар кетиши билан эса, секингина уй орқасидаги майдонга отиб юборарди.

Баҳор келиши билан де Грассен хоним Евгенияга маркиз де Фруафон тўғрисида гап очиб, крющочиларнинг таъбини хира қилишга уринди. Агар Евгения маркизга турмушга чиқиб, никоҳ шартномаси бўйича унга Фруафон мулкани қайтариб беришни хошиш қилса, унинг барбод бўлган насл-насаби қайтадан тикланиши мумкинлигини гапирди. Де Грассен хоним бойвучча қизнинг қулоғига пэрлик унвони, маркизлик номи тўғрисида пичирлаб уқдирар ва Евгениянинг истехзоли табассумини ризолик аломати ўрнида қабул қилиб, раис Крюшонинг уйланиш масаласи ҳали кўплар ўйлагандай ҳеч олдинга силжиган эмас, деб ҳаммага овоза қила бошлади.

— Гарчи жаноб де Фруафон эллик ёшга кирган бўлса-да, — дерди хоним, — лекин кўринишидан жаноб Крюшодан қари эмас. Тўғри, у бева, унинг болалари ҳам бор, лекин у — маркиз, у ҳали Франция пэри унвонига сазовор бўлади, ҳозирги пайтда бунақа қайлиқни топиш осон бўптими? Жуда ишончли кишилардан эпитганманки, Гранде амаки ўз ерларини

Фруафон ерлари билан тутангирган чорда, ўз насл-насабини Фруафонлар насабига пайванд қилишни кўзда тутган экан. Бу тўғрида менга ўзи кўп гапирган эди. Чоли тушмагур бир нарсани билмасдан гапирмас эди.

— Бу қандай бўлди, Нанета, — деди Евгения бир куни кечкурун ётиш олдидан, — етти йилдан бери бир марта ҳам хат ёзмаса-я!..

Сомюрда бу воқеалар бўлиб турган пайтда, Шарль Ост-Индияда бойлик орттириш билан овора эди. Ҳаммадан аввал Шарль ўзининг майда-чуйда молларини жуда яхши пуллаб олди. Ҳадемай унинг қўлида олти минг доллар пул тўпланди. Экватордаги махсус биринчи сабоқ¹ уни кўп таассублардан озод бўлишга мажбур этди; у тропик мамлакатларда ҳам, худди Европадаги сингари бой бўлишнинг энг яхши усули одам олиб сотиш эканини тушунди. Шунинг учун, у Африка соҳиллари томон йўл олди ва негрларни олиб сота бошлади, қул савдосини у ҳар қайси жойдаги бозорнинг талабига қараб, турли хил мол савдоси билан бирга қўшиб олиб борди. Савдо ишига шу қадар жаҳду жадал билан киришиб кетдики, унинг бир дақиқа ҳам бўш вақти қолмаган эди. Шунда Шарлни, Парижга катта бой бўлиб, дабдаба билан бориш ва маҳрум бўлган аввалги мавкеидан ҳам баландроқ мавкега эришиш фикрлари чулғаб ола бошлади. Саргардонлик, турли одамлар ва мамлакатларни кўриш, қарама-қарши урф-одатларни кузатиш натижасида унинг дунёқарашлари ўзгариб, худбин бўлиб қолди. Бир мамлакатда жиноят ҳисобланган ишнинг иккинчи бир мамлакатда хайрли иш ҳисобланганини кўргач, Шарлнинг онгидаги адолат ва адолатсизлик тўғрисидаги қатъий тасаввур барбод бўлди. У доимо очкўзлик, тамагирликка рўпара

¹ *Экватордаги биринчи сабоқ...* — экватордан биринчи марта кемада ўтувчи одамни хазил-мутойнба билан денгиз сувида чўмилтиришади.

келаверганидан, оқибат юраги тошга айланиб қотиб қолди ва хиссиёт туйғусини йўқотиб қўйди. Гранделар ҳам унинг қисматига ўз улушини қўшди. Шарль (сиритош ва очкўз бўлиб қолди. У, хитойларни, негрларни, қалдирғоч уяларини, болаларни, артистларни сотиб сотди; судхўрликни ҳам кенг авж олдириб юборди. Хирож тўлаш қоидаларидан фирибгарларча қочиш сдати уни инсоний ҳуқуқларга бепарво қарайдиган қилиб қўйди. У қароқчилар томонидан талаб олинган молларни арзон-гаровга сотиб олиш учун Сен-Томага борди ва шу молларни камчил жойларга олиб бориб сотди.

Евгениянинг олижаноб ва покиза образи Шарль сафарга чиққан чоғларда худди испан денгизчилари ўз кемаларига ўрнаштирадиган Биби Марям сурати каби унга ҳамроҳ бўлган эса-да, Шарль ўзининг биринчи муваффақиятларини бу беозор қизнинг назр-ниёзлари ва дуойи фотиҳалари таъсирига йўйди. Лекин кейинроқ негр, мулат, оқ тагли, явалик ва бошқа турли тоифадаги қизлар ҳамда турли мамлакатлардаги саргузаштлар, амакисининг қизи, Сомюр, уй, ўриндик ва даҳлиздаги бўса тўғрисидаги хотираларни бутунлай осидан чиқартириб юборди. Шарль фақат, кўхна деворлар билан қуршалган боғни эсларди, чунки унинг тасодиф тўла тақдирининг мукаддимаси шу боғчада намоён бўлганди. Лекин Шарль у оиладан воз кечди. Чунки қари кўпак амакиси унинг қимматбаҳо буюмларини юлқиб олди, Евгения эса на унинг юрагини, на фикрини бад этарди. Шарлнинг ишларида қиз олти минг франк қарз берган кредитор сифатида ўрин олган эганди, холос. Шарль Гранденинг хат ёзмаслигига унинг мана шу ахлоқи ва мана шу фикрлари сабаб эди. Ост-Индия, Сен-Тома, Африка соҳиллари, Иссабон, Қўнма Штатларда чайковчи Шарль, ўзини бош қилиб қўймаслик учун «Сефер» лакаби остида

юрди. Чарчамас, довюрак, *guibuscumqil viis*¹ бөйишга қасд қилган очқўз Карл Сефер ҳамма ерда бежавотир юра олар ва қолган умрида халол яшаш учун, харом ишларни тезроқ тугатишга ошиқарди. Шундай усул билан у тезлик ва усталик билан бойий бошлади.

Мана у, ниҳоят, 1827 йилда роялистлар тижорат-хонасига қаршли «Мария-Каролина» номли чиройли кемада Бордо шахрига қайта бошлади. Унинг учун мустақкам бочкага жойланган бир миллион тўққиз юз минг франкли олтин куми бор эди. Бу олтин кумларни Парижда етти-саккиз фоиз фойдаси билан олтин тангаларга алмаштиришни мўлжаллаганди.

Ўша кемада қирол ҳазрати олийлари Карл X нинг сарой арқони жаноб д'Обрион ҳам сузиб келаётган эди. Бу чол тушмагур бир маҳаллар ақлсизлик қилиб, сатанг бир хотинга уйланганди. Бу чолинг ҳамма бойликлари Ҳинд океанидаги оролларда эди. Энди у д'Обрион хоним совуриб юборган маблағларни қоплаш учун ўз мулкларини сотгани борганди.

Энг сўнгги каптали² 1789 йилда вафот этган д'Обрион де Бюш авлоди бўлмиш эр-хотин д'Обрионларнинг атиги йигирма минг ливр йиллик даромадлари қолганди, яна битта жуда хунук кизлари ҳам бор эди. Онаси қизини сепсиз эрга бермоқчи эди. Чунки унинг бойлиги Парижда яшашини учун зўрға етарди. Сатанг хотинларнинг уддабуронлиги ҳаммага маълум бўлишига қарамасдан, зодагонлар ўртасида қизини сепсиз эрга бериш мумкинлигига ҳеч кимнинг ишонгиси келмади. Ҳатто д'Обрион хонимнинг ўзи ҳам кизига қараб туриб, уни бирорта аслзода насиб шайдоси бўлган кишига эрга бериш мумкин эмаслигидан умидсизланиб кетарди. Мадемуазель д'Обрион лайлак сингари

¹ Ҳар қандай усул билан (лотинча).

² *Каптал* — Франциянинг жануби ғарбидаги феодал ер эгалари унвони.

нашов, ингичка ва ориқ эди. Оғзи бесўнакай, хаддан тапқари узун бурнининг учи юмалок бўлиб, одатда зафарон рангда бўлса-да, овқат егандан сўнг қипқизариб, қизнинг қонсиз, зикна юзида худди қизил ноқовокнинг тубидай жуда ҳам хунук манзара кашф этарди. Хуллас, бу қиз ҳали чиройини ва одамларга ёқин илинжини йўқотмаган ўттиз саккиз яшар онасининг кўнглидагидай эди. Бироқ юқорида зикр этилган қачиликларга қарама-қарши, маркиза д'Обрион хоним қийини одамларга бирмунча кўхлик қилиб кўрсатишга муассар бўлди, вақтинча бўлса ҳам, бурнини мўътадил рангда сақловчи гигиенага итоат эттирди, нозик дид билан қийиниш санъатига ўргатди. Латофатли услублар билан таништирди, эркакларни мафтун қиладиган ва бир кўришдаёқ «шунча вақтдан бери, жон куйдириб ахтарганим фаришта шу экан» деб ишонишга мажбур этадиган сузук кўз билан қарашма қилишдан таълим берди, қизнинг бурнидан йигитнинг кўнгли соғумоқчи бўлиб турган пайтда, дарҳол оёқ ҳаракатларидан фойдаланишни, ўз вақтида нозик оёқларининг чиройини намойиш қилиб, йигитнинг кўнглини овлашни ўргатди, хуллас, қизига берган таълимларидан фоят қаноатланарли муваффақиятларга эриштирди. Кенг енлар, кўзни чалғитувчи корсажлар¹, усталик билан тикилган ҳашаматли кўйлақлар, белни хипча қилувчи корсетлар ёрдами билан, аёлларга керак бўлган шундай ажойиб ихтироларга эришдики, кўп оналарга ибрат сифатида бу қизни махсус музейга қўйса ҳам бўларди.

Д'Обрион хоним билан Шарль жуда яқинлашиб қолди; бу эса, хонимнинг кўнглидаги айни муддао эди. Бўзи одамларнинг айтишига қараганда, сафар пайтида малоҳатли д'Обрион хоним Шарль сингари бой куйини мафтун этиш учун ундан ҳеч нарсагини аямаган

¹ Корсаж – кўкракни ва белни чиройли қилиб кўрсатувчи қийимлар.

эмиш. 1827 йилнинг июнь ойида Бордо шахрида кемадан тушгач, д'Обрион жаноблари, унинг рафикаси ва қизи Шарль билан бирга бир мусофирхонада туришди ва биргаликда Парижга жўнашди. Д'Обрионларнинг уйи бир неча марта гаровга қўйилганди. Шарль гаровни тўлаб, уйни сотиб олиши керак эди. Қизнинг онаси ҳалитдан уйининг пастки каватини куёви билан қизига бериш бахтига муяссар бўлиши ҳақида гапира бошлаган эди. Аслзотлик тўғрисида жаноб д'Обрионнинг эскича фикрларига қўшилмаган хоним, Шарль Грандега марҳаматли Карл ўнинчидан фармони олий чиқартириб беришни ваъда қилди. Бу фармонга мувофик, Гранде, д'Обрион фамилиясига ўтар, шу оиланинг гербини қабул этар, Обриондаги мулкларни майорат¹ ташкил этиш йўли билан меросликка олиб, капталь де Бюш ва маркиз д'Обрион сифатида йилига ўттиз олти минг ливр даромадга эга бўларди. Бойликларни қўшиб, муроса-мадора ва синекуралик² лавозими соясида яшаб, д'Обрионлар хонадониди даромадни юз минг ливрдан ошириш мумкин эди.

— Юз минг ливр даромадингиз, унвонингиз ҳамда оилангиз сарой қошида бўлганидан сўнг сизга камер-юнкерлик лавозимини албатта олиб бераман — қўлингизни нимага узатсангиз шунга етади, — дерди д'Обрион хоним Шарлга. — Шундай қилиб, сиз, давлат кенгашида маърузачи, префект, элчихона котиби, элчи, хуллас, ўзингиз истаган лавозимга муяссар бўлишингиз мумкин. Карл ўнинчи д'Обрионни жуда яхши кўради, улар болаликдан таниш.

Бу аёлнинг таъсирида шухратпарастлик билан маст бўлган Шарль, самимий юрак сирлари сифатида баён этилиб, унинг кўзи олдида ниҳоятда устмонлик би-

¹ *Майорат* — авлоднинг улуғ кишисига мерос қоладиган ерлар.

² *Синекура* — меҳнатсиз ва беташвиш даромад топадиган лавозим (лотинча sine cure — «беташвиш» демак).

лн тасвирланган мана шу умид-орзуларни кемада сўзиб келаётган чоғидаёқ дилида ардоқлай бошлаган э.и. Отасининг ишларини аллақачон амакиси томонидан тўғрилланган деб тахмин қилиб, ҳалитданоқ Сен-Жермен¹ маҳалласидан жой олишни мўлжаллай бошлади — ўша маҳалда ҳамма шу атрофдан жой олишга иштиларди. Қуиларнинг бирида Брэзда жаноб Дрёлар пайдо бўлгани каби, Шарль ҳам мадемуазель Матильданинг кўкиш бурни соясида, граф д'Обрион сифатида пайдо бўлишни истарди. Франциядан жўнаб кетаётганда ҳали қалкиб турган Реставрациянинг эндиги муваффақиятларидан кўзлари камашган, аристократик боялар жилоси жигаридан урган Шарль, кемада бошланган мастлик ҳолатидан Парижга келганда ҳам хилшёрланмади, аксинча, худбин қайнанаси қизиқтириб қўйган юксак мартабага эришиш учун ҳеч нарсадан қайтмасликка қарор қилди. Бу порлоқ истикбол осмонда амакисининг қизи кичкинагина бир нуқтадек нурса эди, холос. Шарль Анета билан кўришди. Анета, зодагон аёл сифатида, ўзининг эски дўстига бояги кизга уйланишни астойдил маслаҳат берди ва йигитнинг пухратга эришиши йўлидаги барча режаларни амалга оширишда кўмаклашишга ваъда қилди. Ҳиндистон сифаридан жуда ўктам йигит бўлиб қайтган Шарлнинг хилуқ ва совуқ кизга уйланишидан Анета бениҳоя хурсанд эди. Шарль офтобда қорайган, унинг ҳаракатлари гини чўрт кесадиған, сўзини ўтказишга, муваффақият қозонишга одатланган киши сингари қатъийлашган ва жасурлашган эди. Шарль Парижга келгач, бу ерда ўзининг катта эътиборга сазовор бўлишини пайқаб, экин нафас ола бошлади.

Де Грассен, Шарлнинг қайтиб келганини, яқинда уйланишини, бойлигини эшитиб, отасининг қарзини

¹ Сен-Жермен маҳалласи — Парижда аслзода дворянлар яшайдиган жой.

узиш учун етмай колган уч юз минг франк тўғрисида гаплашгани унинг хузурига борди. У ерга борганида Шарль заргар билан маслаҳатлашиб ўтирганди. Бу заргар мадемуазель д'Обрион учун тўёна сифатида буюртирилган қимматбаҳо безакларни ишлаётган бўлиб, ҳозир нақшларни кўрсатгани келганди. Келин-куёв тўй учун буюртирган нафис асбоблар, кумушдан ясалган ошхона жиҳозлари, йирик ва майда заргарлик буюмларининг ҳаммаси, Шарль Ост-Индиядан олиб келган ажойиб гавҳар тошларни ҳисобламаганда, икки юз минг франкдан ортиқ турарди. Шарль, де Грассенни танимади ва уни Ост-Индиядаги дулда тўрт кишини ўлдирган олифта йигитга хос сурбетлик билан қарши олди. Де Грассеннинг учинчи марта келиши эди. Шарль унинг гапини бепарволик билан эшитди, кейин яхшироқ тушунмасдан:

— Отамнинг ишига менинг алоқам йўқ, — деди. — Шунчалик ғамхўрлик қилиб, иш кўрсатган экансиз, беҳад миннатдорман сиздан, тақсир, аммо ишларингизнинг самарасидан фойдаланиш менга тўғри келмайди. Мен, икки миллионга яқин пулимни отамнинг кредиторларига улашиш учун пенсона тери тўккан эмасман.

— Агар отангиз бир неча кундан кейин синган савдогар деб овоза қилинса-чи?

— Тақсир, бир неча кундан кейин мен граф д'Обрион номини оламан. Бу нарса мен учун мутлақо бефарқ эканини ўзингиз яхши тушунасиз. Бунинг устига, ўзингиз мендан кўра яхшироқ биласиз: агар кишининг юз минг ливр даромади бўлса, унинг отаси ҳеч қачон синган деб эълон қилинмайди, — Шарль бу гапларни гапириб бўлиб, жаноб де Грассенни хушмуомалалик билан кузатиб қўйди.

Шу йил август ойининг бошида Евгения, амакиваччаси умрбод севги тўғрисида қасам ичган ва ўзи ҳаво яхши кунлари нонушта қиладиган ёғоч ўриндикда

Ўйирарди. Боёқини қиз шу мусаффо ва оромбахш тонг-
да ўз мухаббатига алоқадор бўлган барча йирик ва
майда ҳодисаларни, уларнинг кетидан юз берган фа-
лкатларни бирма-бир эслай бошлади. Қуёш, торс-торс
ёрилиб, қулай деб турган деворнинг чиройли сатҳига
ёнду сочаётганди. Гарчи Корнуайе хотинига шу девор
йиқилиб, бирортани босиб қолмаса эди, деб қайта-
қайта айтса ҳам, лекин вориса қиз инжиқлик қилиб,
бу деворга қўл теккизишни тақиқлаб қўйганди. Шу
пайт почтачи эшикни тақиллатиб, Корнуайе хонимга
хат узатди, у эса қичқирганича мактубни боғчага олиб
кирди:

— Ойимқиз, хат!

Кейин у мактубни қизга узатиб туриб:

— Кутиб юрганингиз шу хат эмасмикан? — деди.

Бу сўзлар ҳовли ва боғча деворлари орасида қандай
макс-садо бериб жаранглаган бўлса, Евгениянинг юраги-
да ҳам худди шундай қаттиқ ҳолат юз берди.

— Париж!.. Бу мактуб ўшандан! Саёҳатдан қай-
тибди!

Евгениянинг ранги оқариб кетди ва бир дақиқача
мактубга қўл ургани журъат этолмай турди. У шун-
чаллик ҳаяжонда эдики, мактубни очиб ўқишга дармо-
ни қолмаганди. Нанета-давангир қўлларини биқинига
тираб, донг қотиб турар, унинг қорамтир юзларидаги
тарам-тарам ажинлар орасидан хурсандлиги бамисоли
кутундек бурқираб чиқаётганга ўхшарди.

— Ўқисангиз-чи, ойимқиз...

— Ох, Нанета, нимага у кетишда Сомюрдан кетса
ҳам, қайтишда Парижга тушдийкин?

— Ўқинг, биласиз.

Евгения қўллари қалтираб мактубни очди. Мактуб
ичидан де Грассен хоним ва шерикларининг Сомюрда-
ни банк маҳкамасидан пул олишга ёзилган чек тушди.
Нанета чекни ердан кўтарди.

«Қимматли синглим...»

«Мен энди Евгения эмасман», — деб ўйлади қиз ва юраги шув этиб кетди.

«Сиз...»

«У менга «сен» деб гапирарди!»

Евгения ўқишни давом эттиришга журъат қилолмай, кўлларини қовуштирди, унинг кўзларида йирик-йирик ёш томчилари кўринди.

— Ўлибдими? — деб сўради Нанета.

— Ўлган бўлса мактуб ёзармиди, — деди Евгения.

Ниҳоят, у мактубни бошдан-оёқ ўқиб чикди. Мана у:

«Қимматли синглим, ўйлайманки, ишларим муваффақият қозонганини эшитиб жуда хурсанд бўласиз. Сиз мени бахтиёр қилдингиз, мен амакимнинг маслаҳатлари билан иш кўриб, бой бўлиб қайтдим. Амакимнинг ва келинойимнинг вафот этганини ҳозиргина жаноб де Грассендан эшитдим. Ота-оналаримизнинг ўлими табиий бир ҳодиса, биз уларнинг ўрнини босишимиз керак. Аминманки, энди сиз юпаниб қолгандирсиз. Вақт қаршисида ҳеч нарса бардош бериб туролмайди, мен бунга ўз бошимдан кечириб кўрдим. Шундай, қимматли синглим, бахтга қарши, мен учун хомхаёллар даври поёнига етди. Бошқача бўлиши ҳам мумкинми? Мен сон-саноқсиз мамлакатларда саёҳат қилиб юриб, ҳаёт тўғрисида фикр юритдим. Жўнаб кетаётганда бола эдим, энди катта киши бўлиб қайтдим. Ҳозир мен ўша вақтларда асло хаёлимга келмаган кўпгина нарсалар тўғрисида ўйлайман. Сиз эркинсиз, синглим, мен ҳам ҳали эркинман, ёшликдаги режаларимизни амалга оширишга ҳеч нарса тўсқинлик бермаса керак. Лекин менинг табиатим жуда тўғри бўлгани учун ўзимнинг ҳақиқий аҳволимни сиздан яширолмайман. Мен ўз ваъдамни унутган эмасдим, ҳар доим узоқ сафарга чиққанимда, ёғоч ўриндиқда...»

Евгения, худди тагида лахча чўғ сезгандай, сапчиб ўрнидан турди ва остонага ўтиб ўтирди.

«...бир-биримизни умрбод севишига онт ичиб аҳд-аймон қилганимиз, ўша ёғоч ўриндиқ, даҳлиз, тим торонги зал, мансардадаги менинг хонам ва меҳрулуҳаббатингиз билан менинг келажагимни енгиллаштиргангиз ўша тун доим кўз олдидан ўтиб турди. Ҳа, мана шу эсдалиқлар менга мадад бериши ва мен ўзимга-ўзим икковимиз шартлашган соатга кўпинча сизнинг тўғрингизда ўйлаганим сингари, сиз ҳам ханузгача менинг тўғримда бояги боягидай ўйлаётган бўлсангиз керак деб хаёлимдан ўтказдим. Соат тўққизда булутларни кузатдингизми? Албатта кузатгансиз, шундай эмасми? Шу сабабли мен, ўзим учун муқаддас бўлган дўстликка асло хиёнат илмоқчи эмасман: йўқ, мен сизни сира алдамаслигим керак. Ҳозирги менинг ишим — никоҳ тўғрисидаги арча тасаввурларимни қаноатлантирадиган қиз билан бош қовуштиришдир. Бир-бирини севиб турмуш уриши — қуруқ сафсата. Ҳозирги мен тутган йўл арча ижтимоий қонунларга итоат этишимни ва ўйлангандан кейин, зодагонлар давраси талаб этган арча талабларга риоя этишимни тақозо қилади. Биз иккимизнинг эса, биринчи галда, ёшимизда фарқ бор, шу фарқ менинг келажагимга нисбатан ҳам сизнинг келажагингизга кўпроқ таъсир этиши мумкин. Ҳозир мен сизнинг дидингиз тўғрисида ҳам, олган тарбиянгиз, урф-одатларингиз тўғрисида ҳам гапирмоқчи эмасман, албатта. Булар Париж ҳаётига асло ёпишмайди ва шубҳасизки, менинг келажакдаги ниятларимга ҳам мутлақо мувофиқ келмайди. Менинг ниятим — келди-кетди учун доим ўйимнинг эшигини ичиб, меҳмонбозлик билан, аслзодаларга хос зиёфат ва маросимлар билан турмуш кечирши, сиз эса, агар инглишмасам, тинч ва осойишта турмушни яхши

кўрасиз. Йўқ, мен сизга ҳамма гапни очиқ гапиришим керак ва сиз менинг тутган мавқеимга ўзингиз баҳо беришингиз лозим; сиз менинг аҳволимни билишга ва ўз ҳукмингизни чиқаришга ҳақлисиз. Ҳозир менинг саксон минг ливр даромадим бор. Бу бойлик менда д'Обрион оиласи билан қариндош бўлишга имкон беради, уларнинг ўн тўққиз яшар меросхўр қизи бор, агар мен шу қизга уйлансам, уларнинг фамилиясига ўтаман, унвонга эга бўламан, қирол ҳазрати олийлари саройи қошида камер-юнкерлик мансабига эришаман ва зодагонлар жамияти ўртасида энг юксак мавқени эгаллайман. Сизга шуни эътироф этишим керакки, қимматли синглим, мадемуазель д'Обрионни асло ёқтирмайман. Аммо унга уйлансам, ўз болаларимнинг ижтимоий мавқеини таъминлайман, чунки бу мавқенинг устуңлиги тобора ортаверади. Кун сайин монархия гоялари кучайиб боряпти, шунинг учун, вақти келиб менинг ўғлим маркиз д'Обрион унвонига муяссар бўлиши, қирқ минг ливр даромад берадиган майорат эгаси бўлиб, давлат маҳкамасида ўзи хоҳлаган ўринни ишғол этиши турган гап. Биз ўз фарзандларимиз олдида жавобгармиз. Кўряписизми, синглим, мен сизга ўз юрагимдаги дардни, ўз умид ва орзуларимни нақадар очиқкўнгилик билан изҳор қиляпман. Эҳтимол, сиз етти йил давом этган жудонликдан сўнг бизнинг шўхликларимизни унутиб юборгандирсиз, лекин мен сизнинг илтифотларингизни ҳам, ўз ваъдаларимни ҳам унутган эмасман, ҳаммаси эсимда; менчалик виждонга эга бўлмаган, юраги менчалик ёш ва покиза бўлмаган бошқа бирорта йигит аллақачон унутиб юборадиган энг аҳамиятсиз гапларимиз ҳам хотиримдан кўтарилгани йўқ. Модомики, мен фақат идрокка қараб уйланишни ўйлаётганим ва шу билан бирга, иккимизнинг болалик севгимизни унутмаганим ҳақида сизга ошкор гапираётган экан-

ман, бу ҳол ўзимни бутунлай сизнинг ихтиёрингизга топширганам эмасми, сизни ўз тақдирининг ҳукмдори деб ҳисоблаганам эмасми ва ниҳоят шу сўзларим билан, агар шуҳратпарастлик ниятларидан воз кечиш лозим топилса, ундай тақдирда мен, кўз олдимда сқимли намунасини сиз намоёиши қилган содда ва соф бахтиёрлик билан жон деб қаноатланаман деб айт юқчи эмасманми...»

Шарль Гранде:

— Тан-га-га. Тан-га-га... Тани-та-га-тун! Тун-га-ти... Тин-га-га... — деб, «Non più andrai» ариясини куйлаб туриб хаг остига:

«Сизнинг содиқ акангиз Шарль» деб имзо чеккан эди.

— Ҳай баракалла! Мана бу, барча одобга риоя қилган деб аталади, — деди Шарль ўзига-ўзи.

Мактуб ичига чекни қўшиб, куйидаги сўзларни илова қилди:

«Бу мактуб ёнига, де Грассенга қарашли банк идорасидан саккиз минг франк пул олишингиз учун сизнинг помингизга ёзилган чекни қўшиб юбордим. Бу пулни сиз менга мурувват қилиб қарз берган маблаг ва сизнинг фоизи деб билурсиз. Банк сизга соф тилла билан тўлаши керак. Бордо шахридан мен бир сангизимни кутиб турибман, бу сандиқ ичида бир неча буюм бор, агар рухсат этсангиз, шу буюмларни мен сизга абадий миннатдорчилигим ҳақи совға қилман. Менинг қутичамни эса марҳамат қилиб, дил жон билан Иллерен-Бертен кўчасида истиқомат қилувчи д'Обрионлар уйига жўнатиб юборсангиз».

— Дилижон билан! — деди Евгения. — Мен учун минта умрдан ҳам азиз бўлган буюмни дилижон билан жўнатармишман!

— Ю энг даҳшатли ва узил-кесил ҳалокат эди! Кема чўки, поёнсиз умид денгизида ундан нишона ўларок,

на арқон қолди, на бирор тахта пора! Баъзи аёллар ёридан жудо бўлишини сезгани ҳамон, уни ўз рақибасининг қўлидан тортиб олишга отилади, рақибани ўлдиради, сўнг дунёнинг бир чеккасига қараб қочади, жаллоднинг ойболтасидан ҳам кўркмайди, гўрга киришдан ҳам тоймайди. Бу, шубҳасиз, жуда соз. Бу хил жиноят сабабчиси — инсоний ҳаққониятни хурматлашга ундовчи юксак бир эҳтиросдир. Бошқа бир хил аёллар эса, бошларини ҳам қилиб, ҳеч садо чиқармай, изтироб чека бошлайдилар, улар сўнгги нафасларигача севгилиларини эслаб, ҳақиқа дуо қилиб, гуноҳини кечириб, тарки дунё қилиб, йиғлаб, ўлимларига рози бўлиб дунёдан ўтиб кетадилар. Бу хил севги — чин севги, самовий севги ўз изтиробни билан яшаб, шу изтиробдан халок бўлувчи мағрур севгидир. Бояги мудҳиш мактубни ўқиб чиққач, Евгенияни худди шундай туйғулар қуршаб олди. Қиз, онасининг ўлим олдида айтган сўзларини эслаб, кўзларини осмонга тикди. Ўлим олдидан зехни ўткирлашиб, дили равшанлашиб кетувчи баъзи кишилар сингари, онаси ҳам қизига анча гаплар гапирганди. Сўнг, Евгения онасининг башоратли ўлими ва ҳаётини эслаб туриб, ўзининг бутун тақдирига ҳам бир қур назар ташлаб чикди. Қиз учун фақат қанотларини ёйиб, самога кўз тикиш ва бу дунё укубатларидан халос бўлгунга қадар тоат-ибодат билан вақт ўтказиш қолган эди.

— Онаминг гаплари тўғри экан, — деди қиз йиғлаб туриб. — Азоб ва ўлим қолди, холос...

У аста-аста юриб боғчадан залга кирди. У одада даҳлиз орқали юрарди, бу сафар у ердан ўтмади. Лекин нимқоронғи, кўҳна залга кириши биланок, яна амакиваччаси эсига тушди. Бир маҳаллар амакиваччаси учун ишлатилган ўша ликопча, шунингдек, қадимий севр қанддони доим залдаги камин устида турар, Евгения ҳар куни эрталаб шу идишларда нонушта қиларди.

Бугунги эрта Евгения учун тантанали воқеаларга бой бўлди. Нанета, маҳалла черковининг рухонийси келганини хабар қилди. Бу рухоний Крюшолар оиласига қариндош бўлиб, раис де Бонфонга тарафдор эди. Бундан бир неча кун олдин, кекса аббат Крюшо бу рухонийни оймқиз Гранде билан гаплашиб кўришга, соф диний маънода, кизнинг турмушга чиқиб зарурлигини уқдиришга кўндирган эди. Евгения, ўз рухонийсини кўргач, ҳар ой қашшоқлар учун бериладиган минг франкни олгани келган бўлса керак деб ўйлаб, Нанетани пул келтиришга юборди, лекин рухоний кулимсирай бошлади.

— Бугун, оймпошша, мен сиз билан бир бечора киз гўрсида гаплашгани келдим; бутун Сомюрнинг диққат-эътибори ҳозир шу қизда, лекин қиз ўзига ачинагани учун, христиан бандасидек яшамапти.

— Вой, худойим! Сиз жаноб кюре, яқин кишим гўрсида ўйлашга асло имконим йўқ бир пайтда келдингиз, ҳозир ўз-ўзим билан овораман. Мен жуда бахтсизман, ёлғиз черковдан бошқа паноҳгоҳим йўқ. Аммо черковнинг даргоҳи кенг, у бизнинг барча ғам-ғуссаларимизни сиздиради; черковнинг меҳр-шафқат булоғи ҳам тубсиз, оққан билан адо бўлмайди.

— Ҳан бундай, оймпошша, бояги мен айтган қизга эътибор юзасидан, ўзингиздан гаплашайлик. Қулоқ солинг! Агар сиз нажот истагудек бўлсангиз, қаршингизда фақат икки йўл мавжуд: ё тарки дунё қилишингиз керак, ёки истиқомат қонун-қоидаларига тобе бўлишингиз керак; ё бу дунёда бажаришингиз ҳам фарз, ҳам қарз бўлган вазифангизни ўташингиз, ё бутунлай охиратингиз билан банд бўлишингиз лозим.

— Овозингизни худди илоҳий овозни эшитишга мушук бўлиб турган пайтимда эшитяпман. Парвардигори оламнинг ўзи кўнглингизга солиб, сизни бу ёққа юборганга ўхшайди. Мен тарки дунё қилиб, узлатга

чекинаман-да, фақат худога тоат-ибодат қилиш билан яшайман.

— Бўтам, бундай мудҳиш қарорга келишдан олдин пухта ўйлаб кўриш керак. Турмушга чиқиш — бу ҳаёт, аммо монахлик ридоси эса — ўлим демакдир.

— Жуда яхши, ўлим, тезроқ ўлим кела қолсин, жаноб кюре! — деди қиз кишини хайратда қолдириш даражасида рухланиб.

— Ўлим? Аммо жамоатчилик олдида ўташингиз зарур бўлган жуда улкан вазифаларингиз бор ҳали, ойимпошша. Қишда ўтин, ёзда иш билан таъминлаб, ўз кўлингиз билан едириб-кийдирган қашшоқлар учун сиз она эмасмисиз? Сизнинг кўлингиздаги саноксиз бойликлар — қайтарилиши зарур бўлган қарзи-хасанадир, сиз уни мана шундай художўйлик билан қабул этгансиз. Ўзингизни монастирға ҳавола қилиб, ўша ерда қазо қилишни ўйласангиз — бу худбинлик бўлади, қари қиз бўлиб умр кўриш эса, сизга муносиб эмас. Даставвал, айтайлик, ёлғиз ўзингиз шундай катта бойликни бошқара оласизми? Сиз уни, эҳтимол, кўлдан бой бериб қўйишингиз ҳам мумкин. Ҳали замон суд билан битадиган сон-саноксиз ишлар пайдо бўлади, сиз чора топа олмай қийинчиликлар ичида чувалашиб қоласиз. Ҳаққингизга кеча-кундуз дуо қилувчи падари бузрукворингизга ишонинг: қайлиқдан сиз зарар кўрмайсиз, билъакс, худойи таоло инъом этган жамики мулкларни омон сақлаб қолгайсиз. Мен сизни энг севимли кўзичоғимдек биламан. Сизнинг худога илтифотингиз гоят самимий, шу сабабдан сиз бу дунёда яшаб туриб, нажот топасиз; сиз бу дунёнинг энг муҳташам безакларидан бирисиз ва қай тарзда муқаддас ҳаёт кечиришда ҳаммага ибрат кўрсатасиз.

Шу пайт де Грассен хонимнинг келганини хабар қилишди. Хоним ўч олиш мақсадида қаттиқ алам билан келган эди.

— Мадемуазель... — деди у, — ах, жаноб кюре шу ерда эканлар... Унда мен сукут саклайман. Мен сиз билан бир иш тўғрисида сўзлашгани келган эдим, қарасам, сиз қизгин суҳбат билан банд экансиз.

— Ойимпошша, — деди кюре, — мен сизларни холи колдираман.

— О, жаноб кюре, — деди Евгения, — бироздан кейин яна қайтиб киринг, сизнинг ёрдамингизга ҳозир жуда муҳтожман.

— Гапингиз тўғри, шўрлик кўзичоғим, — деди де Грассен хоним.

— Сизнинг нима гапингиз бор эди? — деб сўрашди ойимқиз Гранде де Грассен хоним билан.

— Амакиваччангиз қайтиб келганини ва мадемуазель д'Обрионга уйланаётганини наҳотки мен билмасам... Хотин кишининг назаридан ҳеч нарса қочиб кутулмайди.

Евгения кизариб кетди-ю, лекин индамади. Бундан буён у худди отасига ўхшаб ҳеч нарса кўрмаган-билмаган кишидай ўзини бепарво тутишга одатланишга онт ичди.

— Нима бўпти шунга, хоним, — деди Евгения, истеҳзо билан, — менинг кўзим унчалик ўткир эмас шеклини, имо-ишораларингизга тушунмаянман. Жаноб кюре хузурида бахузур гапира беринг, биласиз-ку, бу киши менинг отахоним бўладилар.

— Яхши, мадемуазель, мана де Грассен ёзган мактуб ўзингиз ўқиб кўринг.

Евгения қуйидаги мактубни ўқиди:

Жоним хотиним, Шарль Гранде Ост-Индиядан қайтиб келди; бир ойдан бери Парижда...»

«Бир ойдан бери! — деб такрорлади ичида Евгения, қўлни осилтириб.

Бир оз тўхтаб, яна мактубни ўқишда давом этди:

«Бўлғуси граф д'Обрион билан гаплашишга муяссар бўлгунча, даҳлизда икки марта кутиб туришга

тўғри келди. Унинг тўйи ҳақида бутун Парижда шов-шув гап тарқалган ва ҳатто бу тўғрида черковда ҳам овоза қилинган бўлса-да...»

«Демак, у менга мактуб ёзганида...» — деб ўйлади Евгения.

Евгения мактубни ўқиб тамомламасдан, Париж қизлари сингари: «Аблаҳ!» деб қарғамади. Лекин унинг баён этилмаган нафрати «аблаҳ!» сўзидан ҳам қаттиқроқ эди.

«... Ҳали тўйга узоқ: марказ д’Обрион қизини синган савдогарнинг ўғлига бермайди. Биз, яъни амакиси билан мен, отасининг ишлари тўғрисида қандай ташвиш тортганимизни, қандай усталик билан ҳозиргача кредиторларни тинчитиб келишга муваффақ бўлганимизни унга айтиб бердим. Бу сурбет боланинг виждонсизлигини қарангки, менга — беш йилдан бери кеча-ю кундуз зир югуриб унинг манфаати ва номусини ҳимоя қилиб келаётган одамга — «отамнинг ишлари менинг ишим эмас!» деб жавоб қайтарса бўладими? Ваколатлик қилган одам, қарзининг бир фоизи ҳисобида, ундан ўттиз-қирқ минг франк талаб этишга ҳақли. Лекин ҳали яна кўрамиз: қонунга мувофиқ, унинг чинакам қарзи бир миллион икки юз минг франкка етади, мен шундай қилайки, отасини синган деб эълон қилишсин. Мен, қари тимсоҳ Гранденинг гапига ишониб, бу ишга аралашувдим ва шу оила номидан ҳар кимга ваъдалар қилгандим, гарчи граф д’Обрион ўз номуси тўғрисида оз ташвиш тортса ҳам, мен ўз номусимга бепарво қарай олмайман. Шунинг учун, мен қандай аҳволга тушиб қолганимни кредиторларга айтишга мажбурман. Шундай бўлишига қарамасдан, бир маҳалги яхши кунларимда қариндош бўлишни ўйлаганимиз мадемуазель Евгенияни мен жуда ҳурмат қиламан. Шунинг учун, бу иш тўғрисида сен у билан гаплашмасдан олдин, мен иш бошламайман...»

Евгения мактубни охиригача ўқимасдан, қайтариб берди.

— Миннатдорман сиздан, — деди киз, де Грассен хонимга, — биз ўйлаб кўрамиз...

— Ҳозир овозингиз худди раҳматли отангизнинг овозига ўхшаб кетди, — деди де Грассен хоним.

— Хоним, биз сиздан саккиз минг бир юз франк тилла олишимиз керак, — деди Нанета.

— Мутлақо тўғри. Марҳамат қилиб, мен билан юринг, Корнуайе хоним.

— Жаноб кюре, — деди Евгения айтмоқчи бўлган фикрига яраша ўзини олижаноб қиёфада тутиб, — турмушга чиқиб киз қолиш гуноҳ бўладими?

— Бу масала ҳар кимнинг ўз виждонига боғлиқким, унинг жавоби менга номаълум. Башарти сиз бу тўғрида машҳур Санчеснинг¹ «De matrimonio» («Никоҳ масаласи») рисоласида ёзган фикрларини билишни истасангиз, эртага айтиб беришим мумкин.

Кюре кетди. Ойимқиз Гранде отасининг кабинети-га чиқиб, кун бўйи ёлғиз ўтирди. Нанетанинг ёлвориларига қарамасдан, тушки овқатга ҳам тушмади. Кечқурун, одатдаги меҳмонлар тўпланишгандан кейин у залга тушди. Гранде оиласининг зали ҳеч қачон бу оқшомгидай гавжум бўлмаган эди. Шарлнинг қайтиб келгани ва аҳмоқона бевафолиги ҳақидаги янги хабар бутун шаҳарга ёйилган эди. Лекин меҳмонлар қанчалик синчков бўлишмасин, барибир ҳар қанча суриштиришгани билан қаноат топишмади. Евгения бунга тайёрланган эди, шунинг учун ўзини ҳаяжонлантириб турган овир кечинмалар тўлқинининг бир заррасини ҳам хотиржам кўринган чехрасида акс этиниға йўл қўймади. Қайғули сўзлар ёки нигоҳлар билан унга ҳамдардлик изҳор қилмоқчи бўлганларга у табассум билан жавоб қилишга қодир эди. Қиз ўзининг бахтсизлигини ҳам хуш мулозамат ниқоби

¹ Санчес (1550 – 1610) — испан иезуити, руҳонийлар учун ёзилган рисола. «Никоҳ масаласи» китобининг муаллифи.

остига яшира олди. Соат тўққизга яқин ўйин тамом бўлди, ўйинчилар ҳисоб-китоб қилишиб ва сўнгги марта қарта ташлаш ҳақида баҳслашиб, стол атрофидан туришди ва суҳбатлашиб ўтирганлар даврасига бориб қўшилишди. Меҳмонларнинг ҳаммаси бирдан кўзғалишиб, тарқалишмоқчи бўлиб турган пайтда, кутилмаган бир воқеа юз бердики, бунинг овозаси шу оннинг ўзида бутун Сомюрга, унинг теварак-атрофига ва яна тўртта қўшни префектурага бориб етди.

Жаноб Бонфоннинг таёқчасини қўлга олганини кўрган Евгения унга:

— Сиз қолинг, жаноб раис, — деди.

Бу сўзни эшитган кўп сонли меҳмонлар орасида ҳаяжонланмаган бирорта ҳам киши қолмади. Раиснинг ранги оқариб, ўтириб қолишга мажбур бўлди.

— Миллион-миллион давлат раисга насиб қилди, — деди мадемуазель де Грибокур.

— Масала равшан, раис де Бонфон ойимқиз Грандега уйланади, — деди д'Орсанваль хоним.

— Шунча замондан бери қарта ўйнаб, ҳеч қачон бунақа ақча тикилган эмас, — деди аббат.

— Энг зўр ютуқ, — деди нотариус.

Ҳар ким бирорта қочирик, бирорта сўз ўйини қилди. Ҳамманинг кўз ўнгида вориса қиз худди ўзининг миллионлари тепасида пьедесталда тургандай намоён бўлди. Тўққиз йил муқаддам бошланган драма пировардига яқинлашиб қолди. Бутун Сомюр олдида раисни уйда қолишга таклиф этиш — уни куёвликка танлаганини эълон қилиш эмасми? Кичик шаҳарларда одоб қоидаларига шу қадар қаттиқ риоя қилинадик, бу қоидаларнинг ҳозиргидай бузилиши энг тантанали ваъдага баравар ҳисобланади.

— Жаноб раис, — деди унга Евгения ҳаяжонли товуш билан, икковлари ёлғиз қолгач, — менинг нимамни яхши кўришингизни биламан. Мени умр бўйи

Ўз ихтиёримга қўйишга, менга уйланган пайтингиздаги ҳуқуқларингиздан бирортасини талаб қилмасликка онт ичсангиз, мен — сизники. О, — деди киз, унинг тиз чўкаётганини кўриб, — ҳали гапим тамом бўлгани йўқ. Мен сизга рост гапни айтишим керак, тақсир. Менинг юрагимда сўнмас бир туйғу бор. Эримга эҳсон эта олишим мумкин бўлган ягона туйғу фақат дўстликдан иборат бўлажак: мен уни таҳқир этишни, ўз юрагимнинг амрига терс иш қилишни истамайман. Лекин агар менга бир катта хизмат қилсангиз, мен сизга тегаман, давлатим ҳам сизники бўлади.

— Кўриб турибсиз, ҳар қандай хизматингизга тайёрман.

— Мана, бир ярим миллион франк пул, жаноб раис, — деди Евгения ва давлат банкасидан юз акция олишга ёзилган ордерни кўксига яширган жойдан чиқарди. — Эртага эмас, бу кеча ҳам эмас, балки шу заҳотиёқ, Парижга жўнанг. Тўппа-тўғри жаноб де Грассен ёнига боринг, амакимнинг барча кредиторлари номини билиб, уларни бир ерга тўпланг, амакимдан қолган ҳамма қарзларни тўланг, қарздорлик кунидан тўлаш кунигача бериладиган беш фоиз ҳақлари ҳам қолмасин, ниҳоят, бу тун расмиятларга риоя қилган ҳолда умумий нотариал тилхат ёздириб олинг. Сиз суд маҳкамасида хизмат қиласиз, бу ишда фақат сизга ишонаман. Сиз тўғри ва инсофли одамсиз. Мен сизнинг сўзингизга ишониб, номингиз ҳимояси остида ҳаётимдаги хавфхатарли сўқмоқлардан ўтмоқчиман. Биз икковимиз ҳам бир-биримизга мурувватли бўламиз. Биз кўпдан бери танишмиз, қариндошдаймиз, шунинг учун, мени бахтсиз қилишни истамассиз.

Раис севишиб кетганидан интизорлик билан бойвучча ворисанинг оёғига йиқилди.

— Мен сизнинг қулингизман, — деди у.

— Тилхатни олганингиздан кейин, тақсир, — деди қиз раисга совуқ назар ташлаган ҳолда, — уни бутун оқловчи ҳужжатлари билан қўшиб, амакиваччам Грандега элтиб берасиз ва унга мана бу хатни ҳам топширасиз. Қайтиб келганингиздан кейин, мен сўзимнинг устидан чиқаман.

Раис, таҳқирланган муҳаббат туйғуси туфайли оймқиз Грандега муяссар бўлаётганини тушунди; шунинг учун у ошиқ-маъшуклар яна тўсатдан ярашиб қолишмасин деб, берилган буйруқни зудлик билан бажаришга киришди.

Жаноб де Бонфон чиқиб кетгач, Евгения ўзини креслога отиб, юм-юм йиғлай бошлади. Қизнинг тақдири ҳал бўлган эди.

Раис дилижонга ўтириб, эртаси куни кечқурун Парижга етиб олди. Эрталаб де Грассен ҳузурига борди. Амалдор, барча кредиторларни битта қолдирмай, нотариус маҳкамасига йиғиб келди, қарз мажбуриятлари ҳужжати ҳам шу ерда сақланарди. Гарчи тўпланганларнинг ҳаммаси кредиторлар бўлса-да, тан бериб айтиш керак: бирортаси ҳам ёлғончилик қилмади. Шу ерда раис де Бонфон мадемуазель Гранде номидан бутун қарзларни ва фоизларни тўлади. Фоиз тўлаш — ўша пайтларда Париж тижорат дунёсида энг ҳайрон қоларли воқеалардан бири ҳисобланарди. Тилхатлар нотариус томонидан тасдиқланганидан кейин, раис де Грассеннинг қилган хизматлари учун Евгения томонидан белгиланган эллик минг франкни тўлади, сўнг тўпла-тўғри д'Обрионлар уйига борди. Худди шу пайтда Шарль, бўлажак қайнатаси олдидан таъби хира бўлиб чиқиб, ўз бўлмасига кириб кетаётган эди. Кекса маркиз ҳозиргина унга: «Гийом Гранденинг барча кредиторлари қаноатлантирилган тақдирдагина, менинг қизим Шарль Грандега тегади», — деган эди.

Аввалига раис Шарлнинг кўлига қуйидаги хатни гутқазди:

«Ака, амакимнинг барча қарзлари тўлангани тўғри-сидаги тилхатни сизга тошширишни жаноб раис де Бонфон ўз зиммасига олди ва айни вақтда, шу пулларни сиздан олганлигимни тасдиқловчи тилхат ҳам илова қилинди. Амакимни синган деб эълон этиш эҳтимоли борлиги қулоғимга чалиниб қолган эди. Синган одамнинг фарзанди мадемуазель д'Обрионга уйлана олмаса керак, деб ўйловдим. Тўғри, ака, сиз менинг ақл-дроким ва услуги одатларим ҳақида ҳаққоний фикр оритгансиз: менда аслзодалик аломатидан асар ҳам йўқ. Аслзодалар ўртасидаги ғараз ва феъл-атворлар менга мутлақо ёт, шу сабабли сизга, улар даврасида муяссар бўлмоқчи бўлганингиз хузур-ҳаловатларни бера билмас эдим. Иккимизнинг илк севгимизни қурбон этган ўша жамоатчилик муҳотида бахтингиз очилсин. Бахтингиз тўла-тўқис бўлсин учун қўлимдан келган, энг зўр совға — отангизнинг номусидир. Омон бўлинг! Умрбод сизга содиқ дўст бўлиб қолувчи синглингиз Евгения».

Шухратпараст йигит ўз кўлига ҳақиқий ҳужжат гекканини кўриб, ўзини тутиб туролмасдан қийқириб оборди, раис эса бундан кулиб қўйди:

— Биз бир-биримизга ўз тўйимиз ҳақида эълон қилишимиз мумкин, — деди у.

— Ие, сиз Евгенияга уйланыпсизми? Нима ҳам дердим, жуда хурсандман, у яхши киз. Бирок, — деб давом этди у, ногаҳон хаёлига келган фикрдан хайратланиб, — демак, Евгения бой экан-да?

— Тўрт кун илгари, — деди раис истехзоли қиёфада, — Евгениянинг сал кам ўн тўққиз миллиони бор эди, бугун фақат ўн етти миллион қолди.

Шарль раисга ҳанг-манг бўлиб қараб қолди.

— Ўн етти... мил...

— Ха, ўн етти миллион, тақсир. Мадемуазель Грандега уйланганимдан кейин икковимизнинг йиллик даромадимиз етти юз эллик минг ливрга етади.

— Азизим, — деди Шарль бирмунча ўзига келгач, — биз бир-биримизни қўллаб, юқорига тортишимиз мумкин.

— Розимап, — деди раис. — Мана бу қутичани фақат ўз қўлингизга топширишим керак эди, — деб қўшиб қўйди у, пардоз буюмлари солинган қутичани стол устига қўя туриб.

Шу пайт хонага кириб келган маркиза д'Обрион Крюшога эътибор бермасдан, Шарлга деди:

— Ўтинаман, азиз дўстим, телба д'Обрионнинг ҳозиргина сизга айтган гапларига аҳамият берманг, уни герцогиня де Шолье йўлдан оздирган. Такрор айтаманки, тўйингизга ҳеч нарса халақит қилолмайди...

— Ҳеч нарса, хоним, — деди Шарль. — Отамнинг уч миллион эски қарзлари кеча батамом тўланди.

— Пул биланми? — деб сўради хоним.

— Батамом, фоизлари билан; энди отамнинг номи ни оқладим.

— Қандай бемаънилик! — деди қайнана ва Крюшо-ни кўриб қолиб, куёвидан пичирлаб сўради: — Ким бу одам?

— Менинг ишончли вакилим, — деди Шарль секингина.

Маркиза жаноб де Бонфонга нафратомуз бош қимирлатиб чиқиб кетди.

— Биз аллақачон бир-биримизни қўллаб, юқорига торга бошладик, — деди раис, шляпасини ола туриб. — Хайр, қариндош.

«Бу сомюрлик маймун мени масҳара қияпти. Қорнига олти дюмли пўлагни тикиб қўйгим келяпти-да...»

Раис кетди.

Уч кундан кейин жаноб де Бонфон Сомюрга қайтиб келди ва Евгенияга уйланаётганини овоза килди. Ярим йилдан сўнг у Анжердаги қирол суд палатасига аъзо қилиб тайинланди. Сомюрдан жўнаб кетиш олдидан Евгения, кўп вақтлардан бери юрагига якин олиб, кўз корачиғидай сақлаб юрган олтин буюмларни эригишга топширди ва амакиваччасидан келган саккиз минг франкни қўшиб туриб, маҳалла черковининг хазинасига инъом қилди. Евгения доим бу черковда унинг ҳақиға дуо ўқирди! Шу вақтдан бери Евгения дам Анжерда, дам Сомюрда вақт ўтказадиган бўлиб қолди. Унинг эри, муҳим сиёсий вазиятларда садоқат кўрсатгани учун, палатага раис бўлиб олди, бир неча йилдан кейин эса бош раис бўлди. Энди у депутатлар палатасидан ўрин ишғол қилиш учун, умумий сайлов бўлишини чидамсизлик билан кутаётганди, пэр унвонига эга бўлишни хаёл қилаётганди, ана ўшанда...

— Ўшанда, қиролга қариндош бўлиб қоладими? — деди Нанета-давангир, Сомюр граждандаси Корнуайе хоним; у фақат ўзига алоқадор бўлган «олий» мартабаларнинггина фарқиға бора оларди.

Бирок жаноб раис де Бонфон (у, ниҳоят, ота мерос Крюшо лакабини йўқотди) ўзининг шуҳратпарастлик режаларидан бирортасини ҳам амалга ошира олмади. Сомюрдан депутатликка сайлангандан кейин, орадан бир ҳафта ўтмай вафот этди. Ҳамма нарсадан воқиф бўлгуси ва ҳеч қачон бекорга жазоламайдиган парвардигор уни жазолади. Бу жазо шубҳасиз, унинг ғаразли ниятлари ва *accusante Cruchot*¹ никоҳ шартномаси тузишдаги юридик найрангбозлиги учун бўлиши керак. Бу шартнома бўйича бўлажак эр-хотин олдиға қуйидагича шарт қўйилган эди: улар бир-бирларига *«ўртада бола бўлмаган тақдирда, молу мулкларнинг барисини хусусий мулк қилиб берадилар; ҳеч нар-*

¹ Крюшолар ёрдами билан (лотинча).

са камситилмайди ва ажратиб қолинмайди, ҳатто расмий рўйхатдан озод ҳам қилинади; лекин мазкур рўйхатдан озод қилиниши меросхўрларни ёки меросга алоқадор шахсларни четлатишга сабаб бўлолмайди, чунки юқорида зикр этилган хусусий мулк қилиб бериш...» ҳоказо ва ҳоказо.

Шартноманинг шу сўнги сатрларидан очиқ-ойдин кўриниб турибдики, раиснинг де Бонфон хонимнинг эркинлиги ва ёлғизлигига нисбатан ҳурмати чуқур ва доимий бўлган экан.

Хотинлар, биринчи раис жанобларини энг адобли кишининг намунаси тарзида билишар, унга раҳмлари келар ва кўпинча, ҳатто, Евгениянинг қайғу ва эҳтиросини ёмонлашга қадар етишарди, лекин жуда эҳтиётлик билан ёмонлашарди.

— Раисимизнинг рафиқаси де Бонфон хоним касалга чалинган бўлса керакки, доим эрини ёлғиз ташлаб қўяди! Вой, боёқиш-э! Тезроқ соғайиб кетармикин? Касали гастритмикин ё ракмидин? Нимага докторларга қаратмаскин? Кейинги пайтларда хонимнинг ранги сомондек сарғайиб кетибди. Парижга бориб, у ердаги машҳур докторлар билан маслаҳатлашса бўларди. Нимага энди фарзанд кўришни хоҳламас экан? Эрини жуда ҳам яхши кўради, дейишади. Шундай бадавлат одамга меросхўр туғиб бермайдими? Ахир, бу ёмон-ку! Агар хоним инжиклигидан шунақа қилаётган бўлса, уни ҳар қанча таъна қилса ҳам арзийди... Бечора раис!

Доимий ўй ўйлаш натижасида икки кишида ривож топадиган ўтакетган сезгирликка ва кўз остига тушган ҳар нарсани дарров пайқайдиган ҳаддан ташқари зийраклик гуйғусига эга бўлган Евгения, сўнги йиллардаги ўз тажрибаси ва бахтсизлиги туфайли ҳар нарсага зеҳни етиб колгани учун, раис унинг ўлимини хоҳлашини билар эди; нотариус амакиси ва аббат амакисини худо ўз даргоҳига чақириб олгани учун, улар-

дан теккан мерослар билан қаноатланмасдан, тезрок хотинининг меросига ҳам эга бўлиб, жуда зўр бойлик эгаси бўлмоқчи эди. Боёқини зоҳида аёл раиснинг бу ахволига ачинарди. Умидсиз севги билан яшаган Евгенияга, ўзининг энг мустаҳкам таъминоти сифатида ғараз билан ва шармандаларча бепарволик билан қараган эрга тақдири илоҳининг ўзи жазо берди. Агар ўртада бола бўлиб қолса, биринчи раис томонидан ардоқланган шуҳратпарастлик шодликлари, худбишлик умидлари ўлдирилди деган гап бўлмасмиди? Мана шунинг учун ҳам худойи таоло олтин гарамларни ўзининг севган бандасига, олтинга бепарволик билан қараган қулига, доим ўз даргоҳига интилиб, художўйлик ва меҳрибонлик ҳамда муқаддас орзуни-ялар билан кун кечирган, ҳеч кимга индамай-нетмай бихтиқора қашшоқларга тинмай кўмаклашиб келган аирасига ато этди.

Де Бонфон хоним ўттиз олти ёшида тул қолди, унинг саккиз юз минг ливр йиллик даромади бор эди, хили чиройли эди. Лекин бу чирой қирққа яқинлашиб қолган аёлнинг чиройи эди. Хонимнинг юзи сутдек ошпоқ, тоза ва осойишта эди. Унинг овози юмшоқ ва босиқ, ҳаракатлари содда эди. Евгенияда изтироб чекувчи одамнинг бутун олижаноб хислатлари, ер юзидаги ифлосликларга қўл теккизмаган одамнинг муқаддаслиги мавжуд эди. Бироқ шу билан бирга қари кизга хос совуқлик ва тор провинциал турмушга хос икир-чикир одатлар ҳам йўқ эмасди.

Ўзининг саккиз юз минг ливр даромадига қарамай, бечора Евгения Гранде илгариги отаси тирик вақтида қандай яшаган бўлса, ҳозир ҳам шундай ғарибона кун кечири боплади — у ўз бўлмасидаги печкани фақат отаси белгилаган кунлардагина ёқар, залдаги каминни эа, ёшлигидаги одат бўйича ёқиб, ўчириб юрар ва доим онасига ўхшаб содда кийинарди. Қуёш тушмай-

диган, иссиқ кўрмайдиган, доим соя ва доим димхафа Сомюрдаги уй — Евгения ҳаётининг ифодаси эди. Евгения хўжаликдан тушадиган даромадларни жуда пухталик билан тўплар, агар ўз бойлигини олижаноб равишда сарф қилиб, фиску фасодчиларнинг овзига уриб турмаганда, эҳтимол уни хасис аёл деб аташлари ҳам мумкин эди. Евгения томонидан ташкил этилган ғарибхоналар, ҳар хил хайриялар, қари-қартанглр учун қўшхоналар, болалар учун очилган махсус христиан мактаблари ва бой оммавий кутубхона ҳар йил унинг сахийлигини исбот қилиб, баъзиларнинг уни бахилликда айблашларини рад этарди. Сомюрдаги черковларнинг жуда кўп безаклари ҳам Евгениянинг очиққўллигидан юзага келган эди.

Ҳазиллашиб, *мадемуазель*, деб аталувчи де Бонфон хонимни кўплар сидқидилдан ҳурмат қиларди. Бироқ, фақат меҳрибона туйғулар учун яратилган бу олижаноб юрак, ҳар ҳолда, инсонлар ўртасидаги ғаразли одатларга ҳам итоат этишга мажбур эди. Пул деган нарса бу олижаноб ҳаётга ҳам ўзининг хунук доғини солмасдан кўймагани, шу сабабдан баъзилар, турган-битгани меҳрибон туйғулардан иборат бўлган бу аёлнинг туйғуларига ишончсизлик билан қарашарди.

— Фақат сен яхши кўрасан мени, — дер эди у Нанетага.

Бу аёлнинг қўли барча оилаларнинг яширин дардларига малҳамлик вазифасини ўтарди. Евгения у дунёга сафар қилганда, албатта, унга тўда-тўда савоб ишлар ҳамроҳ бўлади. Евгения руҳининг улуғворлигининг тарбиясидаги майда-чуйда ҳодисаларни ва ҳаётининг бошидаги бўлмағур одатларини босиб юборади. Шу дунёда яшаб туриб, ўзи бу дунёники бўлмаган, хотинлик ва оналик улуғворлиги учун яратилиб, на эр, на бола ва на оила кўрган бу аёлнинг тарихи ана шундай.

Бир неча кундан бери Евгениянинг янги эрга
чикин эхтимоли тўғрисида гапириб қолишди. Сом-
юрликлар Евгения билан маркиз де Фруафон жа-
ноблари тўғрисида кўп гапирадиган бўлиб қолишди.
Маркизнинг оила аъзолари Евгения атрофини, худди
бир маҳал Крюшолар куршагандай, куршаб олишаёт-
ган эди. Миш-мишларга қараганда, Нанета билан
Корнуайе маркизнинг томонида эмиш, лекин бунинг
ақиқатдан жуда йироқлиги кундай равшан. Дунёнинг
ахлоқсизлигини тушуниш учун на Нанета-давангирининг
на на Корнуайенинг ақли етарди.

*Париж, 1883 йил,
сентябрь.*

Адабий-бадиий нашр

Оноре де Бальзак

ЕВГЕНИЯ ГРАНДЕ

Роман

Русчадан Даврон таржимаси

Мухаррир	<i>Г. Аҳмедова</i>
Бадиий муҳаррир	<i>Д. Мулла-Ахунов</i>
Техник муҳаррир	<i>Л. Хижова</i>
Кичик муҳаррирлар:	<i>Д. Холматова, Г. Ералиева</i>
Мусахҳих	<i>Ш. Ҳакимова</i>
Компьютерда тайёрловчи	<i>К. Голдобина</i>

Нашиёт лицензияси А1 №158, 14.08.2009.

Босишга 2016 йил 11 майда рухсат этилди.

Бичими 84×108¹/₃₂ «Газетная пухлая» қоғози.

«Virtec Peterburg Uz» гарнитурасида офсет усулида босилди.

Шаргли босма табоғи 13,86. Нашр табоғи 12,43.

Адади 3000 нусха. Буюртма № 16-334.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«O'zbekiston» нашиёт-матбаа ижодий уйи.

100011, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20.

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

Бальзак, Оноре де
Б26 Евгений Гранде [Матн]: роман / О. де Бальзак;
Русчадан Даврон таржимаси. — Тошкент: «O'zbekiston» НМИУ, 2016. — 264 б.

ISBN 978-9943-28-621-4

Бальзак жаҳон халқлари улугъ ёзувчилари сафидан ўзига муносиб ўрин эгаллаган. Унинг ижоди ниҳоятда бой ва баракали бўлиб, жуда кўп роман, қиссалар ёзган. Булардан энг машҳурлари «Евгения Гранде», «Горио ота», «Цезарь Бирото», «Дехқонлар» ва ҳоказолар.

Бальзакнинг ушбу асаридаги Гранде образида ўз манфаатларини ҳар нарсадан устун қўювчи ва бу йўлда ҳеч нарсадан қайтмайдиган француз кишининг манфаатпарастлик хусусиятлари жуда таъсирчан тарзда ёритилган.

УЎК: 821.133.1-3
КБК 84(4Фр)